

УНИВЕРЗИТЕТ У БАЊОЈ ЛУЦИ
ЕКОНОМСКИ ФАКУЛТЕТ

Славица Башић

**РАЗВОЈ ЖЕНСКОГ ПРЕДУЗЕТНИШТВА У
ФУНКЦИЈИ РАЗВОЈА ПРИВРЕДЕ У
ТРАНЗИЦИОНИМ ЗЕМЉАМА**

ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА

Бања Лука, 2021.

UNIVERSITY OF BANJA LUKA
FACULTY OF ECONOMICS

Slavica Bašić

**DEVELOPMENT OF WOMEN'S
ENTREPRENEURSHIP IN THE FUNCTION OF
ECONOMIC DEVELOPMENT IN TRANSITION
COUNTRIES**

DOCTORAL DISSERTATION

Banja Luka, 2021.

Ментор:	Др Саша Петковић, ванредни професор, Универзитет у Бањој Луци, Економски факултет
Наслов докторске дисертације:	„РАЗВОЈ ЖЕНСКОГ ПРЕДУЗЕТНИШТВА У ФУНКЦИЈИ РАЗВОЈА ПРИВРЕДЕ У ТРАНЗИЦИОНИМ ЗЕМЉАМА“
Резиме:	Докторска теза обрађује проблематику предузетништва жена кроз могућности и ограничења његове имплементације и развоја, социјалног, друштвеног и економског положаја жене у свијету предузетништва, те доприноса развоју економије са акцентом на транзиционе земље. Циљ истраживања је анализати и процјенити пословно окружење, идентификовати и анализати факторе побољшања ефикасности, те унапређења предузетништва жена са циљем повећања укупног економског развоја и запошљавања. Резултатима теоријског и емпиријског истраживања дат је научни и прагматични допринос кроз проширење постојећих теоријских и практичних сазнања из области предузетништва жена. Указано је на постојање позитивне корелационе везе између развоја предузетништва жена и економског развоја, запошљавања и питања родне равноправности, те је указано и на актуелне проблеме у погледу пратеће инфраструктуре, финансирања, едукације, формирања пословних мрежа и удружења жена предузетница и пратећих развојних програма, односно ограничења и слабости досадашњих праваца развоја предузетништва жена. Стимулативни развојни програми, подстицајне мјере друштва и прилагођени модели финансирања предузетништва жена омогућавају жена предузетницама приступ дугорочним средствима и дугорочну перспективу развоја њихових предузећа, што значајно утиче на повећање запослености и процес самозапошљавања жена.
Кључне ријечи:	предузетништво жена, родна равноправност, економски развој, самозапошљавање, запошљавање, економско оснаживање жена
Научна област:	Друштвене науке
Научно поље:	Економија и пословање
Ужа научна област:	Предузетничка економија и Теоријска економија
Класификациона ознака према CERIF шифарнику:	S 180
Тип одабране лиценце Креативне заједнице (Creative Commons):	Ауторство

Mentor:	Saša Petković, PhD Associate Professor, University of Banja Luka, Faculty of economics
Title:	„DEVELOPMENT OF WOMEN'S ENTREPRENEURSHIP IN THE FUNCTION OF ECONOMIC DEVELOPMENT IN TRANSITION COUNTRIES“
Abstract:	The doctoral thesis deals with the issue of women's entrepreneurship through the possibilities and limitations of its implementation and development, social, social and economic position of women in the world of entrepreneurship, and contribution to the development of the economy with an emphasis on transition countries. The aim of the research is to analyze and evaluate the business environment, to identify and analyze the factors of improving efficiency and improving women's entrepreneurship in order to increase overall economic development and employment. The results of theoretical and empirical research have made a scientific and pragmatic contribution through the expansion of existing theoretical and practical knowledge in the field of women's entrepreneurship. The existence of a positive correlation between the development of women's entrepreneurship and economic development, employment and gender equality issues was pointed out, as well as current problems in terms of supporting infrastructure, financing, education, formation of business networks and associations of women entrepreneurs and accompanying development programs. limitations and weaknesses of the current directions of development of women's entrepreneurship. Stimulating development programs, incentive measures of society and adapted models of financing female entrepreneurship enable women entrepreneurs access to long-term funds and a long-term perspective for the development of their companies, which significantly affects the increase of employment and the process of women's self-employment.
Keywords:	women's entrepreneurship, gender equality, economic development, self-employment, employment, economic empowerment of women
Scientific area:	Social science
Scientific field:	Economics and Business
Special topics:	Entrepreneurial Economics and Theoretical Economics
Classification code for the scientific area by CERIF codebook:	S 180
Type of the selected licence (Creative Commons):	Autorship

САЖЕТАК

Предузетништвом жена се може сматрати свака привредна активност жена у оквиру своје самосталне, властите предузетничке дјелатности којом се покреће, организује, води и управља одређеним послом и предузећем, преузима одређени пословни ризик у оптималним оквирима и остварује одређене финансијске бенефити, даљи раст и развој. Уско је везано за феномен социјалних, културних и традиционалних предрасуда о женама, због чега је условљен његовањем принципа родне равноправности у свим сферама друштвеног живота, посебно у области предузетништва. Шири предмет истраживања у овој дисертацији је поље предузетништва жена кроз могућности и ограничења његове имплементације и развоја, социјалног, друштвеног и економског положаја жене у свијету предузетништва, те доприноса развоју економије са акцентом на транзиционе земље. Циљ истраживања је анализа и процјена пословног окружења предузетништва жена, идентификовање и анализа фактора побољшања његове ефикасности, те унапређење са циљем повећања укупног економског развоја и запошљавања. Емпиријско истраживање за потребе доказивања постављених хипотеза је спроведено у Републици Српској у периоду од маја 2016. године до маја 2020. године методом анкетирања на узорку од 100 малих и средњих предузећа чији су власници или сувласници жене. Резултатима теоријског и емпиријског истраживања, докторска дисертација је дала научни и прагматични допринос кроз проширење постојећих теоријских и практичних сазнања из области предузетништва жена. Указано је на постојање позитивне корелационе везе између развоја предузетништва жена и економског развоја, запошљавања и питања родне равноправности, те је указано и на актуелне проблеме у погледу пратеће инфраструктуре, финансирања, едукације, формирања пословних мрежа и удружења жена предузетница и пратећих развојних програма, односно ограничења и слабости досадашњих праваца развоја предузетништва жена. Подстицајне мјере земаља у транзицији и дефинисане стратегије развоја могу покренути развој предузетништва жена и економски оснажити и ојачати успјешност жена, само уколико се примјењују према дефинисаним законским прописима и стратешким правцима развоја базираним на здравим, неселективним предузетничким основама. Стимулативни развојни програми и прилагођени модели финансирања предузетништва жена омогућавају женама предузетницама приступ повољним дугорочним средствима и дугорочну перспективу развоја њихових предузећа, што значајно утиче на повећање запослености и процес самозапошљавања и оснаживања жена. Резултати емпиријског истраживања су показали позитиван утицај повезивања жена предузетница преко формирања удружења пословних жена на њихов заједнички приступ финансијским средствима, образовању и обукама, тржишту, услугама и информацијама, другим удружењима и мрежама жена предузетница уз промовисање предузетништва жена. Даља перспектива развоја предузетништва жена у Републици Српској лоцира се у области сеоског и бањског туризма, затим развоју пољопривреде, етнотуризма са акцентом на домаћу радиност и подручје руралног развоја. Неминовно је оснажити предузетништво жена и кроз дугорочно очување културних и традиционалних вриједности наших народа, заштиту и очување старих и умјетничких заната и културног наслеђа, а што је могуће и кроз развој предузетништва жена.

Кључне ријечи: предузетништво жена, родна равноправност, економски развој, самозапошљавање, запошљавање, економско оснаживање жена

ABSTRACT

Women's entrepreneurship can be considered any economic activity of women within their independent, own entrepreneurial activity which initiates, organizes, leads and manages a certain business and enterprise, takes a certain business risk in optimal terms and achieves a certain financial result, further growth and development. It is closely related to the phenomenon of social, cultural and traditional prejudices about women, which is why it is conditioned by nurturing the principle of gender equality in all spheres of social life, especially in the field of entrepreneurship. The broader subject of research in this dissertation is the field of women's entrepreneurship through the possibilities and limitations of its implementation and development, social, social and economic position of women in the world of entrepreneurship, and contribution to economic development with emphasis on transition countries. The aim of the research is to analyze and assess the business environment of women's entrepreneurship, to identify and analyze factors that improve its efficiency, and to improve the overall economic development and employment. Empirical research for the purpose of proving the set hypotheses was conducted in the Republic of Srpska in the period from May 2016 to May 2020, using a survey method on a sample of 100 small and medium enterprises owned or co-owned by women. The results of the theoretical and empirical research, the doctoral dissertation gave a scientific and pragmatic contribution through the expansion of existing theoretical and practical knowledge in the field of women's entrepreneurship. The existence of a positive correlation between the development of women's entrepreneurship and economic development, employment and gender equality issues was pointed out, as well as current problems in terms of supporting infrastructure, financing, education, formation of business networks and associations of women entrepreneurs and accompanying development programs. limitations and weaknesses of the current directions of development of women's entrepreneurship. Incentive measures of countries in transition and defined Development strategies can start the development of women's entrepreneurship and economically empower and strengthen women's success, only if they are applied according to defined legal regulations and strategic directions based on healthy, non-selective entrepreneurial foundations. Stimulating development programs and customized models of financing women's entrepreneurship enable women entrepreneurs access to favorable long-term funds and a long-term perspective for the development of their companies, which significantly affects the increase of employment and the process of women's self-employment. The results of empirical research have shown the positive impact of connecting women entrepreneurs through the formation of business women's associations on their joint access to finance, education and training, market, services and information, other associations and networks of women entrepreneurs while promoting women's entrepreneurship. Further perspective on the development of women's entrepreneurship in the Republic of Srpska is located in the field of rural and spa tourism, then the development of agriculture, ethnotourism with an emphasis on domestic crafts and the area of rural development. It is inevitable to strengthen women's entrepreneurship through the long-term preservation of cultural and traditional values of our peoples, protection and preservation of old and artistic crafts and cultural heritage, and what is possible through the development of women's entrepreneurship.

Keywords: women's entrepreneurship, gender equality, economic development, self-employment, employment, economic empowerment of women

САДРЖАЈ

УВОД – МЕТОДОЛОШКИ ПРИСТУП ИСТРАЖИВАЊУ.....	12
1. Значај и актуелност теме.....	12
2. Проблем и предмет истраживања.....	19
3. Циљеви истраживања.....	22
4. Хипотезе.....	27
5. Методологија истраживања.....	30
6. Образложење структуре докторске дисертације.....	33
 1. ПОТЕНЦИЈАЛИ ПРЕДУЗЕТНИШТВА ЖЕНА.....	 38
1.1. Мјесто и улога жене у породици и друштву.....	38
1.1.1. Улога и положај жена кроз историјски приказ.....	43
1.1.2. Улога жене у породици.....	49
1.1.3. Положај жене у друштву.....	51
1.1.4. Жена у пословном свијету.....	55
1.2. Појам и значај предузетништва жена.....	58
1.2.1. Предузетништво – појам, врсте и улога малих предузећа.....	61
1.2.2. Улога и значај предузетништва у контексту друштвено-економског развоја.....	66
1.2.3. Карактеристика жена предузетница.....	70
1.2.4. Мотиви за развој предузетништва жена.....	76
1.2.5. Предности предузетништва жена.....	78
1.2.6. Ограничења у развоју предузетништва жена.....	80
1.2.7. Улога и значај жена менаџера и предузетница као узора за даљи развој предузетништва жена.....	85
1.2.8. Жена лидер у мушком пословном свијету.....	86
 2. МЕХАНИЗМИ ПОДРШКЕ ПРЕДУЗЕТНИШТВУ ЖЕНА.....	 89

2.1. Институционални системи подршке развоја предузетништва жена.....	90
2.1.1. Пословни инкубатори и бизнис акцелератори.....	92
2.1.2. Технолошки паркови.....	96
2.1.3. Кластери.....	97
2.1.4. Развојне агенције.....	100
2.1.5. Кредитно-гарантни фондови.....	101
2.1.6. Образовни систем и предузетништво жена.....	103
2.2. Промовисање развоја предузетништва жена.....	104
2.3. Стручно оспособљавање и унапређење знања и вјештина жена.....	105
2.4. Доступност информација за кредитна средства, финансије и тржишта.....	106
2.5. Правни оквир и стратегија развоја предузетништва жена.....	107
 3. ПОТЕНЦИЈАЛИ И ПЕРСПЕКТИВЕ РАЗВОЈА ПРЕДУЗЕТНИШТВА ЖЕНА.....	110
3.1. Фактори који утичу на развој предузетништва жена.....	110
3.1.1. Социјално окружење.....	112
3.1.2. Политичко окружење.....	113
3.1.3. Економско окружење.....	113
3.2. Ризици у предузетништву жена.....	115
3.3. Могућности за унапређење и перспективе развоја предузетништва жена.....	116
 4. ОБЛИЦИ ФИНАНСИРАЊА ПРЕДУЗЕТНИШТВА ЖЕНА.....	118
4.1. Интерни облици финансирања.....	119
4.1.1. Кориштење личних или породичних средстава.....	119
4.1.2. Кандидовање бизнис планова на објављеним конкурсима за додјелу грантова или суфинансирање предузетничких почетничких активности.....	121
4.1.3. Финансијски договор са добављачем (<i>barter</i> или <i>стратешко партнерство</i>).....	122

4.2. Екстерни облици финансирања.....	122
4.2.1. <i>Анђели инвеститори</i>	123
4.2.2. <i>Фондови ризичног капитала (Venture Capital)</i>	126
4.2.3. <i>Crowdfinancing – Финансирање индивидуалним донацијама</i>	128
4.2.4. <i>Микрокредити и кредити банака</i>	130
4.2.5. <i>Лизинг</i>	134
4.2.6. <i>Факторинг</i>	135
4.2.7. <i>Грантови</i>	137
4.2.8. <i>Финансирање преко берзе</i>	139
4.2.9. <i>Продаја цијелог или дијела пословања</i>	141
4.3. Родно одговорно буџетирање (Gender responsive budgeting (GRB)).....	142
4.4. Предности и недостаци појединих облика финансирања (проблеми адекватног одабира модела).....	143
5. ИСКУСТВА РАЗВИЈЕНИХ ЗЕМАЉА У ПОДСТИЦАЊУ РАЗВОЈА ПРЕДУЗЕТНИШТВА ЖЕНА.....	147
5.1. Развој предузетништва жена у развијеним земљама.....	147
5.1.1. <i>Развој предузетништва жена у Сједињеним Америчким Државама</i>	150
5.1.2. <i>Искуства земаља Европске уније у развоју предузетништва жена</i>	153
5.2. Карактеристике развоја предузетништва жена у земљама у развоју.....	157
6. ПРЕДУЗЕТНИШТВО ЖЕНА У ЗЕМЉАМА У ОКРУЖЕЊУ.....	159
6.1. Фактори развоја предузетништва жена у земљама у окружењу.....	159
6.2. Развој предузетништва жена у Републици Србији.....	161
6.3. Развијеност предузетништва жена у Црној Гори.....	166
6.4. Предузетништво жена у Републици Хрватској.....	168
6.5. Афирмација жена кроз предузетништво жена у Републици Словенији.....	172
7. РАЗВОЈ ПРЕДУЗЕТНИШТВА ЖЕНА У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ.....	174

7.1. Досадашњи развој предузетништва жена у Републици Српској.....	174
7.2. Претпоставке развоја предузетништва жена у Републици Српској у функцији економског развоја и запошљавања.....	178
7.2.1. <i>Ограничавајући фактори развоја предузетништва жена у Републици Српској.....</i>	179
7.2.2. <i>Перспективе развоја предузетништва жена у процесу европских интеграција.....</i>	182
8. МЕТОДЕ И РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА.....	187
8.1. Методолошки приступ у истраживању.....	187
8.1.1. <i>Методолошке основе истраживања.....</i>	187
8.1.2. <i>Идентификација и операционализација зависне и независних варијабли.....</i>	188
8.1.3. <i>Истраживачки узорак.....</i>	190
8.1.4. <i>Ограничење истраживања.....</i>	191
8.1.5. <i>Методе истраживања.....</i>	192
8.2. Резултати истраживања и провјера хипотеза.....	195
8.2.1. <i>Резултати емпијског истраживања.....</i>	195
8.2.2. <i>Провјера хипотеза.....</i>	250
9. ДИСКУСИЈА.....	260
9.1. Дискусија резултата истраживања и поређење са резултатима сличних истраживања.....	260
9.2. Научни допринос истраживања.....	270
9.3. Прагматични допринос истраживања.....	275
9.4. Смијернице за даља побољшања и правци даљих истраживања.....	277
ЗАКЉУЧАК.....	280

ЛИТЕРАТУРА.....	292
ПОПИС ТАБЕЛА.....	316
ПОПИС СЛИКА.....	317
ПОПИС ДИЈАГРАМА.....	319
ПРИЛОЗИ.....	323

УВОД – МЕТОДОЛОШКИ ПРИСТУП ИСТРАЖИВАЊУ

1. Значај и актуелност теме

Здравље и виталност предузетништва све се више посматра као један од кључних чинилаца који генерише економски раст (OECD, 2001c, 2001d). GEM студије (Global Entrepreneurship Monitoring) показују да је предузетништво главни извор креирања нових радних мјеста (Reynolds et al., 2001; Acs et al., 2005).

Емпиријске студије показују да нова предузећа играју значајну улогу у стварању запослености (Garikai, 2011; Baptista et al., 2005; Stel и Suddle, 2005), иновација (Fritsch & Mueller, 2005), економског раста и смањења незапослености (Garikai, 2011). Развој привреде незамислив је без новоформираних бизниса у форми малих и средњих предузећа (МСП). МСП су доминантна форма пословања у развијеним земљама и земљама у развоју (Harvie et al., 2013; OECD, 2013) и играју главну улогу економског развоја, посебно у земљама у развоју (IFC, 2010, како наводе Петковић et al., 2015, р. 118). Вријеме криза доводи до великих промјена у друштву, што неминовно води до реструктуирања и покретања нових иницијатива у развоју предузетништва, а што је отворило пут развоју и креирању новог пословног амбијента за развој предузетништва жена. Глобализација као процес који укида препреке у пословању и доводи до повећане конкурентности на глобалном тржишту, омогућава и развој неискориштених извора економског раста и развоја предузетништва жена.

Тек у последњој деценији прошлог вијека у свијету је развој предузетништва жена препознат као неискориштени извор економског раста.¹

Међутим, битно је нагласити да је неискориштеност овог капацитета била препозната и раније када је бангладешки економиста Мухамад Јунус² и банка

¹ У региону западног Балкана водећи професори из области предузетништва, укључујући и проф. др Сашу Петковић, су постигли сагласност да се „Women entrepreneurship“ преводи као „предузетништво жена“.

Грамин, коју је основао 1976. године, почела давати микро кредите најсиромашнијим становницима у Бангладешу, посебно женама, помажући им тако да покрену неки посао и зараде за одржавање егзистенције својих породица (Вученовић, 2003). Повећањем запослености ове социјалне групе кроз самозапошљавање утицало се и на раст стопе запослености и економски развој земље.

Предузетништво жена је реалност и један од главних фактора који доприноси развоју економије у многим земљама. Према статистикама (подаци UNDP-а) жене обављају 67% свјетског рада, зарађују 10% свјетског дохода, власнице су 1% својине. Жене чине 70% неписмених у свијету. Од 1.3 милијарде људи који живе у потпуном сиромаштву 70% су жене. Статистике говоре да жене обављају између 10% и 20% директорских и управних послова и заузимају 10% мјеста у парламентима у свијету (UNDP, 2011).

Истраживања UNDP-а показују да жене обављају 80% кућних послова и проводе двоструко више времена у бризи око дјете него мушкарци. За исти посао жене су у просјеку плаћене 25% мање него мушкарци, а око 20% запослених жена доживјело је неки облик родно условљеног насиља (UNDP, 2011).

Трансформација ка тржишној економији и већем учешћу жена у пословању иде јако тешко, а то је резултат родне неједнакости, прошлости, социјалних, културних и традиционалних предрасуда о женама и укоријењеног патријархалног режима према којем је већи дио одговорности за бригу о породици и домаћинству падао на жене (Милић, 1994; Благојевић, 2002). Социјалне, културне и друге традиционалне предрасуде о женама треба елиминисати и омогућити женама да изграде легитимитет и интегритет у јавним пословима, у области производње, услуга и покретања нових пословних активности и самозапошљавања. Еманципацијом жена у области образовања и њиховим укључивањем у тржиште радне снаге у условима кризе, уочава се тренд окретања обезбјеђивању опстанка породице и домаћинства са једне стране, и јачању предузетничке активности жене са друге стране.

² Добитник је Нобелове награде за мир 2006. године због помагања милионима људи широм свијета да се извуку из сиромаштва.

Самозапосленост је статус на тржишту радне снаге који означава да особа обавља самосталну дјелатност и не ради за другог послодавца (Бабовић, 2012).

Жене предузетнице боре се да буду признате не само као жене–мајке, већ и као жене–лидери како би осигурале равноправно мјесто у пословном свијету и кроз самозапошљавање равноправно учествовале у обезбјеђењу егзистенције својих породица. Многе жене наилазе на разне баријере приликом покретања пословних активности и њихове идеје остају неоставарене јер немају довољно самопоуздања, новца и подршке најближих, околине, партнера као и недостатак потребног знања из области пословања.

Проблеми жена у бизнису не могу се одвојити од проблема мушкараца. Обично је то недостатак почетних финансијских средстава и асертивност ка преузимању ризика али и немогућност за већа финансијска улагања због непосједовања властите имовине. Генерално, приступ изворима финансирања је отежан женама јер су у скромним процентима власнице некретнина као колатерала које захтијевају банке, посебно за start up кредите (15% посједује стан, 19% пословни простор, у 18% је макар дио уписан на жене) (Поповић-Пантић, 2015).

Студија „Положај жена у земљама Балкана“ која је обухватила Албанију, Босну и Херцеговину, Бугарску, Хрватску, Грчку, Македонију, Румунију, Србију, Црну Гору и Турску је констатовала сљедеће карактеристике положаја жена у сфери образовања и економије:

- Постоји интензивна укљученост жена у образовање, на свим нивоима, укључујући терцијарни ниво на којем, у неким земљама, жене већ представљају већину студената.
- Постоји висок ниво сегрегације у образовању.
- Образовне професије на основном и средњошколском нивоу су углавном високо феминизирани, док на универзитетском нивоу још увијек постоји велика родна неравнотежа на вишим универзитетским позицијама.
- Жене представљају мањину међу запосленима и, у већини земаља у региону, већину међу незапосленима.

- Жене су много чешће од мушкараца запослене раднице, а не послодавци, оне су такође рјеђе приватнице од мушкараца, а много чешће су неплаћене раднице у породици.
- Сектори са високом концентрацијом жена обично имају ниже зараде.
- Жене имају тенденцију да прихвате врло лоше економске услове и врло често су укључене у неформалну економију.
- Жене се све више почињу бавити предузетништвом.
- Постоји висок ниво феминизације сиромаштва а посебно осјетљиве групе међу женама су: жене на селу, старе жене, самохране мајке и припаднице етничких мањина.
- Ромске жене су у свим земљама на Балкану у најтежој економској позицији, која се одражава у високим стопама морталитета, ниском нивоу образовања и ниским стопама запошљавања.
- Жене се суочавају са отвореном и прикривеном дискриминацијом у запошљавању и на радним мјестима. Ово се углавном одражава у условима о старости и љепоти, затим сексуалном злостављању, у разлици у приходима, потешкоћама у напредовању на послу и њиховим одсуством са највиших позиција на којима се доносе одлуке.
- Жене и даље имају примарну одговорност за породицу.
- Рад жена је много више диверзификован него што се то приказује и мјери у службеним статистикама а обухвата и многе различите активности које нису ни плаћене ни регистроване: као што је рад у домаћинству, брига за друге, неформални посао, пољопривредне активности за потребе домаћинства.
- Жене проводе одређени број сати дневно обављајући неплаћене послове, чиме не само да се исцрпљују њихови ресурси, већ их се такође чини мање конкурентним на тржишту рада.

- У свим земљама, понуда дневних центара за бригу о дјечи није адекватна, а у пост-комунистичким земљама је очигледан регресиван тренд, због економских рестрикција.
- ‘Структурално прилагођавање’ посткомунистичких економија посебно погађа запошљавање жена, јер су жене биле/јесу много чешће од мушкараца запослене у јавним секторима.
- Процес приватизације у посткомунистичким земљама још није адекватно испитан из родне перспективе. (Влада Републике Српске, 2010, р. 24 цитирано из Благојевић, 2002)

Иако сви ови показатељи говоре да жена која хоће да започне бизнис у старту је хендикепирана, ипак неке особине као што су женска интуиција, упорност, женска осјетљивост, способност реалног расуђивања и практичност, основни су услови за сигурно функционисање и опстанак жена лидера у предузетништву. Енергија, креативност, женска одлучност у комбинацији са приликом коју нуди тржиште, добитна је комбинација која показује да треба озбиљно рачунати на жене предузетнице.

У Европској унији се континуирано ради на равноправности жена и мушкараца у свим сферама живота. Увођење тзв. женских квота утемељено је на прогресивном идеалу једнакости мушкараца и жена, односно прихватању става да су жене и мушкарци у принципу једнако способни да обављају различите јавне функције (Башић & Миковић, 2012) .

Документи Европске уније, Европског парламента, Савјета Европе, комисија и других тијела, показују правце активности и минимуме које треба испоштовати у области родне равноправности, и сви имају велику важност, али је „једнакост између жена и мушкараца основни принцип, по Уговору о оснивању Европске заједнице, као и према судској пракси Суда правде. Ове одредбе Споразума проглашавају једнакост између мушкарца и жена за „задатак” и „циљ” Заједнице и намећу позитивну обавезу да се она „промовише” у свим њеним активностима (Влаховић, 2010).

Међутим и поред наведеног, у многим европским привредама иако су успјешни предузетници, жене су још увијек релативно мало заступљене у нефинансијском пословном сектору у односу на мушкарце. Жене чине 34,4% предузетника у Европи, али на врху менаџмента је чак 70% предузетница које воде мала предузећа. Тако, на примјер, у Европској унији (ЕУ), жене зарађују око 16% мање од мушкараца на сат, или другим ријечима речено, жене зарађују 0,84 евра за сваких 1 евра који зараде мушкарци (European Commision, 2019).

ГЕМ (Global Entrepreneurship Monitoring) проучава економије у 59 земаља, а извјештај *2018-2019 Women's Report* (GEM, 2019) показује да приближно 231 милион жена започиње или води нови посао у тим регионима. Постигнут је напредак у броју основаних предузећа у власништву жена. (ГЕМ дефинише предузеће као „основано“ ако послује дуже од 42 мјесеца.) Широм свијета, 6,2% жена је у власништву основаних предузећа, у поређењу са 9,5% мушкараца (GEM, 2019).

“Слабости стратешког оквира од значаја за предузетништво жена су одсуство интегрисане родне перспективе и то што стратегије нису буџетиране, па је њихово спровођење углавном спорадично” (Бабовић, 2012, р. 40). Прошло је вријеме када су се жене задовољавале улогом мајке, супруге и домаћице. Оне данас поред ове улоге имају улогу и успјешне предузетнице које су образоване, способне и поуздане власнице и сараднице и којима је потребно пружити прилику да се докажу.

У Сједињеним Америчким Државама стопа раста женских предузећа је двоструко већа од националног просјека, а готово половина америчких предузећа у већинском су власништву жена. Статистике говоре да се број предузетница повећао за 28% у поређењу са порастом броја предузетника мушкараца од 38%. У Сједињеним Америчким Државама 17% жена на сат улази у бизнис и отварају 420 компанија свакога дана. „У Шведској жене покрећу 28% нових бизниса. У Великој Британији 26% од укупног броја предузетника су жене. У Јужној Кореји жене су власнице и руководе 36% свих фирми“ (Пештек, 2009, р. 6).

Према званичним статистичким подацима из 2011. године, од 288.692 активних предузећа у Србији за која је могуће идентификовати (једног) предузетника према полу, 28,9% могу сврстати у предузетништво жена, а 71,1% у предузетништво мушкараца (Бабовић, 2012). Жене чине 52% укупне европске популације, али само 34,4% samozапослених у Европској унији и 30% предузетника почетница. Женска креативност и предузетнички потенцијал недовољно су искоришћен извор економског раста и радних мјеста која би требало даље развијати (Еuropean Commission, 2019). У исто вријеме, у Републици Српској, у 2017. години, у власништву и сувласништву жена је укупно 29,1% привредних субјеката (Влада Републике Српске, 2019, р. 7). У земљама окружења највећи број предузетница имају Хрватска 37%, Црна Гора 29%, Словенија 29%, Србија 26% и Сјеверна Македонија 21% (Влада Републике Српске, 2019, р. 14).

Ако посматрамо развој предузетништва жена у Хрватској, жене чине 52% укупне хрватске популације. Њихов удио у запослености је 45% и то 52% у државном и 39% у приватном сектору. Жене у предузетништву заступљене су са 30%, на руководећим мјестима 27%, а 19% у надзорним одборима (Васћ Рејић, 2010).

Предузетништво жена постепено се развија и у Босни и Херцеговини и Републици Српској, али и даље постоји неједнакост између мушкараца и жена у пословном свијету. У већини случајева жене се предузетништвом почињу бавити због лоше економске ситуације и недостатка посла. Свака шеста жена покрене властити бизнис јер нема други начин да пронађе посао. Жене су значајна али недовољно искориштена снага у привреди Босне и Херцеговине. Учешће у привреди је мало и стопа учешћа радне снаге је изузетно ниска (Агенција за статистику Босне и Херцеговине, 2015).

У односу на своје сусједе, Босна и Херцеговина још увијек има лоше пословно окружење за развој предузетништва жена. Развој предузетништва жена у Босни и Херцеговини и Републици Српској афирмише се кроз програмско јачање улоге жене у предузетништву, кроз финансијску помоћ и регионално повезивање. Ефекти образовања и едукације су једнако значајни што показују резултати оснивања и рада Академије предузетништва жена у Србији (Радовић, 2006).

Босна и Херцеговина још увијек има најнижи ниво учешћа жена у радној снази југоисточне Европе. Према Анкети о радној снази из 2013. године, жене чине 51.2% (1.330,432) активне радне снаге у Босни и Херцеговини, међутим, 37,3% незапослених су жене (Fransioli, 2014). Према статистичним подацима, у Босни и Херцеговини запослено 24% жена у малим и средњим предузећима и да жене чине 35% од укупног броја запослених у сектору малих и средњих предузећа у Републици Српској. Удио жена у предузетништву у Републици Српској износи 40% (Агенција за статистику Босне и Херцеговине, 2015).

Доминантна је заступљеност предузетника у свим секторима изузев трговине на мало и велико и осталих комуналних, друштвених и личних услужних дјелоатности гдје је концентрисан већи број предузетника у односу на предузетнице.

У Босни и Херцеговини жене много мање времена проводе у свом бизнису од мушкараца. Жена предузетница у просјеку проводи 29,2 сата седмично у свом бизнису, у поређењу са 46,9 сати седмично, које мушкарац предузетник проводи на свом (IFC, 2008).

Креативност жена и њихов предузетнички потенцијал представљају најмање искориштени извор привредног раста и нових радних мјеста, који треба ангажовати у земљама Европске уније. Нарочито у вријеме криза овај потенцијал треба искористити и усмјерити на повећање економске моћи жена и укупног привредног раста.

2. Проблем и предмет истраживања

Предузетништво представља покретач развоја сваке привреде, а један од препознатих али неискориштених извора економског раста је развој предузетништва жена. Најчешће препреке за развој предузетништва жена представљају доступност финансијских средстава, информација, тржиште и едукација. Због тога је потребно размотрити положај и улогу жене у друштву и економији и потенцијале њиховог доприноса општем развоју.

Патријархалне традиције и обичаји који стављају жену „на њено право мјесто,, доприносе њеном лошијем положају у друштву. Традиционалне културне норме ометају и негативно утичу на успјешност женског бизниса. Недостатак самопоуздања код жена када је у питању њихова способност покретања и вођења сопственог бизниса је главни инхибирајући фактор и недостатак код позитивних примјера пословних жена у главним медијима.

Дакле, главни научни проблем којим ћемо се бавити у овом раду и истраживању можемо дефинисати кроз питање:

Да ли и у којој мјери развој предузетништва жена може утицати на подстицање економског развоја кроз процес самозапошљавања жена и чланова њихових породица?

Једно од рјешења проблема развоја предузетништва жена је у томе да се у оквиру економије стратешки дефинише и оснажи основ за привредну активност предузећа у власништву жена, како би оне ојачале и прошириле своје пословање.

Затим, неопходно је да се међу образованим и квалификованим женама промовишу предузетништво и пословне могућности с високим потенцијалом раста како би њихова предузећа била јака од самог оснивања, те имала потенцијал за раст и отварање нових радних мјеста. Најчешће, економски развој привреде који значајно подстиче предузетништво жена је подручје руралног развоја, развој пољопривреде, сеоског и бањског туризма и развој етно туризма са посебним освртом на кућну радиност.

Женама као значајном људском ресурсу у друштву и квалитетним предузетницама неопходно је обезбиједити приступ финансијским и нефинансијским ресурсима као и пословање које искључују родне, институционалне, културолошке, регулаторне и правне баријере које ограничавају потенцијал и укупан ниво њихових пословних активности. Уколико су жене опремљене потребним ресурсима, вјештинама и могућностима за покретање стабилног бизниса, тада ће и држава извући добит из смањења сиромаштва, већег степена запослености и економског раста. Жене предузетнице ће бити у могућности да развију своје компаније и постаће значајни актери у националној привреди, а то ће потом отворити путеве за већу социјалну

инклузију жена у јавном домену, већи степен једнакости полова, као и економско оснаживање жена (Шијачки, 2006).

Предмет истраживања је феномен предузетништва жена и могућности и ограничења предузетништва жена у развоју економије. Предмет и проблем истраживања посматраћемо доминантно из угла предузетничке економије, док спорадично и из угла других друштвених наука и научних области, као што су социологија и психологија. Истраживање треба да покаже могућности активнијег укључења жена у самостално вођеном бизнису и елиминисања препрека успјешном развоју и расту предузећа којима управљају жене.

Развој предузетништва жена би се омогућио кроз развој окружења као предуслова развоја. То подразумијева обезбјеђење политичког окружења и координације, регулаторног и правног окружења (усвајање SBA – Small Business Act), промоције жена иноватора и предузетништва жена (Европска мрежа за промоцију предузетништва жена WES) и доступност образовања и обуке, затим кроз доступност извора финансирања, развоја информационе мреже преко оснивања удружења, агенција и мрежа жена предузетница (женски предузетнички портал, Европска мрежа амбасадорица предузетништва, Европска мрежа ментора за жене предузетнице), те доступности пословних просторија и тржишта.

Увођењем нових модела пословања омогућиће женама да се у пословном свијету прикажу као „жене лидери у бизнису,, које кроз повећање активности у свијету бизниса осваја значајне резултате на домаћем и иностраном тржишту као једнаки партнери са мушкарцима. Потребно је сагледати и улогу и значај жена менаџера и предузетнице код нас у односу на жене у неким другим срединама. На који начин жену треба оснажити и која је то улога жене у савременом свијету предузетништва?

Развој предузетништва жена доприноси процесу самозапошљавања и порасту породичних фирми које су у власништву жена (перспектива развоја породичног бизниса). Повећано учешће жена у бизнису које са великим успјехом руководе највећим свјетским компанијама мијењају слику удјела жене у креирању пословног

успјеха фирми и увођења нових пословних стратегија и развојних модела свјетских економија.

Усвајањем стратегија за развој предузетништва на свим нивоима (локални, регионални, национални, међународни) потребно је жене подржати и обезбиједити им лакши приступ почетним финансијским средствима као и унапређивање умножавања и развијања пословних контаката. Држава треба да омогући основне предуслове за пословање предузетница кроз изградњу институција предузетничке инфраструктуре, вођењем подстицајне фискалне политике за мала и средња предузећа као и минимизирањем негативних ефеката сиве економије. Држава треба да поштује сопствене законе и да омогући женама једноставнији приступ почетном финансијском капиталу и микро финансирању.

Сумирањем и компарацијом досадашњих истраживања и констатоване ситуације, а на основу планираног емпиријског истраживања, понудиће се одређене методолошке смијернице за развој предузетништва жена у дугорочној перспективи развоја, а у циљу подстицања запошљавања, повећања запослености и процеса samozapošljavanja као и учешћа државе у процесу регулисања и поштовања законских прописа утврђених преко Стратегије развоја предузетништва жена.

3. Циљеви истраживања

Са аспекта дефинисаног проблема и предмета истраживања, а у складу са дефинисаном темом, поставили смо неколико научних и прагматичких циљева.

Глобална економска криза из 2008. године, као и тренутна, Covid-19 глобалном пандемијом подстакнута нова глобална економска криза у 2020. години, довела је до великог раста незапослених у цијелом свијету. Концепт „сталног запослења, а нарочито „сигурног посла до пензије,“ више не постоји. У таквим условима подстицање предузетништва постаје једна од посебно важних мјера које владе уводе у своје политике спроводећи програме намијењене samozapošljavanju, развоју бизниса, отварању нових радних мјеста и економском расту.

Предузетништво жена представља важан неискориштени потенцијал и извор укупног економског раста, нарочито у вријеме криза.

Циљ истраживања је идентификовање и анализа фактора побољшања ефективности и ефикасности предузетништва жена. Иако у пословном свијету доминирају мушкарци, жене су све више присутне у бизнису, али не у довољној мјери, па је важно подстаћи их и мотивисати да отпочну сопствени бизнис (оснаживање жена у предузетништву).

Један од циљева истраживања усмјерен је на вршење процјене пословног окружења за развој предузетништва жена у Републици Српској и Босни и Херцеговини. Неопходно је извршити системску анализу и процјену пословног окружења у којем се предузетништво жена одвија, обухватајући разне чиниоце као што су законско окружење, политике које креирају подстицајну пословну климу, образовање у разним фазама личног и предузетничког живота, услуге подршке за оснивање и развој предузетништва, присутност теме у медијима и промоција. Такође, узећемо у обзир и мишљење и ставове жена предузетница и њихова свједочења о проблемима са којима се суочавају да би се понудили конкретни приједлози за промоцију предузетништва жена. Колики је стварни број жена предузетница у Републици Српској? Истраживањем за потребе израде докторске дисертације отворићемо „пандорину кутију“ и покушати процијенити стварно стање у предузетништву жена у Републици Српској.

Подршка развоју предузетништва жена треба бити усмјерена на оснаживању потенцијала за развој предузетништва жена. Са аспекта економског развоја неопходно је активирање женских ресурса у друштву, а из угла социјалне политике, јачањем предузетништва жена неопходно је обезбиједити смањење незапослености жена.

Основни циљ истраживања усмјерен је на идентификацију фактора унапријеђења развоја предузетништва жена, а у циљу повећања укупног економског раста и развоја привреде и запошљавања.

Научни циљеви истраживања

Научне циљеве истраживања дефинисали смо кроз четири категорије, и то: научно описивање, класификацију, објашњење и предвиђање.

Научно описивање. Примјеном научних метода, у теоријско-респективном дијелу дисертације, извршићемо анализу теоријских и емпиријских истраживања из области развоја предузетништва жена са примјерима успјешних жена предузетница. Описаће се заједно са кључним појмовима и концептима: развој предузетништва жена кроз фазе развоја и периоде економских реформи, механизме њиховог функционисања, предности и недостатке, мотивационе факторе и приступе развоја, пратећи тренд пораста предузетништва жена, проблеми дугорочног финансирања, инхибирајући и психолошки фактори, развој иновација и лидерска улога жена у тржишној економији. Описаћемо и идентификовати претпоставке и ефекте примјене концепта предузетништва жена у посттранзиционим економијама. При том ћемо разматрати значај развоја предузетништва жена са економског и социјалног аспекта у вријеме криза. Идентификоваћемо индикаторе успјешности у подизању ефикасности предузетништва жена и проширењу личних слобода у тржишној економији.

Класификација. На основу релевантних научних сазнања и спознаја у оквиру истраживачке теме, извршићемо класификацију показатеља успјешности раста и развоја предузетништва жена. Извршићемо системску процјену окружења у којем се предузетништво жена одвија, обухватајући разне чиниоце као што су законске баријере, политике које подстичу креирање бизниса, образовање у разним фазама личног и предузетничког живота, подршке за оснивање и развој предузетништва, присутност у медијима и промоција. Класификоваћемо параметре за истраживање нивоа предузетничке оријентације предузетништва жена земаља у транзицији, са посебним освртом на потенцијале и изворе укупног економског развоја.

Објашњење. Тестирањем и креирањем модела за истраживање, објаснићемо узрочно-последничке везе развоја предузетништва жена и раста запослености и бруто домаћег производа (БДП). У дисертацији ћемо објаснити како дефинисана стратегија развоја предузетништва жена као стратешки документ и иницијатива на

успостављању одговарајуће подстицајне законске регулативе за предузетништво жена и предузетништво уопште, представља документ који треба да подржи предузетницу и обезбиједи лакши приступ на тржишту, што утиче на успјешност предузетништва жена у посттранзиционим економијама. Креирање подстицајних фактора окружења и механизма подршке мотивисаће и оснажити предузетништво жена у стварању јаким пословних мрежа. Објаснићемо лидерску и менаџерску улога жене као изазов на тржишту на коме доминирају мушкарци.

Предвиђање. На основу претходних сазнања и налаза теоријског и емпиријског истраживања, утврдићемо будуће трендове развоја предузетништва жена, као шансе и изазове који се могу јавити на путу њиховог развоја. Сврха предвиђања је да се утврди како предложени нови аспекти и смјернице дјелују и у ком правцу треба да се креће развој женског предузетништва да би омогућили већу запосленост и раст БДП-а. Истовремено, жена укључивањем у свијет предузетништва, постаје успјешан лидер на тржишту рада те јача своју улогу у процесима доношења одлука и партнерских односа на тржишту.

Прагматични циљеви истраживања

Као и код сваког другог истраживања овог типа, поред научног, очекује се да дисертација пружи и извјестан прагматичан допринос. У складу са унапријед очекиваним прагматичним доприносима овог рада (очекивани посредни или непосредни утицај резултата дисертацијског истраживања), дефинишемо неколико друштвених циљева истраживања. Друштвени циљеви истраживања се односе на директне и индиректне користи које ће имати јавни сектор (државни), привреда и академска заједница у цјелини.

Јавни сектор

- Предлагање механизма за равноправност, као дио система универзалних људских права и циљева Уједињених нација, међународних уговора, конвенција и стандарда уз развијање демократизације цјелокупног друштва. Потребно је користити потенцијале жена и мушкараца равноправно као и уважити

стандарде који би омогућили ефикасно спровођење политике једнаких могућности за све. Развијање „родне равноправности,, подразумева равноправну заступљеност, моћ и учешће оба пола у свим сферама јавног и приватног живота. Родна равноправност представља основни елемент у реформским процесима кроз промовисање и спровођење пуног учешћа жена и мушкараца у друштву. Механизми „родне равноправности,, омогућиће побољшавање положаја жена у економској сфери а њихова примјена повећаће економско оснаживање жена.

- Прави начин информисања, функционална и законска подршка дјеловања и афирмације предузетништва жена кроз дефинисане законе, треба да у континуитету подстиче динамични процес развоја предузетничке економије и женског бизниса, што ће омогућити да предузетништво жена постане озбиљни развојни потенцијал у економији кроз самозапошљавање и развој породичних бизниса.
- Стварање правне и политичке климе створиће услове за брже покретање, развој и раст предузећа вођених од стране жена. Предузетништво жена и економско оснаживање жена представља својствен лоби за стварање корисне пословне климе, бржи привредни развој, смањење сиромаштва и незапослености, постизање родне равноправности, као и успјешан процес ЕУ интеграција.

Привреда

- Оснаживањем и повезивањем предузетништва жена унаприједиће се пословање предузећа у власништву жена, што ће омогућити повезивање и сарадњу жена предузетница са партнерским мрежама у земљи и иностранству и на тај начин олакшати предузетничке подухвате покренуте од стране жена. Оснивањем пословних удружења жена омогућиће се подршка женском бизнису, што ће омогућити већи утицај на измјене законске регулативе како би се створио што повољнији амбијент за улазак жена у приватни бизнис, едукацију жена у бизнису, све врсте услуга женама које желе да започну сопствени бизнис, као и подршку женском бизнису.

- Указивањем на предности и недостатке пословних модела развоја презентоваћемо најновија рјешења еминентних теоретичара и искусних предузетница које су кроз примјере сопствене праксе постале успјешне предузетнице и оствариле дугорочну перспективу развоја, што је довело до бржег привредног и друштвеног развоја.

4. Хипотезе

На основу предложеног наслова и дефинисног предмета и проблема истраживања ове дисертације, поставили смо главну и помоћне хипотезе.

Главна хипотеза

Хо: Развој предузетништва жена подстаћи ће бржи економски развој привреде.

Главну хипотезу ћемо настојати да потврдимо кроз теоријско и емпиријско истраживање, а затим упоредимо и провјеримо са резултатима сличних истраживања која су се проводила у другим земљама. Главну хипотезу у овом раду конкретизоваћемо уз помоћ четири помоћне хипотезе.

Грин и Кохен (Green & Cohen, 1995) наводе двије важне студије које су идентификовале као посебну групу жене које су засновале властити бизнис након напуштања радног мјеста у организацијама (Carter & Cannon, 1992). Учешће жена у економском животу значајно доприноси развоју земље и побољшава квалитет живота породица (Ufuk & Özgen, 2014). Владе земаља интензивно развијају политике и програме за унапређење и промоцију стартапа (новоформираних предузећа) јер инфраструктурна подршка подстиче иновације и развој пословања, што представља сврсисходно национално улагање у будући привредни просперитет (Ahl et al., 2014).

Помоћне хипотезе

X1: *Могућ је развој предузетништва жена у условима транзиције, уз подстицајне мјере државе у процесу регулисања законских прописа и дефинисане Стратегије развоја која ће економски оснажити и ојачати успјешност жена, а у циљу мотивације за покретање предузетништва жена.*

Уфук и Озген (Ufuk & Özgen, 2001) су дошли до закључка да развој предузетништва жена и побољшање положаја жене у друштву зависи и од подстицајних мјера државе у смислу предузимања активности ради: побољшања услова кредитирања за жене предузетнице, укључујући повећање броја кредита, смањења каматних стопа, подршке малим предузећима у погледу смањења пореза, смањења бирократске структуре за покретање и вођење малог бизниса, спровођења програма обуке за жене предузетнице укључујући маркетинг, комуникацију и управљање. Влада може да помогне развој кроз регулаторне оквире заштите предузетништва жена од високих каматних стопа, обезбјеђујући колатерал женама кроз гаранције и креирање политике која подстиче модел банкарског кредитирања који препознаје производну активност жена у домаћем контексту и као неформални сектор (Derera et al., 2014).

Анализирајући развој предузетништва жена у земљама у транзицији, Блис и Гарат (Bliss & Garratt, 2001) закључили су да успостављање ефикасне организације за подршку предузетништву жена у земљама у транзицији захтијева јасно дефинисање изјаве о мисији фокусиране на повећање броја жена предузетница и залагање за приступ „најбоље праксе“, како би се превазишле културне разлике и сумњичавост према датим савјетима у погледу предузетништва жена. Преузет примјер предузетништва жена треба да буде из земаља са сличним културним, економским и историјским окружењем како би се олакшала едукација у погледу маркетинга, промоције и прикупљања средстава, што је кључно за успјех организације. Почетни напори треба да буду усмјерени на раст броја жена предузетница и прикупљање средстава финансирања како би се осигурала дугорочна одрживост фирми жена предузетница (Bliss & Garratt, 2001).

X2: *Развој модела финансирања предузетништва жена и развојних програма омогућиће приступ дугорочним средствима и дугорочну перспективу развоја а у циљу запошљавања, повећања запослености и процеса самозапошљавања жена.*

Друга помоћна хипотеза произилази из друге независне варијабле коју смо дефинисали као модели финансирања предузетништва жена. У свом предузетничком подухвату предузетници, посебно жене, сусрећу се са тешкоћама у приступу финансијама, па почетни капитал за пословање најчешће обезбјеђују из властитих инвестиција, као што су новац од претходног запослења, породичне уштеде, финансијски поклони од породице и пријатеља (Derera et al., 2014; Mordi et al., 2010). У већини случајева властите инвестиције нису довољан извор за почетни капитал. Женама предузетницама је често приступ банкарским кредитима отежан због недостатка колатерала и оствареног учинка, што је ограничавајући фактор у погледу економског развоја. С обзиром на допринос повећању запослености и самозапошљавању, ради одрживог развоја неопходно им је омогућити приступ дугорочном финансирању.

X3: *Формирањем удружења пословних жена успоставиће се мрежа међусобног повезивања са мрежама других пословних жена које ће омогућити њихов заједнички приступ средствима, информацијама, едукацијама и тржишту.*

Трећа помоћна хипотеза директно је везана за трећу независну варијаблу удруживања жена предузетница, те као и претходне двије помоћне хипотезе доприноси конкретизацији основне хипотезе. Предности умрежавања жена кроз разне облике удружења и пословних мрежа су да жене предузетнице кроз радионице, програме обуке, менторства и курсеве самонапредовања унаприједи управљачке и финансијске вјештине (Xavier et al., 2012). Промоција мрежа жена предузетница омогућиће да се на ефикасан начин трансферишу знања и информације како ријешити одређене проблеме и како се носити са одређеним околностима (Bahmani et al., 2008).

X4: *Са развојем предузетништва жена, жена се ставља у равноправнији положај са мушкарцем и повећава активност у свијету бизниса као равноправан партнер са мушкарцима.*

Четврта помоћна хипотеза везана је за четврту независну варијаблу која се односи на запошљавање и samozapoшљавање жена. Интерес за жене и предузетништво жена као истраживачке теме, проистекао је из интереса за њихова права, који је достигао значајан ниво солидарности кроз ширење подручја активности и истраживања у погледу феминистичких анализа социјалне конструкције положаја жена у друштву и истраживања субјективне природе културне доминације мушкараца (Green & Cohen, 1995). Нека истраживања у Турској су показала да повећање учешћа жена у предузетништву утиче негативно на њихову улогу у породичном животу (супруга, мајка, домаћица), али позитивно у друштвеној, економској и индивидуалној сфери. Код доношења породичних одлука, углавном је евидентан сукоб између улоге жене предузетника и улоге жене домаћице (Ufuk & Özgen, 2014).

***X5:** Слободно и равноправно учешће у економском животу и на тржишту рада омогућиће доступност финансијским средствима, образовању и обукама, доступност тржишту, услугама и информацијама, удружењима и мрежама жена предузетница уз промовисање предузетништва жена, а у циљу његовог унапређења и развоја.*

Пета помоћна хипотеза индиректно је везана за све наведене независне варијабле које ће помоћи конкретизације главне хипотезе. Блек и Џан (Black & Juhn, 2000) су дошли до закључка да је уочен раст број жена професионалаца и менаџера последњих деценија и учешћа образованих жена у професионалним занимањима са високим зарадама, те да је њихово учешће у позитивној корелацији са зарадама у тим занимањима.

5. Методологија истраживања

Дефинисање методологије истраживања претходи примјени конкретних научних метода и техника којим се обезбјеђује увид у дефинисани проблем истраживања и омогућује тестирање постављених хипотеза. У методолошком смислу,

истраживање докторске дисертације почиње одређивањем проблема, предмета и циљева истраживања.

У складу са темом и проблемом истраживања, кориштењем одговарајућих научних метода и техника, односно комбинацијом истих, прикупљени су, анализирани и обрађени одговарајући подаци, претежно из доступне домаће и стране стручне и научне литературе, тематских стручних и научних радова и публикација. Прикупљени подаци су анализирани, обрађени и класификовани на основу усклађености са садржајем истраживања.

Након поступка операционализације варијабли, формулисане су хипотезе, дефинисана ограничења истраживања и извршен избор метода истраживања.

Прикупљени су подаци из различитих секундарних и примарних извора на основу којих је извршено тестирање постављених хипотеза. Резултати који произилазе из спроведених тестирања хипотеза су презентовани и кроз дискусију коначно анализирани и оцјењени са аспекта научног и прагматичног доприноса. У оквиру истраживања, анализирана је релевантна литературна грађа везана за истраживачку тему, укључујући одређена емпиријска истраживања (научни чланци, студије, истраживања, књиге и остале публикација). При анализи секундарних и примарних података примјењено је више научних метода: методе анализе и синтезе, метода дедукције и индукције, историјска метода, метода класификације, графичка метода, метода аналогije, метода дескрипције и компарације.

Методом анализе проучавани су релевантни, истраживачу доступни, писани научни и стручни извори еминентних аутора из истраживане области. Анализани су и рашчлањавани секундарни и примарни подаци, како би се добила јасна слика о дефинисаном предмету истраживања, те је извршена њихова синтеза ради дефинисања модела истраживања, интерпретације резултата истраживања и извођења закључака.

Након анализе појединачних резултата истраживања, методом дедукције и индукције, доведени су у везу зависна и независне варијабле и изведени одређени закључци. Дескриптивном и компаративном методом описане су одређене појаве и чињенице, те извршено одређено поређење са циљем утврђивања и објашњавања

сличности, разлика и трендова у истраживаној области. Примјеном историјске методе дошло се до сазнања о почецима, развоју и савременој научној мисли о предузетништву жена и његовој улози у општем економском развоју.

Релевантни подаци за потребе истраживања прикупљани су путем структурираних упитника, интервјуа и методом студије случаја, те на основу анализе података садржаних у одговарајућим извјештајима из домаћих и страних извора. За квантитативно истраживање кориштена је АПИФ-а база података, а истраживање је обављено методом случајног узорка уз употребу онлајн упитника. Истраживање је спроведено на узорку предузећа чији су власници жене или која су вођена од стране жена, у сувласништву са мушкарцима предузетницима.

С циљем анализирања података потребних за добивање квалитетне основе за извођење одговарајућих закључака планираног истраживања, на основу постављених научних и прагматичних циљева анализиране су одређене истраживачке публикације ресорних министарстава, појединих развојних агенција, удружења и невладиног сектора који су се бавили питањем истраживања потенцијала жена у предузетништву.

У суштини, методологија истраживања представља једну свеобухватну интеграцију података добијених примјеном различитих истраживачких метода и техника које су примјењене са циљем процјене окружења за развој предузетништва жена у Републици Српској и Босни и Херцеговини чији потенцијал представља важан извор укупног економског раста.

На основу најважнијих прикупљених података о улози жене у предузетништву анализирана је структура запослених, укупан приход и добит, као и остварење удијела потенцијала жена у предузетништву. Анализирањем података дефинисане су и могуће препреке и изазови у развоју предузетништва жена, дати одређени приједлози за њихово отклањање и могући правци ревизије развојних стратегија из области предузетништва жена.

На основу добијених и сагледаних резултата емпиријских истраживања у развијеним земљама, земљама Европске уније и окружења дати су одређени приједлози у погледу мјера за побољшање пословања и стратешко планирање

развоја предузетништва жена у Републици Српској и Босни и Херцеговини и мјера за унапређење рада локалних заједница у правцу обезбјеђења повољних услова за раст и развој предузетништва жена са циљем утицаја на запошљавање и самозапошљавање жена и економско оснаживање њихових породица.

6. Образложење структуре докторске дисертације

Структура докторске дисертације садржи, поред увода, закључка, пописа кориштене литературе, пописа табела, слика и дијаграма и прилога, девет међусобно повезаних дијелова.

У *Уводу* елаборираћемо проблем и предмет истраживања и указаћемо на главни смијер истраживања усаглашен са дефинисаном темом докторске дисертације. Предочићемо научне и прагматичне циљеве и истраживачке хипотезе са методологијом истраживања. Свака дефинисана хипотеза ће бити укратко образложена, уз навођење сличних истраживања и резултата до којих су дошли поједини аутори, што ће представљати и основ за избор најадекватнијег рјешења постављеног проблема истраживања.

У првом дијелу под називом *Потенцијали предузетништва жена* обрадићемо два поглавља гдје ћемо у првом пажњу посветити улози жене у породици, друштву и пословном свијету. У другом поглављу ћемо обрадити значај предузетништва жена. Слиједећи наведено, објаснићемо карактеристике жена предузетница, њихове мотиве за покретање самосталних пословних активности, препреке и проблеме са којима се сусрећу при покретању бизниса. Сагледаћемо и предности предузетништва жена. Такође, нагласићемо улогу и значај жена предузетница и менаџера и представимо „жену лидера“ у пословном свијету мушкараца.

У другом дијелу под називом *Механизми подршке предузетништву жена* говорићемо о подршци развоја предузетништва жена као једном од кључних фактора за опстанак, раст и развој предузетништва жена. Нагласићемо битне механизме подршке развоју предузетништва жена а то су институционални

системи подршке, оснивање пословних инкубатора, стручно оспособљавање и унапријеђење знања и вјештина жена, кроз промовисање развоја предузетништва жена. Обрадићемо значај пословних инкубатора и других инструмената предузетничке инфраструктуре који представљају шансе за развој предузетништва жена. Пословни инкубатори су подршка развоју предузетништва жена кроз стручну експертизу, мреже и инструменте који су женама предузетницама потребни за успјешан пословни подухват. Посматрајући и анализирајући искуства других земаља у Европи (Велике Британије, Италије, Словеније, Хрватске и Мађарске) у којима постоје пословни инкубатори, показало се неопходно партнерство између државног, пословног, научног и непрофитног сектора. Развојем пословних инкубатора представиће се савремени модел пословања као средство дугорочног привредног развоја. Као значајни механизам подршке развоја предузетништва жена обрадиће се значај доступности информација за кредитна средства, финансије и тржишта уз дефинисани правни оквир и стратегију развоја предузетништва жена.

У трећем дијелу под називом *Потенцијали и перспективе развоја предузетништва жена* говорићемо о факторима који утичу на развој предузетништва жена, анализирајући потенцијале развоја које нам пружа социјално, економско и политичко окружење. Анализирајући статистичке показатеље из окружења, сагледаћемо ризике који се могу јавити у предузетништву жена. Акценат у раду ставићемо и на анализу могућности за унапређење и перспективе развоја предузетништва жена. Циљ овога дијела дисертације биће прикупљање и анализа података о улози жена у предузетништву.

У четвртој дијелу под називом *Облици финансирања предузетништва жена*, са циљем наглашавања адекватног модела за финансирање предузетништва жена, анализираћемо интерне и екстерне облике финансирања пословних активности од најранијих стадија започињања пословања па до фазе убрзаног раста и развоја, као предложене моделе за подршку развоја предузетништва жена. Истражићемо који облици финансирања могу да у датом тренутку пословања послуже као значајни извори финансирања предузетништва жена, те лоцирати значај родног одговорног буџетирања за развој предузетништва жена. Нагласићемо и предности и недостатке наведених облика финансирања, као и предложити адекватни модел финансирања.

У петом дијелу под називом *Искусства развијених земаља у подстицању развоја предузетништва жена* презентоваћемо искуства развијених земаља у којима предузетништво жена представља најдинамичнији сегмант сектора мале привреде. Највећи искорак жена у свијету бизниса десио се почетком седамдесетих година XX вијека у земљама OECD-а да би нешто касније попримило глобалне размјере. Предузетништво жена је најприсутније у развијеним привредама, гдје ужива подршку власти кроз различите економске механизме, као што су пореске олакшице и приступ микрокредитним линијама. Представићемо развој предузетништва жена у Сједињеним Америчким Државама гдје половина америчких предузећа у већинском су власништву жена. Показаћемо примјере успјешних жена предузетница чија су предузећа постала највеће компаније које су преузеле водећу улогу на тржишту. У земљама Европске уније се велика пажња поклања развоју малих и средњих предузећа због њиховог великог удјела у привреди и значајног потенцијала за запошљавање. Замах развоја предузетништва жена присутан је почетком деведесетих година прошлога вијека, а на основу извршених анализа показујемо растући тренд укључивања жена у привређивање који је присутан у земљама у развоју, нарочито повећану партиципацију жена у руковођењу породичних фирми.

Веома је битно нагласити и потребу успостављања европских мрежа предузетништва жена у програмима Европске комисије за конкурентност и иновације а у циљу подизања свијести о предузетништву жена и подстицање жена да започну предузетничку дјелатност и оснују властита предузећа.

У шестом дијелу под називом *Предузетништво жена у земљама у окружењу*, извршићемо процјену окружења за развој предузетништва жена у Србији, Црној Гори, Хрватској и Словенији. Представићемо стратегије развоја предузетништва жена, учешћа жена и једнаког приступа могућностима привређивања на домаћом и страном тржишту. Анализираћемо стање развоја предузетништва жена у земљама у окружењу, те сагледаћемо које су то препреке и потешкоће њиховог развоја (приступ финансијским средствима, информацијама, тржишту), који су то системи подршке и како створити економско оснаживање жена и развијање женских мрежа за узајамну подршку. У циљу системске подршке развоју предузетништва жена,

нагласићемо програме подршке које проводе владе појединих земаља са аспекта подстицања и развоја предузетништва жена а са циљем унапређења запошљавања, родне равноправности и економског оснаживања жена. Навешћемо примјере успјешних жена у окружењу и њихов приступ предузетничкој активности и тржишту. У овом дијелу биће анализирани услови за развој предузетништва жена, правни оквир, стратегије влада, тренутна економска ситуација, као и укупно стање на тржишту са аспекта предузећа у власништву жена.

У седмом дијелу под називом *Развој предузетништва жена у Републици Српској* обрадићемо и анализирати досадашњи развој предузетништва жена у Босни и Херцеговини и Републици Српској. Предузетништво жена у Босни и Херцеговини и Републици Српској тек оживљава након послјератног периода. Новим мјерама Владе по питању образовања, предузетничке културе, јавних служби и веће подршке уласка жена у предузетничка удружења потребно је оснажити и развити предузетништво жена са циљем унапређења запошљавања и samozapošljavanja жена. Иако се у Босни и Херцеговини и Републици Српској све више жена доказује као изузетно добри лидери и менаџери, ипак не указује им се повјерење на водећим позицијама. И даље су жене мање плаћене за исте позиције и послове него мушке колеге. Узимајући у обзир све ове чињенице, истражићемо предуслове за развој, моделе развоја и ограничавајуће факторе развоја предузетништва жена. Анализираћемо могуће ризике у развоју предузетништва жена, те сагледати перспективе развоја и могућност прерастања женских предузећа у породична предузећа. Извршиће се провјера утицаја развоја предузетништва жена на економски развој и запошљавање у Републици Српској.

Осми дио под називом *Методe и резултати истраживања* представља примјењен методолошки оквир и презентацију резултата емпиријског истраживања.

У деветом дијелу под називом *Дискусија* извршиће се дискусија резултата истраживања и поређење са резултатима сличних истраживања, те указати на научни и прагматички допринос докторске дисертације кроз позитивну корелациону везу развоја предузетништва жена и укупног економског развоја и процеса запошљавања. Предложићемо препоруке за примјену прилагођених модела

у пракси. Поред овога, навешћемо смјернице за предузимање активности у циљу превазилажења постојећих проблема у области предузетништва жена и предложити правци даљих истраживања.

У *Закључку*, презентоваћемо сумарно резултате до којих смо дошли, те навести ограничења са којима смо се сусрели током истраживања.

1. ПОТЕНЦИЈАЛИ ПРЕДУЗЕТНИШТВА ЖЕНА

„Жена стоји као капија на излазу као и на улазу овог свијета.“

Иво Андрић

Излазак из стереотипног оквира друштвеног увјерења и уважити истовремено жену као успјешну породичну жену и успјешну предузетницу значи велики економски и друштвени напредак уз поштовање етичких, друштвених и релевантних моралних вриједности. Друштвени ставови и норме спречавају многе жене да размишљају о покретању властитог бизниса, док системске препреке ограничавају њихове способности да зараде приход за себе и своју породицу и ограничавају могућности да доприносе социјално економском развоју и отварању нових радних мјеста.

Уклањањем баријера као што су имовински и насљедни закони, слаб приступ финансијским институцијама, временска ограничења због породице и домаћинства као и многе друге баријере, омогућило би се економско оснаживање и јачање родне равноправности и отварање нових радних мјеста.

Развијање подстицајног окружења је веома важно да жена успије кроз стварање оптималних услова за покретање бизниса, јачање институционалних капацитета и капацитета за одрживо пословање, промоцију предузетништва жена и равноправност полова која јој помаже у отварању нових радних мјеста и оснаживању жена у заједници, уз стратешко партнерство и умрежавање.

1.1. Мјесто и улога жене у породици и друштву

Улога жена, као и мушкараца, у породици и друштву је веома битна за опстанак човјечанства и развој друштва у цјелини. У основи ове заједничке одговорности у друштву је развијање међусобног разумијевања и сарадње између мушкараца и жена на принципу родне равноправности, узајамног поштовања и обостране

корисности индивидуално, и за друштво у цјелини. Жена има право на рад и уживање пуних економских права, те право на самосталну правну личност коју карактерише пуна индивидуална аутономност.

У патријархалном друштву, жене су биле чедне и послушне, нису имале права гласа на изборима јер су се сматрале неспособним за доношење одлука, а било им је забрањено запошљавање и трошење новца за своје потребе. Период глобализације и борба за примјену и поштовање људских права ствара простор за еманципацију жена у савременом друштву. У савременом друштву, процес еманципације се све брже одвија и жена да би стручно и успјешно обављала свој задатак и у породици и у радној заједници мора бити идеолошки и стручно оспособљена.

Многа традиционална и патријархарна друштва и даље теже да жена остане искључиво активна само у приватној сфери, везано за одржавање домаћинства и одгој дјете, далеко од јавне сфере друштва и слободног грађанског живота гдје се често налази у подређеном, угроженом, па и у потпуно нехуманом положају.

Жене са ниским степеном образовања (претежно жене у руралним срединама) често су приморане да раде физички за њих тешке послове који су најчешће у домену активности мушкараца, често су жртве разних облика насиља и друштвеног презира и понижења што представља очигледну родну дискриминацију јер је допуштено и толерисано од стране друшва. Статус жена у руралним срединама углавном се и даље може окарактерисати улогом „помажућег неплаћеног члана (пољопривредног) домаћинства“.

Чак и у савременим друштвима, ратови, криминал, корупција, трговина и насиље над женама доводе до потпуне деградације жена и на тај начин их потискује на маргину друштва. У античком добу активност жена је била ограничена на кућне послове, односно жена је удаљена из области јавног живота, далеко од центара економске и политичке моћи. Иако је остварен значајан напредак у еманципацији жена, оне су и даље потиснуте из главних друштвених токова због неравномјерне расподјеле моћи, традиционалне културе, патријархалне свијести и економске неразвијености друштва.

Иако су жене у оквиру својих друштвених активности одговорне, организоване, савјесне и једнако успјешне на својим радним задацима као и мушкарци, често су у друштву оцијењене негативно као „хладне, прорачунате и сумљичаве“, удаљене од значајних позиција, и са аспекта радних задатака као и хијерархијских нивоа.

Жена по својим капацитетима, погледима на свијет, вриједности и својој спремности може да буде активан члан сваке друштвене заједнице. Капацитет, али и проблеми женске популације су препознати од стране најзначајнијих свјетских институција као што су, између осталих, Уједињене нације.

„Права жена у области рада зајемчена су низом међународних инструмената од којих су најважније – *Конвенција Уједињених нација о елиминисању свих облика дискриминације жена и конвенције Међународне организације рада број 100, 111, 156 и 183*“ (Пантовић et al., 2017, р. 3).

Конвенција Уједињених нација о елиминисању свих облика дискриминације жена³, усвојена 1979. године, обавезује државе чланице да осуђују сваки облик дискриминације жена и спроводе политику њеног отклањања због чега се обавезују:

- Да унесу принцип равноправности мушкараца и жена у своје националне установе или одговарајуће законе, као и да обезбједе, законским или другим одговарајућим мјерама, практичну примјену тога принципа.
- Да усвоје одговарајуће законске и друге мјере, укључујући и санкције када је потребно, којима се забрањују сви видови дискриминације жена.
- Да уведу правну заштиту жена на равноправној основи с мушкарцима и а преко надлежних националних и других јавних институција обезбиједе ефикасну заштиту жена од сваког поступка којим се врши дискриминација.

³ Усвојена је и отворена за потписивање и ратификацију или приступање резолуцијом Генералне скупштине УН 34/180 од 18. децембра 1979. године. Ступила је на снагу 3. септембра 1981. године у складу са чланом 27. Службени лист СФРЈ 11/81.

- Да се уздрже од сваког поступка или праксе дискриминације жена и да обезбиједе да јавни органи и институције поступају у складу с овом обавезом.
- Да предузму све потребне мјере за отклањање дискриминације жена од стране било ког лица, организације или предузећа.
- Да предузму све подесне мјере, укључујући и законодавне, ради измјене или укидања, постојећих закона, прописа, обичаја и праксе који представљају дискриминацију жена.
- Да ставе ван снаге све унутрашње казнене одредбе којима се врши дискриминација жена. (Службени лист СФРЈ – Међународни уговори, 1981)

Конвенција бр. 100 се односи на једнакост награђивања мушке и женске радне снаге за рад једнаке вриједности, а Конвенција бр. 111 се односи на дискриминацију у погледу запошљавања и занимања. Конвенција бр. 156 говори о једнаким могућностима и третману за раднике и раднице (радници са породичним обавезама), а ревидирана Конвенција бр. 183 о заштити материнства.

Нова развојна агенда Уједињених нација за одрживи развој садржи седамнаест општих циљева и јасно прецизиране подциљеве.

Када су у питању права жена, издвајају се два основна циља: Циљ 5. - Постићи родну равноправност и оснажити све жене и девојчице, који обухвата више подциљева од окончања дискриминације, једнаког учествовања жена у свим сферама живота, до елиминисања насиља над женама; и Циљ 8. - Промовисати дугорочан, одржив и инклузиван економски развој, пуно и продуктивно запослење и пристојан посао за све, чији подциљеви предвиђају постизање економског раста, стварање пристојних послова, постизање пуне и продуктивне запослености за жене и мушкарце. (Пантовић et al., 2017, p. 5)

Пекиншком декларацијом усвојеној на Четвртој свјетској конференцији о женама 15. септембра 1995. године у Пекингу потврђено је залагање за:

- Једнакост права и урођеног људског достојанства жена и мушкараца, као и за друге циљеве и принципе дате у Повељи Уједињених нација, Општој декларацији о људским правима и другим међународним инструментима који су у вези са људским правима, посебно Конвенцији о елиминацији свих облика дискриминације жена и Конвенцији о правима дјетета, као и Декларацији о елиминацији насиља над женама и Декларацији о праву на развој;
- Обезбјеђење пуне имплементације људских права жена и женске дјецe као неотуђивог, недјеливог и саставног дијела свих људских права и основних слобода;
- Даље надограђивање, на основу консензуса и напретка постигнутог на претходним конференцијама и самитима Уједињених нација: о женама (у Најробију 1985. године), о дјечи (у Њујорку 1990. године), о заштити околине и развоју (у Рио де Женеиру 1992. године), о људским правима (у Бечу 1993. године), о становништву и развоју (у Каиру 1994. године), те о друштвеном развоју (у Копенхагену 1995. године), са циљем постизања једнакости, развоја и мира;
- Постизање потпуне и ефикасне имплементације будућих стратегија у вези са унапређењем положаја жена, о чему је постигнут споразум на самиту у Најробију;
- Давање већих овлашћења и напредовање жена, укључујући и право на слободу мисли, савјести, вјероисповијести и увјерења, што доприноси моралним, етичким, духовним и интелектуалним потребама жена и мушкараца, појединачно или у заједници са другим, тиме им гарантујући могућност остварења њихових пуних потенцијала у друштву и обликовања њихових живота у складу са њиховим властитим аспирацијама. (Министарство за људска права и избјеглице Босне и Херцеговине, 2014)

Међународна организација рада (МОР) ставља фокус на родну равноправност и оснаживање жена у свијету рада. Продуктивна

запосленост и достојанствен рад сматрају се кључним факторима за постизање стварне родне равноправности, смањења сиромаштва и постизања праведног, укључивог и одрживог развоја. (Пантовић et al., 2017, р. 8)

1.1.1. Улога и положај жена кроз историјски приказ

„Повијест човјечанства почиње са женом“ (Врдољак & Имбрија, 2019). Ако посматрамо улогу жене кроз историју она се мијењала са социолошког, друштвеног, економског и политичког аспекта.

У праисторијским културама животни вијек жена и мушкараца је био кратак. Жене су радиле врло тешке послове током цијелог дана, а мушкарци су се углавном бавили ловом. Улога жене је била у обради земље и припитомљавању животиња, а постојао је и велики распон између дјелатности и вјештина.

У патријархалном друштву примарна улога жена била је одгајање дјеце. Радиле су само ако је то било неопходно за преживљавање породице. У таквом друштву нису имале право гласа, образовање им је било ограничено само на читање и писање и ручне радове. У средњем вијеку улога жена је била одгајање дјеце и управљањем домаћинством. Женама је одузето право избора мужа и ускраћена сигурност унутар брака, искључене су из јавног живота, проглашене мањим вриједним, постале су власништвом својих супруга. У оквиру својих активности у домаћинству, жене су обављале предење, ткање и шивање, затим бавиле су се активношћу справљања пива (Schaus, 2006).

Научне расправе о значају и улози жена у економији и друштву по први пут сусрећемо у дјелима Адама Смита (Smith, 1776) у којим се говори о централној улози образовања за већи економски раст, акцентирајући на веома значајну улогу жене, мајке, које имају задатак да припреме своју дјецу за оно што друштво тражи од њих (Galindo & Ribeiro, 2012). У том смислу, Смит (Smith, 1776) говори о двије нужне врсте образовања: *минимално образовање* које свако мора да постигне и

више образовање којим се значајно побољшава минимално образовање и за које особа треба у свом радном ангажовању да буде и плаћена. Према томе, суштинска улога жена у друштву је стварање повољног окружења и адекватне социјалне климе за дјецу и пружање адекватне припреме за њихову будућност и даљи развој.

Маркиз да Кондорсет (Markiz de Kondorset, 1791), у науци познатији као Николас де Кондорсет (Nikolas de Kondorset) и велики борац за људска права, посебно права жена и црнаца, говори о значају образовања жена за развој друштва. Сматрао је да би жене требале имати исто образовање као и мушкарци јер би се на тај начин повећала срећа породице зато што „муж неће заборавити знање стечено у младости захваљујући разговорима са супругом“.

У својим научним критикама приступа Адама Смита, Мери Волстонкрафт (Wollstonecraft, 1792) указује на велики јаз који постоји у врсти и степену образовања које се даје мушкарцима и женама, а повезано са ранијим приступом да бољи и плаћенији послови иду онима који имају високо образовање. Овај јаз одражава се у неједнакости између мушкараца и жена на тржишту рада и важности образовања за жене, како би на тржишту рада и у науци могле бити у равноправном односу са мушкарцима.

Присила Вејкфилд (Wakefield, 1798) у својој књизи „Размишљања о садашњем стању женског рода“ описује улогу коју имају жене у друштву у смислу њихове корисности. У својој књизи афирмише потребу „да се жене образују за уносне послове“ и каже да је апсурдно да друштво не дозвољава ову врсту образовања. У том смислу, сматра да удате жене треба да се образују како би образовале своју дјецу, а самохране жене треба да се образују како би могле да зараде за живот, достојанствено и часно у складу са својом професијом. Значајно је нагласити да Вејкфилд (Wakefiled, 1798) промовише даље образовање за жене не да би оне биле равноправне са мушкарцима, већ да би им оно омогућило боље обављање своје значајне улоге у друштву.

За разлику од класичног приступа, неокласични приступ размишљања о женама није био позитиван и може се окарактерисати у слjedeћих пет тачака:

- ✓ Све жене су удате или ће бити, имају или ће имати дјецу.

- ✓ Жене економски зависе од својих мужева или очева.
 - ✓ Специјализоване су за кућне послове.
 - ✓ Оне су непродуктивне у индустријском подручју.
 - ✓ Ирационалне су, па се од њих не очекује да донесу здраве економске одлуке.
- (Galindo & Ribeiro, 2012)

Међутим, крајем 19. и почетком 20. вијека појавило се мноштво научних радова жена економиста које су испитивале и критиковале овај приступ, посебно са три аспекта, *разлике у платама, социјалног статуса жена и потрошње*. Разлике у платама између мушкараца и жена су са неокласичног гледишта, објашњавани мањом продуктивношћу жена у односу на мушкарце. Према њиховом мишљењу, нижу продуктивност жена одређује, поред раније наведеног недовољног образовања жена (преовлађујуће мишљење класика), и зависност радног ангажовања и плате жена од прихода њихових мужева (Galindo & Ribeiro, 2012). Жене би радиле изван куће само уколико приходи њихових мужева нису били довољни да подмире породичне трошкове. Њихова неприпремљеност за рад изван куће и мањи радни капацитет у односу на мушкарце су били довољни разлози да им плата буде нижа у односу на плату мушкараца.

Шарлот Перкинс Гилман (Gilman, 1898) се, у својој познатој књизи „Жене и економија“ (“Women and Economics“), оштро противи и критикује идеју неокласичног приступа да се жене сматрају имањем мушкараца и да су непродуктивне, те да је мушкарац задужен за прехрану жене, што укључује и одређивање њен статус. Сматра то штетним за друштво јер такво понашање и размишљање успорава друштвени развој. Према њеном мишљењу, увођење машина у процес производње омогућило је женама већи приступ пословима, те смањило разлике између мушкараца и жена у погледу њихових физичких могућности.

Даље, и класици и неокласици посматрају жену као главног потрошача у друштву са аспекта њене традиционалне улоге коју има у породици, јер жена је та која се

бави трошковима и одговорна је за економисање по том питању. Штедљивост је потребна да би се добила неопходна средства за процес инвестирања.

Супротстављајући се овом приступу, Берта (Ричардсон) Лукас (Bertha June (Richardson) Lucas, 1904), жена економиста која је својевремено мање запажена у свијету науке, у својој књизи „Жена која троши“ (The Woman Who Spends, 1904) наглашава позитивне друштвене ефекте економске функције жена кроз функцију потрошње, наводећи да су ипак „економију углавном развили мушкарци“ и да је у будућности потребно проучавати економију потрошње како би жене знале како трошити свој новац. Жене не само да одговорно извршавају своју економску функцију потрошње, већ то раде мудро и разумно. Сматрала је да је ипак највећи проблем у томе што се мора живјети у складу са примањима, а трошење мора бити у сразмјери са оним што морамо потрошити, односно са нашим потребама.

Овој Лукасовој тврдњи се 1923. године у својој књизи „Теорија потрошње“ (Theory of Consumption) придружује и Хејзел Кирк (Kirk, 1923) која сматра да је породица јединица потрошње, којом владају жене, јер оне у породици формирају буџет, а потребну робу добијају на тржишту. Потрошња зависи од дохотка, а реални приход се може повећати на два начина: проширивањем производних капацитета друштва, чиме се повећава количина робе, и повећањем монетарног дохотка, што одређује распоdjелу дохотка. Ако друштво карактерише неједнака распоdjела дохотка, само ће неколицина бити у стању да потроши и задовољи своје потребе.

Да би се ријешила овај проблем, Киркова (Kirk, 1926) се залаже за тзв. стварање социјализоване потрошње и обезбјеђивање минималног дохотка. То генерално значи производњу групе економских добара и услуга која је заиста неопходна и више за заједничку употребу и која је за уживање више појединаца. Затим, потребно је да друштво загарантује минималан приход за сваку особу, а они ће одлучити како да га користе. На овај начин би сви појединци имали приступ неопходним економским добрима и услугама, без обзира на њихов појединачан положај на слободном тржишту.

„Почетак борбе жена за право гласа је Француска револуција 1789. године. Парижанке су покренуле револуцију због глади у граду“ (Врдољак & Имбрија,

2019). Године, 1848. у Сенека Фалсу (Seneca Falls) у Сједињеним Америчким Државама одржан је први скуп о женским правима на којима је донесена „Декларација о правима и осјећајима,, (Declaration of Sentiments). Жене су овом Декларацијом тражиле права располагања својом имовином, старатељство над дјецом у случају развода, проширене могућности развода брака, бољи приступ образовању и могућност запослења и право гласа.

Почетком 19. вијека долази до настанка феминистичког покрета гдје су жене захтијевале потпуну једнакост жена и мушкараца, а да се одбаци идеал жене домаћице. „Феминизам (франц. *féminisme*, према лат. *femina*: жена), друштвени покрет и свјетоназор који се залаже за унапрјеђење положаја женâ уклањањем сполне доминације и дискриминације (*сексизма*) и промицањем родне једнакости у свим подручјима живота“ (Лексикографски завод Мирослав Крлежа, 2020). У првом валу феминизма кроз 19. вијек акценат у борби жена је био на праву гласа. Шездесетих и осамдесетих година 20. вијека феминизам у свом другом таласу карактерише организација масовних покрета, родна равноправност, развијање женских часописа и едукација жена, промјена законодавства у корист женских права, борба против насиља над женама и др. Од краја прошлог вијека па све до данас у трећем таласу феминизма акценат је на негирању полних разлика у свим порам живота.

Крајем Првог свјетског рата дошло је до озбиљнијих промјена у статусу жена у друштву. Како су мушкарци отишли на фронт, жене су морале преузети мушке послове. Жене су радиле у фабрикама оружја, одлазиле на фронт гдје су радиле као болничарке и његоватељице рањеника. Може се закључити да завршетком рата многе жене се нису вратиле у улогу домаћице и у многим земљама почиње да се одбацује патријархални став према женама.

На домаћем подручју, у првом послјератном Уставу ФНРЈ 1946. године жене су правно изједначене са мушкарцима. Добиле су активно и пасивно бирачко право да бирају и да буду биране, право на школовање, право на запошљавање и право на развод чиме су стекле завидан ниво политичке партиципације.

Данас у многим земљама свијета социолошка свијест друштва се мијења. Жене су изједначене са мушкарцима али још увијек постоји дискриминација жена, чак и у најнапреднијим друштвима гдје се крше права жена.

Иако су кроз историју жене биле у сталној борби за своја права, важно је поменути и жене које су оставиле траг и допринос кроз историју. У историјском контексту, значајан допринос је дала Флоренс Најтингал (Florence Nightingale) која се за вријеме Кримског рата истакла својим несебичним залагањем у лијечењу рањеника и болесника. Сматрала је да су знање и вјештина пресудни у лијечењу болесних. Захваљујући њеном дјеловању, у вријеме Кримског рата смртност у пољским болницама је смањена са 40% на 2% побољшањем хигијенских услова, извора сепсе и других болести, а сматра се и идејним творцем свјетске организације за помоћ сиромашним, рањеним и болесним. У научном смислу, између осталих, значајно је споменути пољску научницу Марију Склодовску Кири (Marija Sklodowska Curie) која је промијенила поглед на положај жене и била је прва жена која је добила двије Нобелове награде, једну за физику 1903. године, а другу за хемију 1911. године, за откриће радија и полонија. Сматра се пиониром радиологије и првом женом научницом. Многи је називају и „*мајка нобеловаца*„ и значај њеног научног доприноса показује и њена фотографија која је штампана на пољској новчаници (Јагић, 2008)

Извор. Хрватски повијесни портал, 2018.

Слика 1

Марија Склодовска Кири на пољској новчаници

Валентина Терешкова је прва жена која је полетјела у свемир, под кодним именом Чаика (галебица) и која је успјешно обавила своју мисију обишавши Земљу 48 пута и проводећи у свемиру скоро пуна три дана (Benini, 2015).

Извор. Wikimedia, 2020.

Слика 2

Поштанска марка са ликом Валентине Терешкове, прве жене астронаута

Први научни рад из области предузетништва жена објављен је 1976. године под називом „Предузетништво, нова женска граница“ (Entrepreneurship, a New Female Frontier) ауторке Елеанор Брантели Шварц (Eleanor Brantely Schwartz) (Ivanković et al., 2016). У свом научном раду ауторка закључује да жене, као и мушкарце, воде исти мотиви уласка у предузетништво, као што су жеља за успјехом, задовољство послом и независност.

1.1.2. Улога жене у породици

Жене равноправно са мушкарцима играју веома важну улогу за наставак људске врсте и развој друштва са једнаком и заједничком одговорношћу. Породица је

најстарија, најсложенија и најтрајнија друштвена група и представља основну ћелију у друштву. Ако породицу која има велику улогу у животу сваког појединца у друштвеном систему посматрамо као стуб друштва, жену можемо посматрати као стуб породице. „Женско дијете данашњице је жена сутрашњице“ (Агенција за равноправност полова Босне и Херцеговине, 2014). Улогу жене у породици можемо посматрати са два аспекта и то: улоге жене у патријархалној породици (аутократска породица) и улоге жене у савременој породици (демократска породица) (Минић & Компировић, 2014).

Патријархална породица је настала појавом класног друштва у којој влада строга хијерархија (заснована на полу и животном добу) и доминира ауторитативни стил који се манифестује примјеном репресивних мјера у породици. У патријархалној породици мушкарац тежи да задржи власт и да се пита за све одлуке јер његова је „задња ријеч“, због чега заузимају повлаштено мјесто у породичној структури. Економска и друштвена моћ се налази у рукама мушкараца и наслеђивање се врши по мушкој линији. У породицама са више генерација најстарији мушкарац има доминантан положај, брине и одлучује о свим важним питањима домаћинства.

Савремена породица се рађала постепено настанком капиталистичког друштва и индустријске револуције. Основна особина савремене породице је топла породична атмосфера заснована на поштовању, равноправности и дубоким осјећајним везама. У демократској породици се развијају равноправни односи између супружника и сви чланови породице су укључени у друштвени рад и производњу ван породице. (Минић & Компировић, 2014, р. 30)

Савремена кретања друштвеног живота у цијелом свијету промијенила су стабилност породичне структуре и дошло је до промјене очекивања људи у односима са другим људима као један од најизраженијих сукоба данашњице. Борба полова се одражава како на пољу превласти у васпитању дјете, тако на економском и интелектуалном плану.

У савременом друштву преовладава став о потпуној равноправности мушкараца и жена. Економска равноправност се односи на насљедно-имовинску равноправност као и једнако право на рад и на накнаду за тај рад. Поред економске равноправности, јавља се и друштвена самосталност која се односи се на давање права гласа женама и већи утицај на друштвене токове и организацију рада. Поред економске равноправности, савремено друштво омогућава жени и активно учествовање у свим видовима власти у политичком животу и могућност непосредног утицаја на друштвене токове. Значи, тежи се ослобађању од конзервативних ставова који су владали хиљадама година уназад.

Према Павићевићу (1999), специфична карактеристика савремене породице је појава редукције њених функција (у односу на традиционалну породицу), а тиме и до редукције улога и функција њених чланова. Процес нуклеаризације породице био је могућ првенствено због ослобађања породице од њене производне функције и функција савремене породице се усмјерава искључиво на биолошку, репродукциону и образовну, економску функцију и функцију заштите. Васпитну и социјализаторску функцију породице преузимају установе типа обданишта и школа са дневним боравком, као и мас-медији (Павићевић, 1999).

Арсеновић Павловић и сарадници (Арсеновић Павловић et al., 1989) указују на значајну појаву појаве „*феминизације васпитања*“ у савременом друштву која почива на чињеници да функцију васпитачице у обдаништима и наставног особља у нижим разредима основне школе, већином обављају жене. Због друштвено-економске и политичке ситуације, савремена породица долази све више у кризу како због сиромаштва, насиља у породици, породичне тјескобе, тако и покушаја бјекства породице у демографском смислу.

1.1.3. Положај жене у друштву

Живот жена кроз историјску праксу одвијао се далеко од очију јавности, строго у оквиру породице и жене су биле потпуно искључене из битних функција друштва.

Кроз историју, жене су радиле да би прехраниле своје породице са циљем задовољавања својих економских потреба. Иако су биле сиромашне, оне су радиле без обзира на свој брачни статус и уколико мушкарац није могао довољно да заради за потребе породице. Оне су одувијек биле одговорне за подизање дјеце независно од тога да ли су имале посао или не. Углавном су биле на нижем професионалном статусу и имале мање плаћен посао (Радовић-Марковић, 2005).

У савременом друштву, промијењена је улога жена јер оне све више имају потребу за доказивањем, успјехом и каријером и све више траже своју самосталност, индивидуалност и слободу, трагајући за новим стиливима живота. Према међународним конвенцијама и законским регулативама, улога мушкараца и жена у друштву је дефинисана на принципу једнакости и недискриминације. Повећано је учешће жена у укупној радној снази, могу да се образују и напредују у својим каријерама и имају права и заштиту државе.

Концепт родне перспективе у јавним политикама укључује три комплементарне и интегрисане перспективе: перспективу једнаких могућности (једнака права и могућности за жене и мушкарце), женску перспективу (иницијативе које фаворизују жене и дају им преференцијални третман) и родну перспективу која треба да допринесе креирању политика које ће утицати на системске и структурне узроке родне неравноправности. (Пантовић et al., 2017, р. 14, наведено у Орза, 2014)

Међутим, положај жена често није изједначен са положајем и статусом мушкараца у погледу доступности појединим радним мјестима, висини плате, могућности напредовања, заступљености на функцијама и руководећим мјестима и политичким положајима. Традиционална стега у вези статуса жена посебно је изражена у земљама западног Балкана. Џон Стјуарт Мил (John Stuart Mill) је заговорник једнакости сполова, индивидуалне слободе и друштвених промјена које та слобода тражи, сматрајући да је подређеност жена једна од препрека у људском напретку (Mill & Mill, 1869). Према Милу (Mill, 1869) идеално друштво је оно друштво гдје су сви појединци слободни, а брак је једно ропство које закон признаје. Како истиче Мил, „тренутно стање треба замијенити принципом савршене једнакости,

која неће допустити моћ и привилегију с једне, нити подређеност са друге стране,, (Mill, 1869, p. 116).

Џон Стјуарт Мил и његова супруга Херијет Тејлор Мил (Harriet Taylor Mill) су били велики борци за људска права који су се залагали за укидање рестриктивних закона о браку и разводу, за једнакост образовних могућности и отварање свих занимања подједнако женама као и мушкарцима. Жене су добиле велику самосталност у друштву својом улогом коју су оствариле у породици а касније у друштву. Ту улогу је потпомогао друштвени развој, економски раст, могућност егзистенције изван породице и њеног посједа, па до значајне позиције жене као привредног, политичког и општедруштвеног потенцијала.

Историјски посматрано, жене су играле значајну улогу у друштвеном животу. „Прва жена у историји Сједињених Америчких Држава која се кандидирала за предсједницу 1872. године била је *Victoria Woodhull*. Била је прва жена берзански посредник Wall Streeta и прва жена која је говорила у Конгресу“ (Врдољак & Имбрија, 2019). Прва премијерка у историји је била премијерка Шри Ланке, *Сиримаво Бандаранике* (*Sirimavo R. D. Bandaranaike*), која је била на власти од 1960. године. Њен социјални рад је био фокусиран на побољшање положаја и живота жена и дјевојака у руралним подручјима Шри Ланке (Адам Зејидан, 2020).

Извор. Britannica, 1960.

Слика 3

Премијерка Шри Ланке, Сиримаво Бандаранике

Прва жена на свијету која је изабрана за шефа државе на националним изборима је била Вигдис Финбогадотир (Vigdís Finnbogadóttir), председница Исланда од 1980. до 1996. године (Тиканен, 2020). Иако је исландско председавање углавном церемонијалног карактера, Вигдис Финбогадотир је имала активну улогу у промоцији земље као културног амбасадора и уживала је велику популарност. Вриједно је поменути и прву британску премијерку Маргарет Тачер (Margaret Thatcher) („жељезна лејди“) која је од почетка 19. вијека најдуже континуирано била на челу британске извршне власти, од 1979. године до 1990. године (Кларић, 2013). Тачер је покренула низ економских реформи које су биле базиране на дерегулацији, посебно финансијског сектора, флексибилном тржишту рада, приватизацији државних предузећа и смањењу моћи и утицаја синдиката, а имале су за циљ да смање високу незапосленост и покрену борбу Британије у сузбијању незадовољства и трајне рецесије. Једнаку важност у друштвено-политичком животу своје земље имала је Индира Ганди (Indira Gandhi) која је 1966. године постала премијерка Индије. Као кћерка и наследница великог индијског вође Џавахарлал Нехруа, Индира Ганди је дала значајан допринос међународном миру, разоружању, антиколонијализму и антирасизму и с правом је уживала дубоко поштовање на међународној сцени. „Она је припадала тој племенитој галаксији сјајних вођа који су сијали невјероватном моћи“ (Петрашиновић, 2016).

Извор. Livemint, 1971.

Слика 4

Премијерка Индије, Индира Ганди

1.1.4. Жена у пословном свијету

Некад је циљ жена био да се остваре у улози мајке, да држе породицу на окупу и да се брину о породици, а данас се жене налазе на челу успјешних компанија. Према мишљењу Ремана и Румија (Rehnam & Roomi, 2012), жене се одлучују за самозапошљавање у настојању да успоставе равнотежу и стекну већу видљивост и контролу над својим радним и приватним животом. Допринос жена у пословном свијету се повећава и све више жене добијају значајну улогу у пословном свијету. Према резултатима овог емпиријског истраживања, послодавци жене описују као одане, успјешне у комуникацији, послушне, склоне тимском раду, више се брину о међуљудским односима на послу, активне су у вријеме промјена и желе учити од других. Жене имају већу способност обрађивања цјелине неког проблема, а не њених дијелова јер имају осјећаје, развијену естетику, комуникацију.

Прво женско предузетничко удружење *FCEM* (Удружење жена предузетница-*Femmed chefs d'enterprises*) основала је Јувон Фојнант (Yvonne Foinant) 1945. године у Француској. Ово удружење се проширује на Свјетски савез предузетница у које је учлањено 30 држава. (FCEM, 2020)

Најпознатија национална удружења жена предузетница су Удружење жена предузетница и пословних менаџера *AIDDA* (*Associazione Imprenditrici Donne Dirigenti Di Azienda*) у Италији и Национално удружење предузетница *NAWBO* (*National Association of Women Business Owners*) у Сједињеним Америчким Државама (*AIDDA*, *NAWBO*, 2020). Међународни дан жена предузетница обиљежава се 19. новембра. (Привредна комора Србије, 2020). Положај жена у пословном свијету и улога жена у предузетништву почиње се интензивирати 2009. године када је Американка Елинор Остром (Elinor Ostrom) добила Нобелову награду за економију за научни допринос у доказивању хипотезе да се „локалном имовином може успјешно управљати од стране локалних заједница без икакве регулације од стране централне власти или приватизације“ (The Nobel Prize, 2009).

Елино́р Остро́м је, проводећи своје теренске студије, оповргла тврдњу велике већине економиста да ће природни ресурси које колективно користе њихови корисници бити претјерано искориштени и дугорочно уништени.

Својим истраживањем је показала како људи у малим, локалним заједницама успјешно управљају заједничким природним ресурсима, попут пашњака, риболовних вода и шума и када заједнички користе природне ресурсе као њихови корисници, с временом се успостављају правила како се о њима треба бринути и користити на начин који је уједно и економски и еколошки одржив.

Извор. Yesmagazine, 2010.

Слика 5

Елино́р Остро́м, добитница Нобелове награде за економију 2009. године

Истражујући предузетништво жена у Србији, Нићин и сараднице (Nićin et al., 2018) су се осврнуле на проблем „дуалне каријере“ жене и проблем „стакленог плафона“ као могућег ограничења у развоју жена као успјешних предузетница.

„Дуална каријера“ жене се посматра кроз „каријеру мајке“ и „каријеру жене успјешног предузетника“. У пословном свијету се ове двије функције жена које се прожимају кроз проблематику „дуалне каријере“ углавном сматрају неспојивим. Пословне жене често због породичних обавеза праве велике

паузе у раду због бриге о дјечи и породици, послије чега врло тешко настављају своју каријеру на истом радном мјесту и најчешће се одлучују за започињање самосталне предузетничке дјелатности, односно предузетништво жена што им оставља више простора за породичне обавезе. (Nićin et al., 2018, p. 405)

Ауторке дефинишу појам „*стакленог плафона*“ као границе до које жена уопште, а поготово жене мајке, могу развијати своју пословну каријеру. Позивајући се на писање магазина Economist, наводе три главна разлога појаве „стакленог балона“: искључивање жена из неформалних мрежа унутар фирме које су важне за напредовање; предрасуда о неспособности жена за вођство због чега се жене не постављају на више и одговорније позиције; недостатак узора међу успјешним женама и на високим положајима у фирмама. (Nićin et al., 2018, p. 406)

Положај жена у пословном свијету се разликује од државе до државе.

У складу са истраживањима које је провео Мерцер (Mercer, 2012) у централној и источној Европи највећи удио жена у управљачким позицијама имају Литванија 44%, Бугарска 43%, Руска Федерација 40%, Естонија и Казахстан 37%, Србија 36%, Украјина 35%, Румунија 34%, Мађарска 33%, Пољска и Словачка 30%, Чешка Република 27% (Deloitte, 2013, p. 5).

Рушење стереотипа о женама најбрже је у Европи. Према истом извору, у земљама западне Европе, највеће учешће жена у управљачким позицијама имају Грчка и Ирска 33%, Шведска 30%, Белгија 29%, Шпанија, Велика Британија и Француска 28%, Данска и Португал 27%, Финска 28%, Шведска и Норвешка 25%, Италија и Аустрија 22%, Њемачка 20% и Низоземска 19%. (Deloitte, 2013, p. 5)

У Јапану је пет пута више предузетника него предузетница и међу земљама је које имају најнижу стопу учешћа жена у укупној радној снази у развијеном свијету. Потреба за повећањем у домену женске популације је велика јер су нација која убрзано стари (Deloitte, 2013).

У нашем друштву још увијек постоји стереотип да жена има доминантну улогу мајке, а не пословне жене успјешне у свијету економије. Према истраживању предузетништва жена у Србији, женама у Србији су готово недоступне руководеће позиције у предузећима, а њихова примања за послове исте тежине нижа су од зарада мушкараца. Број жена које се одлучују за властити бизнис је у порасту. Жене управљају са 6.700 малих и средњих и 16 великих предузећа (Nićin et al., 2018, p. 402).

1.2. Појам и значај предузетништва жена

Предузетништво жена је битан потенцијал за развој глобалне економије и жене све више добивају значајне позиције на свјетском тржишту, као раднице, успјешни менаџери и инвеститори. Међутим, многе од њих нису још запослене, односно не увиђа се начин како да се искористи њихов радни и креативни потенцијал. Иванковић и сарадници феномен предузетништва жена називају “мирном револуцијом у свјетским размјерима” и да је појава жена предузетница у протеклих двадесетак година у развијеном свијету уско повезана и са демократизацијом друштва, односно, са изједначавањем мушких и женских права, прије свега права на образовање (Ivanković et al., 2016).

Предузетништвом жена се може сматрати свака привредна активност жена у оквиру своје самосталне, властите предузетничке дјелатности којом се покреће, организује, води и управља одређеном послом и предузећем као предујмљеном организационом структуром, преузима одређени пословни ризик у оптималним оквирима и остварује одређени финансијски резултат, даљи раст и развој. Формално правно, женским предузећем се може сматрати привредни субјект у којем су жене власници, односно контролишу више од 50% сопственог капитала предузећа и као жене предузетнице у пословању активно остају минимално двије или више година (The World Bank, 2020).

Не постоји универзална дефиниција жене предузетнице. Према мишљењу различитих аутора из ове области, *жене предузетнице* су:

- Жене оснивачи фирми (Bennett & Dann, 2000; Hisrich & Brush, 1986; Inman, 2000),
- Жене власнице предузећа, без обзира на начин како је оно стечено (да ли наслијеђем, куповином фирме, или на други начин) (Aidis, 2005; Izyumov & Razumnova, 2000),
- Жене које запошљавају друге – послодавци, (Hisrich & Fulop, 1994; Inman, 2000),
- Самозапослена лица која не запошљавају друге (Aidis, 2002; Izyumov & Razumnova, 2000),
- Жене које су истовремено власнице и директорке у предузећу (Aidis, 2002; Inman, 2000; Lee-Gosselin & Grise, 1990),
- Жене које су основале фирму ради остварења профита и раста (Bennett & Dann, 2000), укључујући и власнице малих фирми које су покренуле бизнис и ради остварења личних амбиција, где је бизнис главни извор прихода, ангажујући највећи део времена предузетнице.

The National Directory of Woman-Owned Business Firms користи сљедеће критеријуме за дефинисање предузећа у власништву жене: а) један или више главних власника или већина акционара су жене; б) као група, жене власници или акционари посједују најмање 51% пословања; в) жене власници или акционари имају доминантну контролу над пословањем и учествују у свакодневним операцијама; и г) континуирано пословање (going concern) (Mattis, 2004).

Грин и Кохен (Green & Cohen, 1995) су према истраживању Гофија и Скејса (Goffee & Scase, 1985) на бази прикупљених и квалитативно обрађених података 54 испитаника, развили типологију жена предузетница, засновану на два фактора: (а) њихова релативна везаност за предузетничке идеале (концепте независности и индивидуализма) и (б) спремност прихватања конвенционалне (традиционалне)

родне улоге. Користећи то као оквир, на бази својих истраживања су идентификовали четири врсте жена предузетница (Green et al., 1995):

- ✓ *Конвенционалне, просјечне жене предузетнице* су претежно жене радничке класе са фрагментираном историјом запослења које су биле присиљене на самозапошљавање због економске нужности. Такве жене су биле посвећене и предузетничким идеалима и конвенционалним родним улогама.
- ✓ *Жене предузетнице иноватори* су жене које снажно вјерују у предузетничке идеале, али много мање у конвенционалне родне улоге. Углавном су биле професионалне жене, које су постигле успјех у каријери, али су изабрале самозапошљавање као реакцију против (или рјешење) за оно што су видјеле као ограничену перспективу.
- ✓ Уз мало везаности за предузетничке идеале, али придржавајући се конвенционалних родних улога, *жене предузетнице домаћице* су приоритетно поставиле своје домаће породичне обавезе, уклапајући свој посао у породичне дужности, када је то могуће.
- ✓ Коначно, *радикалне жене предузетнице* су слободне странке које су биле укључене у колективне подухвате, политичке природе и које имају за циљ промовисање женских интереса. Мало су везане за предузетничке идеале или уобичајене родне улоге. (p. 310)

Предузетништво жена је спремност да се преузме ризик у налажењу креативних рјешења у циљу стварања профита и властите интеграције у нови глобални систем односа. Повећањем броја жена предузетница и броја запослених жена, укључивањем жена у пословне активности доприноси равноправности полова, већој независности жена, те промјене свијести у друштву што подстиче значај и развој предузетништва жена. Усвајањем развојних политика, стварају се услови за подстицање развоја предузетништва жена у циљу одобравања субвенција, подстицаја, едукације и промоције, те умрежавања предузетница.

1.2.1. *Предузелништво – појам, врсте и улога малих предузећа*

Предузелништво обухвата сет активности појединаца и појединки који уз напоран рад и снажну жељу за успјехом поставља нову вриједност и препознаје потребе тржишта. Предузелништво је један динамичан процес дефинисања визије, мисије, препознавања добрих прилика и стварања нових идеја и креативних рјешења, односно процес којег карактерише спремност да се у датом времену преузме одређени ризик, са одређеним напором окупи добар тим, уради добар бизнис план и искористе расположиви ресурси са циљем добитка коначне награде у виду новца или личног задовољства. Према Фунди (Funda, 2011, наведено у Зирдум & Цвитановић, 2017) „темељни аспекти подузелништва су:

- Стварање нове вриједности;
- Организација (улагање времена и напора);
- Преузимање ризика (финансијски, емоционални, друштвени);
- Награда – задовољство, новац, независност (р. 208).“

Предузелништво се веже за све аспекте дјеловања гдје је потребна креативност, иновација, рађање нових идеја, рјешавање проблема на нов начин, а у циљу задовољавања човјекових потреба. Данас је заступљено у свим областима људске активности од привреде, културе, образовања, спорта и од великог је значаја за сваку економију, јер побољшава ефикасност сваког друштва. Подстицање предузелничких активности је кључ економског развоја привреде у цјелини.

Предузелништво у себи садржи два кључна елемента, и то *спремност да се преузме ризик и спремност у налажењу креативних рјешења у циљу стварања профита.*

Уважавајући мишљење Бахмани-Оскооо и сарадника (Bahmani-Oskooee et al., 2012), Галиндо и Рибейро (Galindo & Ribeiro, 2012) разматрају четири главне врсте предузелништва:

- *Иноватори* (Schumpeter, 1911, 1950), када предузелничка активност подразумева иновацију у погледу увођења новог производа, организације или

процеса, негирајући опструктивне грешке предузетничког процеса из прошлости;

- *Профитни опортунисти* (Kirzner, 1973, 1999), када предузетници покушавају да искористе професионалне могућности али, супротно предузетницима иноваторима, предузетници уче из прошлих грешака и покушавају их исправити, водећи тржиште у равнотежу;
- *Несигурни предузетници* (Knight, 1921), за које је неизвесност, односно несигурност важан фактор за доношење одлука. Приликом доношења одлука изимају је у обзир и доносе одлуке у несигурном амбијенту;
- *Креативни и генијални предузетници* (Baumol, 1990) који увијек траже прикладнија средства за повећање свог богатства, моћи и престижа и на њихове одлуке снажно утиче постојеће окружење око њих (р. 1-2).

Према мишљењу Вукмировића (Вукмировић, 2012), модерна теорија и пракса развија предузетништво у два правца:

- Индивидуално предузетништво (екстерно),
- Корпоративно предузетништво (интерно). (р. 84)

Када је у питању *индивидуално предузетништво*, носилац предузетничке активности је појединац (индивидуа) који је оснивач сопственог, новог и малог предузећа.

Индивидуално предузетништво се заснива на тржишној конкуренцији малих и средњих предузећа. Предузетник је власник предузећа и његов менаџер, а власништво, управљање и ризик су на једној особи или предузетницима власницима. Практика говори да су се земље које су имале развијено индивидуално предузетништво брже развијале. Послије другог свјетског рата Јапан се брзо развијао управо захваљујући јако развијеном индивидуалном предузетништву у чијим предузећима је радило чак 50% од укупног броја запослених радника. (Вукмировић, 2012)

Вукмировић указује на важну улогу индивидуалног предузетништва у привреди једне земље:

- "мала предузећа повећавају конкуренцију на тржишту која потиче на већу ефикасност пословања и стабилизацију цијена на тржишту,
- мала предузећа представљају извор нових радних мјеста, па су стога она фактор новог запошљавања и реструктурирања привреде,
- мала предузећа омогућавају лакше задовољавање предузетничких иницијатива с обзиром да не захтијевају ангажовање великог обима капитала,
- мала предузећа повећавају покретљивост становништва на цијелом националном простору с обзиром да такво предузеће није тешко основати у сваком дијелу земље,
- мало предузеће лако и брзо користи нове технологије које уједно и омогућавају оснивање малих предузећа, па су, стога, она важан чинилац технолошког напретка,
- мала предузећа повезују се са великим предузећима, те чине саставни дио мреже предузећа око великих фирми". (Вукмировић, 2012, р. 85)

Корпоративно предузетништво се развија унутар великих корпорација и повезано је са ограниченом конкуренцијом и подјелом власничких, управљачких и ризичних функција. Велика предузећа су у власништву бројних акционара у име којих управљају професионални руководиоци, а извршне послове обављају бројни радници. Да би опстала ова предузећа су унутар своје организације створила већи број пословних јединица као мала предузећа (квази-предузећа). Ова предузећа су ступала у пословне односе и сносила се одговорност за резултате свога пословања. Мала и средња предузећа су носиоци иновација и креатори највећег броја нових радних мјеста у свим развијеним и неразвијеним привредама. Захваљујући својој флексибилности најбрже одговарају на сталне изазове тржишта и доприносе бржем развоју средине и окружења.

Резултати истраживања значаја малих и средњих предузећа и адекватног одабира извора финансирања аутора Башић и Башић (2013) показали су да предузећа малог бизниса имају своје предности јер своје пословање могу покренути уз веома мале трошкове и са непуним радним временом. Лако се прилагођавају промјенама, прилагођавају својим купцима и клијентима са више одговорности и зрелости, без одређених бирократских препрека. У основи изузетних пословних резултата предузећа малог бизниса су самосталност у раду малог предузетника, слобода у доношењу одлука и преузимању ризика и слободно располагање резултатима свог рада. У данашњим, али и свим претходним условима опште економске и финансијске нестабилности у свијету мали бизнис представља кључни фактор одржавања, али и повећања запослености у једној националној економији (Башић et al., 2013).

Мала и средња предузећа и предузетништво су основни покретачи економског и социјалног благостања. Представљајући 99% свих предузећа, генеришући око 60% запослености и укупно између 50% и 60% додане вриједности на подручју OECD-а, мала и средња предузећа су кључна за постизање одрживог и инклузивног економског раста. Они су кључни за осигурање да се наше економије и друштва прилагоде главним трансформацијама, као што су дигитализација, глобализација, старење и притисци околине (OECD, 2019).

„У Републици Српској је у 2018. години пословало 39.970 малих и средњих предузећа, која остварују удио од 72,6% у укупном приходу, 70,6% запослености и 71,0% у извозу Републике Српске“ (Влада Републике Српске, 2019, р. 3).

Табела 1

Структура сектора малих и средњих предузећа и број запослених у малим и средњим предузећима и код предузетника у Републици Српској за 2018. годину

Структура сектора МСП у Републици Српској						
Врсте субјекта	Правна лица	Учешће %	Предузетници	Учешће %	Укупно	Учешће %
Микро (до 9 запослених)	15,313	86.93	22,019	98.49	37,332	93.39

Мала (10-49 запослених)	1,853	10.52	323	1.44	2,176	5.44
Средња (50-249 запослених)	450	2.55	12	0.05	462	1.16
УКУПНО:	17,616	100.00	22,354	100.00	39,970	100.00
Број запослених у МСП и код предузетника						
Микро (до 9 запослених)	20,919	20.15	34,805	82.75	55,724	38.20
Мала (10-49 запослених)	37,242	35.88	5,373	12.77	42,615	29.22
Средња (50-249 запосл.)	45,638	43.97	871	2.07	46,509	31.89
УКУПНО:	103,799	100.00	41,049	100.00	144,858	100.00

Извор. Влада Републике Српске, 2019.

Према подацима из Извјештаја (Влада Републике Српске, 2019, р. 4), у Републици Српској је пословало 39.970 малих и средњих предузећа од чега 17.616 малих и средњих предузећа-правних лица, и 22.354 предузетника. У укупној структури правних лица доминирају микро предузећа са 15.313 субјеката, затим мала предузећа са 1.853 субјеката, те средња предузећа са 450 субјеката. Највећи број малих и средњих предузећа (33,6%) је пословао у сектору трговине на велико и мало, поправка моторних возила и мотоцикала, затим у секторима прерађивачка индустрија (13,5%), хотелијерство и угоститељство (11,9%) и саобраћај и складиштење (8,1%).

Према истом Извјештају (Влада Републике Српске, 2019, р. 4), од укупно 39.970 малих и средњих предузећа који су у 2018. години пословали у Републици Српској, њих 44,1% пословало је у привредном подручју Бања Лука, односно привредном подручју Бијељина (16,8%) и Добој (13,4%). Мала и средња предузећа у Републици Српској запошљавала су 144.848 лица од чега је највећи број запослених код малих и средњих предузећа-правних лица или 103.799 лица, а код предузетника 41.049 лица. Посматрано по секторима дјелатности, највећи број запослених у овом

сектору је у трговини на велико и мало, поправка моторних возила и мотоцикала (37.105 радника или 25,62%), а затим у прерађивачкој индустрији (35.920 радника или 24,8% од укупног броја запослених). Мала и средња предузећа - правна лица су у 2018. години остварила 72,64% пословних прихода свих предузећа, 70,99% прихода од продаје на иностраном тржишту и 74,92% укупне нето добити свих предузећа.

1.2.2. Улога и значај предузетништва у контексту друштвено-економског развоја

Предузетник је носилац предузетничке активности и покретач новог пословног подухвата који предузима пословни подухват да би обезбиједио производе и услуге за тржиште ради остваривања профита. Предузетништво представља активан однос предузетника којим се одређује позиција на тржишту и незамјењив је фактор опстанка и ојачавања позиција предузетника унутар тржишне конкуренције. Предузетништво је несумњиво генератор друштвено-економског развоја и незаобилазни је фактор напретка привреде и отварање нових радних мјеста, за шта је потребно обезбјеђење одређених економских, социјалних и политичких услова.

Улога предузетништва у привредном развоју је веома значајна јер уводи нове производе и отвара нова радна мјеста, иницира и мијења структуру пословања, комерцијализује иновације, стимулише привредни раст, омогућује расподијелу богатства на већи број учесника, доприноси напретку друштва и развоју подручја.

Петковић и Берберовић (Петковић & Берберовић, 2013, р. 90) указују на неколико начина покретања бизниса у форми новоформираног предузећа:

- Стартап бизниси или новоформирана предузећа која крећу од нуле.
- Купљена предузећа у процесу приватизације државног капитала при чему је могуће spin of (издвајање, одвајање) приватизацијом купити само дио привредног система или цијело предузеће.

- Аквизиције и мерџери.
- Франшизни послови гдје се купује разрађени бизнис принципом „кључ у браву“.

Аутори указују и на могућности настављања породичног бизниса ради покретања пословне активности при том истичући чињеницу да „постоји снажна корелација између оних који одлуче да постану предузетници и њихових родитеља који су се самозапослили“ и „да постоје значајне претпоставке да ће индивидуе чији родитељи воде породичне бизнисе, а које су се школовале из области економије, за неколико година са већом вјероватноћом преузети фирме чији власници нису њихови родитељи, него предузетници који нису имали родитеље који воде бизнисе“ (Петковић & Берберовић, 2013, р. 90). Дакле, мотивисаност за предузетништво може да се покрене и на основу посматрања успјеха у бизнису породице у непосредном окружењу.

У усвојеном „Годишњем извјештају за област малих и средњих предузећа у Републици Српској за 2018. годину“, Владе Републике Српске акцентира се значај малих и средњих предузећа за одржив економски развој и наводи се да мала и средња предузећа стимулишу приватно власништво и предузетничке способности, флексибилна су и могу се брзо прилагодити на промјене понуде и потражање на тржишту, креирају запосленост, промовишу диверзификацију економских активности, подржавају одрживи раст и дају значајан допринос привреди у цјелини. (Влада Републике Српске, 2019)

Према порталу Biznis.ba (2020), Свјетска банка је у оквиру програма “PowerUP: Јачање капацитета компанија у раној фази развоја у земљама западног Балкана” покренула намјенски програм за више од 200 компанија које финансира Европска унија у оквиру Програма за развој и иновације предузећа западног Балкана (WB EDIF) и који проводи уз подршку глобалне консултантске компаније Deloitte. Ради се о бесплатном програму намијењеном малим и средњим предузећима и стартап компанијама које су у потрази за новим начинима повећања базе клијената, унапређењем својих пословних модела и које су потенцијално заинтересирани за вањске инвестиције. Програм ће бити фокусиран на тему купаца и тржишта,

финансијске успјешности, брендирања и вјештина презентирања – pitching. Све компаније одабране за учешће у овом програму добиће подршку и обуку за даљи развој пословања усмјерену на јачање отпорности на кризу узроковану пандемијом COVID-19, те повећање њихове способности привлачења инвестиција.

Око 100 компанија са најбољим учинком током програма биће позвано да се у марту 2021. године такмичи у “PowerUP финалу” на атрактивној локацији на подручју западног Балкана, и представи своје пословање ексклузивно позваној групи ангел инвеститора, вентуре капиталиста, успјешних подузетника, те представника корпорација и медија. Три најуспјешније компаније на PowerUP финалу добиће “Награду за подузетничку изврсност западног Балкана” за различите категорије, као и ексклузивну, прилагођену пословну савјетодавну подршку локалних и регионалних стручњака из глобалне компаније за пружање професионалних услуга Deloitte. Наведени услови за учешће у програму је да су компаније регистриране у једној од шест земаља западног Балкана, да послују најмање најмање годину дана те упошљавају од три до 100 радника, да су иновативне и имају производ/услугу који доноси приход на најмање једном тржишту, те да се не баве производњом алкохола, духана, оружја или другим сродним дјелатностима (Portal Biznis, 2020).

Значај предузетништва у контексту друштвено-економског развоја у Босни и Херцеговине потврђен је и подршком Европске уније и њемачке владе отворању „Центара за изврсност у предузетништву“ у општини Центар Сарајево који ће омогућити дугорочну подршку младим предузетницима у покретању нових бизниса и отварању радних мјеста, заинтересираним за покретање пословних подухвата у области информационо-комуникационих технологија и креативних индустрија. Предност ће имати идеје које ће допринијети превазилажењу економских и других посљедица узрокованих пандемијом COVID-19 вируса. (Portal Vijesti, 2020)

Првих осам младих предузетника који су подршку у развоју својих пословних подухвата добили кроз овај Центар кроз EU4Business пројекат⁴ су, поред стручне подршке, добили и бесповратна финансијска средства за покретање својих пословних идеја. Вриједност пројекта за подршку развоју предузетништва на подручју Кантона Сарајево је 250.000 евра, од чега је Европска унија донирала 200.000 евра за директну подршку 25 пословних идеја младих предузетника.⁵

Истраживања широм свијета указују на значај предузетничке дјелатности жена у погледу достизања равноправности полова и јачања капацитета жена за покретање предузетничког подухвата, а који резултирају отварањем нових предузећа, нових радних мјеста (Ivanković et al., 2016). Предузетништво жена представља важан мотор економског раста за земље у развоју (De Vita et al., 2014), али у литератури недостаје фактора који утичу на то да жена уђе у предузетништво у случају земаља у развоју (Dézsi-Benyovszki et al., 2016).

„Предузетничка активност жена има позитивне ефекте на економски раст, али да дефинисана фискална и монетарна политика мора промовисати активности предузетништва жена, као и побољшати економску ситуацију у друштву“ (Galindo & Ribeiro, 2012, p. 32). Такође, исто истраживање је показало да је у 20. вијеку повећано учешће жена у свим сферама јавног живота: жене су студенти, научници, предузетници и лидери.

⁴ Локално партнерство општине Центар Сарајево као оснивача „Центра за изврсност у предузетништву“ и Удружења CEFЕ BiH, Службе за запошљавање Кантона Сарајево, Internacionalni Burch univerziteta, Bit Alijanse Sarajevo i DVC Solutions d.o.o. једно је од пет локалних партнерстава успостављених кроз EU4Business пројекат који ће заједнички координирати активности подршке предузетништву као једног од главних покретача економског развоја. Овом локалном партнерству се прикључило и низ нових институција и организација, међу којима су Министарство рада, социјалне политике, расељених лица и избјеглица Кантона Сарајево, Министарство привреде Кантона Сарајево, БХ Telecom, Фондација Мозаик, BC Networks и Dizart d.o.o. Sarajevo. EU4Business пројекат има за циљ јачање економије Босне и Херцеговине преко подстицања развоја предузетништва, извозно-оријентисаних сектора, туризма и пољопривреде, као и руралног развоја са укупном вриједношћу 16,1 милиона евра. Заједнички га финансирају Европска унија (15 милиона евра) и Савезна Република Њемачка (1,1 милиона евра). Реализација пројекта којег заједнички реализују GIZ, ILO и UNDP предвиђена је у периоду од априла, 2018. године до марта, 2022. (Извор: Portal Vijesti.ba. (2020). Preuzeto 03.09.2020, sa <https://vijesti.ba/clanak/505772/otvoren-centar-za-izvrsnost-u-poduzetnistvu>)

⁵ Укупна вриједност пакета подршке Европске уније за Босну и Херцеговину је према наводима истог извора преко 300 милиона евра и намјењен је директно привреди и приватном сектору.

1.2.3. Карактеристика жена предузетница

Улога жена је све важнија на свјетском тржишту, не само као радница, већ и као власница, предузетница, менаџерки и инвеститорки. Вјештине и знања које посједују жене доприносе унапређењу рада компанија. Перцепције о женама предузетницима посебно потичу из следећих главних извора: родитељи, вршњаци, образовање, медији и радно искуство (Brush et al., 2004).

Родитељи могу снажно да утичу на опредјељење дјете у будућности кроз своје васпитање и примјере које дају. Нарочито, они могу утицати на будућу каријеру и пословну опредјељеност своје дјете. На примјер, ако родитељи имају став да дјечаци боље управљају новцем, договарају се или ризикују, а да је девојчицама примјереније да буду одговорне у домаћинству, брину се о породици и дјечи, ови закључци могу сугерисати *традиционалну родну улогу*. Временом ће се то и десити, мушкарци ће се осјећати способнијим за бизнис, преговоре и ризиковање, а жене ће се осјећати мање способним у овим областима. Супротно, перцепција о родној равноправности дјечака и девојчица и у домаћинству и у бизнису сугерише *савремену родну улогу* и даје једнаке каријерне могућности и мушкараца и жена у будућности.

Друштвена повезаност и вршњачка пријатељства у ранијој доби могу такође утицати на развој повјерења и узајамности између жена и мушкараца у њиховој пословној будућности. На примјер, дјечаци и девојчице који су у младности претежно били комуникативно у једнополним мрежним односима, могу имати потешкоће у изградњи унакрсних мрежних односа у будућој комуникацији у каснијој доби. (р. 32)

У пословном свијету, ефикасно коришћење личних мрежа је важно за добијање информација, приступ капиталу и приступ технологији. Перцепција о очекивањима и циљевима таквих односа може бити управо изграђена у зависности од њихових раних друштвених искустава. Дакле, рана искуства у вршњачким мрежама и односима могу да утичу на касније учешће у формалним и неформалним мрежама, као и на лично постављање будућих очекивања и дефинисање пословних путева,

комуницирање и нормирање понашања, посебно у односима између жена и мушкараца (Brush et al., 2004, p. 33).

Већином своје млађе године проводимо у школовању, те на наше коначне изборе и будући приступ каријери снажно утичу и интеракције између наставника и ученика, садржај наставе, те подстицај у дискусијама и на свим нивоима нашег образовања, односно едукације.

Бруш и сарадници (Brush et al., 2004) наводе да, на примјер, када се дјевојке у образовању одвраћају да студирају математику, науку или машинство, мање су у будућности заинтересоване за студирање, каријеру и посао. Или, ако се у научним уџбеницима у сликама и причама приказују само мушки изумитељи и научници, а успјешни женски узор изостају, ствара се перцепција да само дјечаци могу бити успјешни научници и привредници.

Иако су ови образовни утицаји све више родно неутрални, наша образовна искуства могу директно да утичу на наша будућа предузетничка очекивања као жене предузетнице, као и на развој способности и вјештина које би требале да донесу својим подухватима.

Такође, стално и убједљиво присуство *медија* може да утиче на нашу перцепцију о успјешним предузетницима и узорима. Од раног дјетињства, игре, телевизијски програми, филмови, новине и часописи могу снажно да утичу на то шта и како размишљамо о каријери, колико су жене успјешне на позицијама одлучивања и као предузетнице. Према томе, утицај медија може да утиче на перцепцију жена и њихова очекивања за успјех у послу. (Brush et al., 2004, p. 33)

Родно искуство мушкараца и жена такође могу да утичу на перцепцију родних улога. Рецимо, различита правила рада за мушкарце и жене, могућност чешћих путовања и међународних селидби, учесталост одсуствовања због породичних обавеза и слично, може да утиче на опредјељеност већег укључења жене у предузетничке активности. Често је овај аспект посматрања родних улога опредјељен културним традиционалним вриједностима заједнице, политиком и

дефинисаним вриједностима радног окружења и досадашњим искуствима у ангажовању жена у пословним активностима.

Досадашња искуства су показала да су још увијек жене рјеђе заступљене на руководећим, ауторитетним позицијама и да мушкарци рјеђе раде у компанијама у којима су жене задужене за доношење одлука или вођење организације. Ово може створити перцепцију да су жене мање способне да воде компанију према бржем расту и напретку. (Brush et al., 2004, p. 13)

Табела 2

Опште карактеристике жена предузетница

<i>Карактеристике жена предузетница</i>	
<i>Иновативност</i>	<i>Одлучност</i>
<i>Самопоуздање</i>	<i>Енергија</i>
<i>Самопостигнуће</i>	<i>Досљедност</i>
<i>Креативност</i>	<i>Оптимизам</i>
<i>Прихватање ризика</i>	<i>Комуникативност</i>
<i>Упорност</i>	<i>Сналажљивост</i>
<i>Визија</i>	<i>Иницијатива</i>
<i>Профилна орјентација</i>	<i>Орјентација према резултатима</i>
<i>Менаџменске вјештине</i>	<i>Тимски рад</i>
<i>Склоност ка такмичењу</i>	<i>Стално учење</i>

Извор. Обрада аутора.

Лим и Енвик (Lim & Envik, 2011) дефинишу следеће начине на који се мушкарци и жене укључују у предузетничке активности:

- Мушкарци више воле, и чешће се баве подухватима који захтијевају висок степен преузимања ризика од жена предузетница;
- Мушкарци се више орјентишу на технолошки интензивнија предузећа која су оријентисана на раст, што захтијева иновативност на много вишем нивоу него код жена предузетница;

- Мушкарци су агресивнији као власници предузећа од жена предузетница, дјелимично због тога што су мушкарци углавном мање „угодни“ од жена, више се фокусирају на спољашње факторе, попут њихових конкурената, него на унутрашње факторе;
- Иако се чини да постоји равноправност између мушкараца и жена предузетника у погледу самосталности, односно аутономије коју нуди власништво над предузећем, стварна аутономија је више заступљена код мушких предузетника, јер се у цјелини мање ослањају на супружнике, породицу и пријатеље за помоћ и подршку. (р. 476)

У свом истраживању Лим и Енвик (Lim & Envik, 2011) су се осврнули и на утицај културе на предузетничку оријентацију, наглашавајући да је овај утицај већи у земљама са индивидуалистичким културама и специфичним културолошким тенденцијама у односу на земље са више културних идентитета (нпр. постоје значајне разлике између предузећа у Холандији и Сједињеним Америчким Државама). Позивајући се на истраживања Националне фондације за жене власнице фирми (The National Foundation for Women Business Owners), Лим и Енвик (Lim & Envik, 2011) наводе да жене предузетнице свој успјех дефинишу различито од мушкараца. Свој успјех виде као контролу над властитим судбинама, изградњу сталних односа са клијентима и чињење нечега што их испуњава, док мушкарци свој успјех дефинишу у смислу постизања циљева. Жене предузетнице се баве контролисањем, унутрашњом комуникацијом, управљањем људским ресурсима и радним понашањем знатно чешће него мушкарци предузетници.

Радовић Марковић (2013) наводи важне најдоминантније разлике које разликују жене од мушкараца у предузетничкој професији:

- Жене покрећу посао како би постигле флексибилност, независност и ради ослобађања од корпоративних ограничења. Поред тога, многе жене траже лично задовољство самосталним вођењем посла и стварањем простора за напредовање у каријери. Такође, један од основних мотивационих фактора који покреће жене у покретању сопственог посла

јесте стварање сигурне будућности и могућности избора животног стила и стила рада.

- Жене су често мотивисане да покрену властити посао због незадовољства својим статусом на послу и због тога што осјећају да напредују много спорије у каријери него мушкарци и да никада не могу да постигну положај који им припада према стручном и другом квалитету.
- Више од половине власница жена (53%) води се интуицијом када започињу и воде посао, док се мушкарци (71%) вођени само логиком.
- Двије трећине жена (60%) у поређењу са власницима „мушких“ фирми, испитају све могућности прије него што донесу одлуку и започну неку акцију. Оне такође имају тенденцију да прикупљају информације од својих консултаната и предузетничких удружења више него мушкарци. Имају тенденцију да успјешно одмјере сваку могућност и уравнотеже различите задатке и приоритете. (р. 136)

Према истраживању Јоловић и Ђурићин (Jolović & Đurićin, 2019) из 2016 - 2017. године, главне карактеристике жена предузетница се могу систематизовати на следећи начин:

- Када је у питању *старосни критериј*, у готово свим свјетским економијама, без обзира на ниво развоја земље, највеће учешће жена у предузетништву било је од стране жена просјечне старости од 25 до 34 и од 35 до 44 године живота.
- Када је у питању *степен образовања*, у укупној структури учешће жена предузетница са факултетима и вишим нивоом образовања је непрестано у порасту. Европска унија има у просјеку 22% више образованих жена предузетница него мушкараца предузетника.
- Када је у питању *критериј самозапошљавања*, према анализираном 10% жена предузетница је у свијету пословало је самостално, а у више од 3/4 анкетираних економија, жене су у погледу самозапошљавања биле

испред мушкараца. Највећа учесталост женских пословних активности је заступљена у земљама Европске уније, а најмања у Канади и Сједињеним Америчким Државама.

- У погледу оцјене критерија *очекивања раста пословања*, жене предузетнице једва достижу 60% нивоа очекивања које исказују мушкарци предузетници, што значи да су више песимистичне о будућности свог пословања и проширења посла и могућности запошљавања нових радника.
- *Иновације* жена предузетница расту заједно са економским развојем. Највиши ниво иновација у пословној активности жена је евидентно у Сјеверној Америци, гдје 38% жена производи иновативне производе и пружа иновативне услуге. У земљама Европске уније и остатку свијета постоји родна равнотежа када је у питању иновативност у пословању.
- У економијама заснованим на иновацијама, више од 1/5 жена предузетница је изјавило да је 25% или више продаје њихових компанија усмјерено купцима изван националних економија (*критериј интернационализације пословања*). (р. 42)

Анализирајући предузетништво жена у Румунији, Деси-Бениовски и сарадници (Dézsi-Benyovszki et al., 2016) су истраживањем представили да је типична жена у раној фази предузетништва у Румунији стара између 25 и 34 године, да има високо образовање и богату предузетничку мрежу, препознаје могућности за покретање посла и сматра да посједује потребне вјештине и знање за покретање посла. У поређењу са запосленима, предузетнице у раној фази имају виши образовни ниво, имају већу предузетничку мрежу, имају боље могућности препознавања и више су самопоуздане у погледу вјештина и знања за покретање посла (Dézsi-Benyovszki et al., 2016).

1.2.4. Мотиви за развој предузетништва жена

Жене се за предузетништво опредјељују у различитим приликама и различитој животној доби, а један од значајних елемената је и *мотив укључивања у бизнис*. Петковић и Милановић (2017, р. 59) наводе да је „најједноставније почети бизнис у дјелатности за коју посједујете одређену квалификацију - струку, искуство и жељу да се бавите дјелатношћу, али сигурно уз услов да то одговара потребама тржишта уз оцјену, да ће се у тој дјелатности постићи одговарајућа профитабилност”.

Манолова и сарадници (Manolova et al., 2008) у истраживању мотивације за покретање новог пословног подухвата закључују да постоје значајне разлике у мотивима између мушкараца и жена и подржавају „теорију моралног развоја“ Гилигана и сарадника (Manolova et al., 2008). Према овој теорији, мушкарци су социјализовани образовањем, тежњом за материјалним успјехом, аутономијом и рационалним размишљањем, док су жене социјализоване кроз вредновање веза, нематеријалних аспеката живота и достигнућа, односно постигнутог успјеха. Предузетнице посматране са аспекта мотива, односно околности за покретање предузетништва жена, Бабовић (2014) класификује, осим већ дефинисане разлике између предузетница, „економске нужде“ и предузетница „пословне шансе“ у неколико сљедећих категорија:

- Амбиција и потреба за личном афирмацијом,
- од хобија до посла,
- пословна идеја. (р. 9)

Предузетнице које су радиле у државним или приватним фирмама и нису биле задовољне са послом и одлукама њиховог руководства, имале су потребу да се доказују кроз *личну амбицију и пословну идеју*, размишљајући да могу боље и другачије. Такве предузетнице желе да се баве својом струком, не желе да раде за другог већ желе да покрену сопствени бизнис. Другу категорију чине жене које своје пословне активности започињу *из хобија, а касније тај хоби претварају у посао* од којег да обезбјеђују своју егзистенцију и издржавају своју породицу. Ове

предузетнице се сусрећу са проблемом тржишног пласмана за своје производе јер су то најчешће уникатни производи, а и проблемом обезбјеђења неопходних финансијских средстава за наставак даље пословне активности (Бабовић, 2014).

Када говоримо о категорији жена предузетница које имају *пословну идеју*, избор дјелатности им је секундаран, а кључни мотив предузимања пословне активности је зарада (Бабовић, 2014). Овдје до изражаја долази образовни профил предузетница и вјештине које посједују. Неопходно је стално усавршавање и информисање. Улазак у предузетништво жена и стални контакти су пут ка стицању нових знања, информација и оснаживање жена чији су основни предуслови самопоуздање, амбиција и лична иницијатива.

Анализирајући мотиве жена за предузимање предузетничке активности у Сједињеним Америчким Државама, Бруш и сарадници су дошли до закључка „да није разумно генерализовати одређене мотиве за започињање код свих жена“, али да је истраживани узорак од 800 жена показао да се лични циљеви увелико разликују (Brush et al., 2004, p. 80).

Табела 3

Лични циљеви у стартап иницијативи (распон скале од 1 до 5)

Учење и персонални раст	4,43
Лична постигнућа	4,29
Независност	4,25
Тестирање и имплементирање својих властитих идеја	4,11
Радни однос	4,10
Задовољење економских потреба	4.01
Новац и богатство	3.63
Флексибилност у послу и породици	3.46
Лично признање	3.15
Статус и углед	2.72

Извор. Brush et al., 2004, p. 80.

Према истраживању компаније Mastercard из 2017. године, различити фактори помажу или ометају жене предузетнице на тржиштима у развоју у њиховом предузетничком развоју. Уганда, Бангладеш, Вијетнам и Кина су земље у којим жене користе пословне могућности окружења и не ослањају се искључиво на знање или иновације (Митровић, 2017). Исто истраживање је показало да у Новом Зеланду, Канади, Сједињеним Америчким Државама, Шведској и Сингапуру развоју предузетништва жена су искључиво допринијели приступ финансијама и производима, једноставно пословање кроз елиминацију административних баријера, снажна институционална подршка за мала и средња предузећа и квалитет управљања.

На Филипинима, у Перуу, Малезији, Кини и Мексику услови за жене предузетнице нису нарочито подстицајни, али је локално предузетничко окружење и капацитет пословне могућности мотивирајући, уз посебно уважавање статус успјешних предузетника, посебно жена предузетница. Истраживање је показало лоше резултате на примјеру Индије, Саудијске Арабије и Египта, посебно у погледу заступљености културних предрасуда на штету жена што озбиљно умањује њихову могућност да дођу на позицију лидера или могућност кориштења сопствених предузетничког капацитета (Митровић, 2017).

1.2.5. Предности предузетништва жена

Сви бизниси који почињу од нуле, без обзира да ли су покретачи мушкарци или жене, по правилу су на почетку мали бизниси. Овакво предузетничко организовање им омогућује самостално и независно доношење одлука, самостално располагање властитом добити и самостално одлучивање о продаји и промјени организационог облика пословања.

Мала предузећа не захтијевају ангажовање великог обима капитала, лако и брзо користе нове технологије па су важан чинилац технолошког напредка јер омогућавају лакше задовољавање предузетничких иницијатива. Она се

повезују са великим предузећима и чине саставни дио мреже предузећа око великих фирми и на тај начин повећавају конкуренцију на тржишту што утиче на већу ефикасност пословања и стабилизацију цијена на тржишту. Мала предузећа се лакше прилагођавају захтјевима тржишта, остварују већу профитабилност у односу на велика, успјешније превазилазе настале поремећаје у окружењу, могу успјешно радити и са релативно малим обимом уложеног капитала и у њима се смањује ризик неуспјешног пословања и рада са губитком. (Башић & Башић, 2013, р. 91)

Инвестирање у женско предузетништво у развијеним земљама подстиче економски раст и нова запошљавања, а у недовољно развијеним помаже женама да избјегну тзв. „замку сиромаштва“. Предузетништво жена ће допринијети већој равноправности у управљању инвестицијама и прекинути предузетничке стереотипе који су наметнути од стране друштва.

Чворо жене разликује од својих мушких колега у погледу вођења посла, тако да издваја сљедеће одређене карактеристике предузетништва жена:

- Радно мјесто које отвори жена предузетница је сигурније.
- Већа брига за запослене, квалитетнији међуљудски односи.
- Више улажу у школовање запослених.
- Успјех не мјере само профитом, него задовољством купаца, развијањем способности запослених и добрим међуљудским односима.
- Спремније су за тимски рад, важнији им је успјех организације и идеје него властити его.
- Нуде више могућности за накнаду трошкова, удио у профиту, флексибилније радно вријеме, широкогрудније су када је у питању породичко одсуство.
- Опрезније су код узимања кредита

- Баве се највише услужним дјелатностима зато што су социјално осјетљивије и зато што то подразумјева мања почетна улагања. (Чворо (2007, р. 52)

1.2.6. Ограничења у развоју предузетништва жена

Успјешно укључивање жена у предузетничке активности подразумјева превазилажење низа проблема у погледу приступа финансијама, информацијама, тржишту и образовању. Често жене немају довољно самопоуздања, иницијатива и спремности на ризик у покретању предузетничке активности. *Општи проблеми* су везани за набавку неопходних сировина који су везани за *финансирање и инфраструктуру*. Као општи проблем може се јавити и промоција - маркетинг због јаке конкуренције на тржишту.

Специфичан проблем у женском предузетништву се може везати за *доминацију мушкараца у бизнису и недостатак информација*. Доминација од стране мушкараца изазива страх од пословног ризика и ниског нивоа едукације. Недостатак информација често прате и породични проблеми. Макроекономске препреке које могу значајно утицати на развој предузетништва жена су: усвојена економска политика, дефинисани порези, усвојени неадекватни прописи, присутност сиве економије, нелојална конкуренција и недостатак финансијских средстава за улагања (Agrawal, 2018). Неопходна је подршка државе у смислу креирања мјера за ефикасну идентификацију и рјешавање проблема предузетница. Поред овог, неопходно је стварање стратегија/програма за подршку предузетништву жена у циљу промјене ставова према женама и њихово укључивање у институције и економске политике.

Агравал (Agrawal, 2018) класификује ограничења за развој предузетништва жена у четири широке категорије: социо-културна питања, економска питања, психолошка и менаџерска питања.

Када су у питању социо-културна питања, жене предузетнице се сусрећу са културним ограничењима и дискриминацијом полова. Обавеза према породицама и недостатак породичне подршке често им не дозвољава да се у потпуности концентришу на своје подухвате. Жене су још увијек суочене са додатним хендикепом због распрострањене друштвене и традиционалне родне неједнакости и предрасуда. Неразумјевање околине и породице, као и немогућност права својине и власништва на непокретностима је једна од честих препрека код започињања приватног бизниса. Економска питања попут недовољних финансија, лошег приступа тржиштима и недостатка информација често дестимулишу рад жена предузетница. Мањак почетног капитала и немогућност приступа кредитним средствима за оснивање фирми је врло значајно ограничење за развој предузетништва жена. Према његовим анализама, банкарске и друге финансијске институције често не одобравају кредите предузетницама јер сумњају у њихову способност преузимања ризика и предузетничко умијеће и стручност. Жене предузетнице се такође суочавају са потешкоћама у приступу тржиштима и информацијама о најновијим достигнућима из области предузетништва и технологија. Када су у питању психолошка питања, истраживање је показало да су низак ниво образовања и формално професионално усавршавање неки од најчешћих разлога који доводе до недостатка самопоуздања жена предузетница и спремности за излагање ризику, што негативно утиче на њихов рад. Женама предузетницама недостаје неопходно образовање, практично знање и одговарајућа обука како у напредним земљама, тако и у земљама у развоју.

Недостатак формалне обуке и практичне изложености жена предузетница доводи до недостатка вјештина лидерства и управљања, недостатка информација и лошег пословног умрежавања жена предузетница, што је резултирало менаџерском неефикасношћу. На основу резултата истраживања у погледу ограничења за развој предузетништва жена R. Agrawal предлаже рјешавање питања на четири различита фронта: социо-културна реформа, едукација и професионални тренинг, стварање погодног окружења и подршка постојећих предузетника. (Agrawal, 2018, p. 11)

Често предузетнице одустају од предузетничког подухвата и због недостатка информација о регистрацији предузећа, слабог пословног контакта, недовољних пореских олакшица у првим годинама пословања, одсуства помоћи код избора и опремања пословног простора и одсуства помоћи код израде бизнис плана и других недостатака. Веома је значајна и подршка породице у погледу разумијевања за обавезе које жена има око посла. Потребно је изградити партнерске односе са супругом у смислу усаглашавања улога и усаглашавања времена и финансијске добити. Да би се отклониле препреке, веома су битни адекватни програми подршке у финансирању, маркетингу и промоцији, набавци сировина и едукацији, тренинзима и обуци, као и програми економског оснаживања жена.

За подстицање предузетништва жена и развој повољног окружења, кључно је *економско оснаживање и охрабривање предузетница* на комуникативност, самопоуздање и спремност на ризик уз стварање и јачање удружења жена. Међутим, имајући у виду да се економско оснаживање жена предузетница најчешће односи на давања бесповратних средстава за започињање пословања, намјенских кредита и других подстицајних средстава и субвенција, уочен је проблем „додатне финансијске рањивости жена након истека субвенционисаног периода“ (Пантовић et al., 2017, р. 8).

Предузетницама је потребна и савјетодавна подршка коју могу добити кроз различите мреже и удружења. Едукације за предузетнице доприносе комуникативности, умрежавању и оснаживању жена, а континуирано учење и информисање развоју и разумијевању њихових пословних идеја. Према истраживању компаније Mastercard из 2017. године (Митровић, 2017) које је спроведено на 54 земље свијета, препреке које најчешће спречавају жене у покретању самосталне предузетничке активности су:

- Недостатак финансијских средстава или почетног инвестирања;
- Регулаторне рестрикције и институционална неефикасност;
- Недостатак самопоуздања и предузетничког духа;
- Страх од неуспјеха;

- Друштвено-културолошка ограничења и
- Недостатак обуке и образовања. (р. 41)

OECD (2004) класификује препреке женама које се баве предузетништвом на: а) опште препреке женама које се баве предузетништвом (препознавање могућности и спремност за покретање фирми); б) посебне препреке за покретање нових предузећа (прикупљање потребних информација, финансијских и људских ресурса за оснивање предузећа); в) специфичне препреке за управљање малом фирмом; и г) специфичне препреке за растуће фирме.

Општим препрекама женама (OECD, 2004) које се баве предузетништвом се сматрају:

- Недостатак узора у предузетништву у породици или окружењу,
- Недостатак искуства од идентификације могућности до извршења вођења посла што увелико зависи од претходног образовања и радног искуства,
- Недостатак релевантних мрежа и друштвеног положаја. Жене имају генерално нижи друштвени положај од мушкараца, што утиче на врсту мрежа којима могу приступити или чији су дио.
- Недостатак имовине. Предуслов за покретање фирме је капитал у смислу финансијске имовине и у погледу релевантних ресурса знања. Положај жене у друштву довео је до недостатка имовине у оба ова аспекта. Ограничење породичних обавеза отежава женама да континуирано раде и да баве се каријером. На овај начин смањује се спектар могућих радних прилика за жене, што доводи до послова у ниже плаћеним секторима, те послова са скраћеним радним временом са ниским платама што није добра основа за стварање личног богатства.
- Недостатак слободног времена. Ради се о врло значајној препреци женама да се баве предузетништвом која је уочена у бројним студијама у различитим земљама као што су Бангладеш, Обала Слоноваче, Етиопија, Мали, Мароко, Сенегал и Зимбабве или Шведска. Резултати показују да је недостатак времена препрека већини жена, у већини економија, независно од нивоа

њиховог економског развоја. Најчешће недостатак слободног времена произилази од њихове одговорности за кућне послове и подизање деце, те немају довољно слободног времена да развију своје предузетничке вештине да постану предузетнице или да развију постојећи посао. (р. 41)

Посебном препреком за покретање нових предузећа жена предузетница се сматрају обезбјеђење спољних финансија и сполна дискриминација. Уопште, жене имају мању личну финансијску имовину од мушкараца и теже добивају финансијске ресурсе него мушкарци за исту пословну прилику.

Специфичне препреке за управљање малом фирмом од стране жена предузетница прије свега проистичу из свакодневног стереотипног односа према женама са који се оне морају носити. Иако је радно оптерећење жене предузетнице везано за управљање малим предузећем веће јер је често комбиновано са бригом о дјечи и породици, а приходи нешто мањи него ако су само запослене у фирми, жене предузетнице се осећају пословне срећније и мање контролисане. (OECD, 2004, р. 48)

Затим, често у случајевима породичних предузећа, када супружници заједнички воде посао, улога жена у пословању предузећа је готово невидљива јер се пословни и приватни живот жене предузетнице континуирано мијеша и преплиће.

„Специфична препрека за растуће фирме се прије свега огледа у томе што жене предузетнице због веће свакодневне одговорности према породици имају мање времена за улагање у развој својих фирми,„ (OECD, 2004, р. 48).

Као што је и раније наглашено, женама предузетницама је често теже да прикупе спољне финансијске ресурсе за будући раст своје фирме, због чега се углавном оријентишу на мање амбициозне послове које могу у већој мјери исфинансирати сопственим расположивим финансијским средствима. Када је у питању опредјељеност за растуће фирме, жене предузетнице су у неповољнијем положају од мушкараца предузетника и када су у питању фактора њиховог развоја као што су друштвени положај и кадровски ресурси. (OECD, 2004, р. 49)

У истраживању препрека са којим су у подузимању предузетничке активности сусрећу пакистанске жене предузетнице, Руми и Парот (Roomi & Parrott, 2008) наводе да кључне баријере потичу из „структурално примјењеног нижег статуса жена унутар исламског друштва“ (р. 59).

Оне су потцијењене као економски агенси, а родна предрасуда уграђена је у регионалну, племенску и феудалну културу присутну у исламском друштву. Жене предузетнице морају превазићи значајне изазове које су поставили обичаји *pardaha* и *izzata*, стављајући озбиљна ограничења на њихову мобилност и интеракцију са мушкарцима на послу. Традиционално, овакве интеракције могу угрозити њихову добру репутацију и чак негативно утицати на њихове изгледе за брак у неким дијеловима друштва. Овакве предрасуде као препреке развоју предузетништва жена прате готово сва традиционално конципирана друштва са врло изражајним културним, религијским и националним утицајем. (Roomi & Parrott, 2008, р. 72)

1.2.7. Улога и значај жена менаџера и предузетница као узора за даљи развој предузетништва жена

Равноправност између жена и мушкараца једно је од темељних начела Европске уније. Европска комисија усвојила је Стратегију за равноправност између жена и мушкараца 2010-2015 (European Commission, 2010) у којој је стављен акценат на економску равноправност жена и мушкараца повећањем учешћа жена на тржишту рада. Овом стратегијом, Европска комисија преузима иницијативу усмјерену на промоцију и остварење економске равноправности жена и мушкараца, као дио Стратегије Европа 2020, кроз европске фондове, промоцију предузетништва жена, samozapoшљавање и охрабривање жена за предузетничке активности. Нова кретања усмјерена су на већу заступљеност жена на тржишту рада и осигурање њиховог бољег образовања и оспособљавања. Жене и мушкарци предузетници значајно се разликују на бази њихових личних и пословних профила који утичу на избор сектора у којем започињу и развијају своје пословање, на карактеристике

производа и услуга које пружају, као и на пословне циљеве и организациону структуру коју граде у циљу достизања тих циљева (Ivanović-Đukić & Petković, 2020). Тодоровић и сарадници (Тодоровић et al., 2016) су сагласни да многе жене имају адекватан ниво креативности, стручности и вјештина неопходних за покретање посла, али често немају једнак приступ финансијама, образовању и информацијама као мушкарци предузетници. „Међутим, и поред свих препрека у својој жељи за финансијским осигурањем породице и тежњи за доказивањем властитих способности, предузетништво жена је препознатљив извор економског раста, родне равноправности, демократизације и развоја друштва, очувања мира и смањења сиромаштва“ (Тодоровић et al., 2016, p. 198).

1.2.8. Жена лидер у мушком пословном свијету

Женама је знатно отежан пут ка пословном успјеху јер често зарађују тек дио плате мушкараца иако су образованије, представљају мањину на најодговорнијим положајима у предузећу. Тодоровић и сарадници (Тодоровић et al., 2016) су такође сагласни да у већини култура постоји снажна подјела између мушких и женских улога. Посматрано кроз призму свјетске популације, жена има више него мушкараца, али њихова запосленост и примања су нижи од запослености и примања мушкараца. Сматрају да су жене често искључене из одлучивања и извршним позицијама, али ипак у пословном свијету будућност је пред женама. (Тодоровић et al., 2016)

У Европској унији (ЕУ), жене зарађују око 16% мање од мушкараца на сат, или другим ријечима речено, жене зарађују 0,84 € за сваких 1 € који зараде мушкарци. Иако 60% дипломаца у ЕУ чине жене, образовање дефинитивно није разлог за неједнако плаћене послове (European Commission, 2019). Допринос жена у свијету предузетништва се знатно повећава и жене све више добивају значајну улогу у пословном окружењу. Разноликост производа, процеса и начина организовања њиховог пословања пружају више избора потрошачима, што доводи до већег квалитета предузетништва (Zwan et al., 2012).

Табела 4

Опште карактеристике успјешних жена менаџера и мушкараца менаџера

Карактеристике успјешних жена менаџера и мушкараца менаџера	
Жене	Мушкарци
Особине	
<i>Креативност</i>	<i>Умност</i>
<i>Систематичност</i>	<i>Самоницијативност</i>
<i>Друштвеност</i>	<i>Поштење и моралност</i>
<i>Комуникативност</i>	<i>Храброст и продорност</i>
<i>Марљивост и вољност</i>	<i>Психолошка стабилност</i>
<i>Разина културе</i>	<i>Самосталност</i>
<i>Склоност организовању и управљању</i>	<i>Озбиљност</i>
Способности	
<i>Комуникативност</i>	<i>Физичке, техничке, концептуалне способности</i>
<i>Способност предвиђања</i>	<i>Способност генерализирања</i>
<i>Способност одлучивања</i>	<i>Способност идентифицирања</i>
<i>Способност рада са људима</i>	<i>Способност рјешавања сложених ситуација</i>
Вјештине	
<i>Рад са људима</i>	<i>Техничке вјештине</i>
<i>Комуницирање</i>	<i>Обликовање, поимање, понашање</i>

Извор. Адаптирано и прилагођено из Имшировић, 2002.

Статистички подаци показују да на планети Земљи жене предњаче у односу на мушкарце и чине 51% свјетске популације. У предузетништву у Европи њих је тек 30%. На Форбсовој листи од 2.043 најбогатијих људи на свијету у 2017. години, 227 су жене, што је више за 25 жена у односу на 2016. годину. Жене чине 11% ове листе и зарађују 852,8 милијарди америчких долара (Агенција за статистику Босне и Херцеговине, 2015). Већина најбогатијих жена на свијету је наслиједила своју предузетничку дјелатност (Bizlife, 2017). Један од истакнутих примјера је

Францускиња Лилијан Бетенкорт (Liliane Bettencourt) која је према подацима за 2017. годину била најбогатија жена у свијету са богатством од 39,5 милијарди америчких долара. Њен отац Еуген Шулер (Eugene Schueller) основао је компанију 1907. године. Бетенкорт са својом дјецом посједује трећину добро познате козметичке куће „L’Oreal“. Према Форбсовој листи, десет најбогатијих жена свијета су (Bizlife, 2017):

1. Лилијан Бетенкорт (Liliane Bettencourt), 39,5 милијарди америчких долара (L’Oreal);
2. Алис Валтон (Alice Walton), 33,8 милијарди америчких долара (Wal-Mart);
3. Жаклин Марс (Jacqueline Mars), 27 милијарди америчких долара (Mars Inc; чоколадице);
4. Марија Франка Фисоло (Maria Franca Fissolo), 25,2 милијарди америчких долара (Nutella; чоколадице);
5. Сузан Клатен (Susanne Klatten), 20,4 милијарди америчких долара (BMW);
6. Лорин Повел Џобс (Laurene Powell Jobs), 20 милијарди америчких долара (Applle, Disney);
7. Ђина Ринехарт (Gina Rinehart), 15 милијарди америчких долара (руде);
8. Абигал Џонсон (Abigail Johnson), 14,4 милијарди америчких долара (менаџмент новца);
9. Ирис Фонтбона (Iris Fontbona), 13,7 милијарди америчких долара (руде);
10. Бети Хеситер (Beate Hesiter), 13,6 милијарди америчких долара (супермаркети).

Зирдум и Цвитановић (2017, р. 216, наведено у Борчић и Костелац, 2014) истичу да женски стил вођења одређује познавање властитих запосленика, могућност слушања људи када говоре о себи и о свом послу, тимски рад и сарадња, судјеловање подређених у доношењу одлука, пословних идеја, мотивација самопоштовања код подређених, дијелење моћи и информација вертикално и хоризонтално кроз организацију, задовољство послом те су запосленици у таквим предузећима задовољнији од оних у којима је мушкарац на водећој позицији.

2. МЕХАНИЗМИ ПОДРШКЕ ПРЕДУЗЕТНИШТВУ ЖЕНА

Оснаживање жена и програми подршке предузетништву жена представљају значајне елементе пословног планирања и успјеха, те развоја позитивног радног окружења и јачање тржишне орјентације. Оно што женама недостаје да би успјешно започеле сопствени посао јесте почетни капитал и повољни модели финансирања (кредитирања), уосталом, као и мушкарцима. Једно од ограничења за предузетничку активност је и одсуство менторске помоћи у дефинисању пословног модела и изради бизнис плана, одсуство помоћи код опремања пословног простора, недовољне пореске олакшице у првим годинама пословања и недовољно знање неопходно за регистрацију предузетничког подухвата.

Подршка развоју предузетништва жена усмјерена је на *економско оснаживање жена* кроз пружање едукације и мониторинга предузетницама које желе да започну бизнис, а и предузетница власница предузећа које желе да унаприједи свој сопствени бизнис. Примјер успјешног доприноса економском оснаживању жена у Босни и Херцеговини су активности организације CARE International Balkans која је кроз пројекат „Економско оснаживање жена у Босни и Херцеговини 2014-2017“ (CARE International Balkans, 2017) омогућила да више од 150 незапослених жена стекне сва неопходна знања, вјештине и иницијална средства, да осигурале своју економску стабилност. Данас су оне успјешне предузетнице и најчешће једине хранитељице породица. Кориснице овог пројекта су биле жене којима је одузето право на рад због њиховог социјалног или етничког поријекла, као и жене које су преживјеле насиље или су потенцијалне жртве насиља у породици. Значајна финансијска средства за реализацију пројекта обезбјеђена су од стране Оак Фондације и Аустријске развојне кооперације (ADC), уз подршку представника локалних власти.

Кроз све своје иницијативе CARE International је предано радила и на откривању узрока дискриминације жена на тржишту рада и њиховог веома малог учешћа, те нудила конкретна рјешења, попут оснивања задруга, која су примјењива не само на територији Босне и Херцеговине, већ и шире. Учествовали су у оснивању прве

женске задруге „Жена“ из Кравице (Братунац) коју су основале чланице Удружења „Маја Кравица“. Успјех ове задруге иницирао је партнерске организације Удружење жена Ромкиња „Боља будућност“ (Тузла) и Фондацију „Лара“ (Бијељина) да покрену своје задруге као вид социјалног предузетништва усмјереног на директну помоћ својим корисницима.

Дефинисање и спровођење стратегија развоја, спровођење закона о економској равноправности полова јачају се интегритети жена уз препознавање својих талената, интегришући се у пуном смислу у друштву коме припадају препознајући себе остварене у пословном свијету. Мјере подршке предузетништву жена на локалном и регионалном нивоу усмјерене су на повећање запослености, смањење незапослености, повећање прихода појединца и локалне заједнице, оснивање нових предузећа и њихов раст и развој.

2.1. Институционални системи подршке развоја предузетништва жена

За развој предузетништва жена веома је битна институционална подршка на локалном и републичком нивоу, гдје је потребно стандардизовати програме обуке жена за предузетништво и спроводити их континуирано уз пратеће програме подршке. Веома је битно да се на локалном нивоу формирају савјетодавна тијела која су специјализована за предузетништво жена како би се олакшао приступ свим битним информацијама за оснивање предузетничке активности. Значајем институционалног оквира за развој предузетништва жена у транзиционим земљама бавиле су се у свом истраживању Јаковљева и сараднице (Iakovleva et al., 2013) констатујући да је „институционални оквир који садржи законе, прописе, државне програме и финансијску подршку од пресудног значаја за истраживање макро/мезо окружења жена предузетница“ (р. 339). Ослањајући се на институционалну теорију, акцентирају значај модел „5М“ који су разрадили Бруш и сарадници (Brush et al., 2009) са циљем креирања новог институционалног оквира који уважава и принцип родне равноправности. Бруш и сарадници (Brush et al., 2009) су предложили побољшање „3М“ модела који је укључивао „*тржиште*“, „*новац*“ и „*менаџмент*“

креираног од Бејтса и сарадника (Bates et al., 2007), са два нова концепта - „мајчинство“ и „макро/мезо окружење“.

Концепт „мајчинства“ односи се на домаћинство и породични контекст жена предузетница. Макро/мезо окружење обухвата вантржишна очекивања друштва и културне норме (макро) као што су банкарске узансе и правила, однос са потенцијалним инвеститорима и социолошко-културне баријере и приступ информацијама, те посредне структуре и институције као што су професионалне мреже и пословна удружења (мезо). (Brush et al., 2009)

Институционални системи подршке требају бити усмјерени и на већу финансијску подршку под повољнијим условима и дефинисати програме подршке усклађене са специфичним потребама жена у одређеној средини. За развој предузетништва неопходно је континуирано улагање неопходних ресурса у стварање повољног окружења и тржишта. Неопходно је предузетницама омогућити приступ финансијским фондовима и формирати удружења која ће дефинисати програме рада, подршке и дјеловања предузетништва жена.

Кроз институционалне оквире помоћи и поштовање законских прописа, потребно је ширити свијест о значају предузетништва жена. Неопходно је оснивати фондове за подстицај предузетништва жена и креирање посебних кредитних линија за жене предузетнице. У циљу афирмације и подстицаја предузетништва жена потребно је створити партнерство владиног и невладиног сектора. Веома је битно предузетницама организовати едукативне семинаре да би предузетнице добиле потребно знање и информације у циљу оспособљавања жена за социјално одговоран бизнис и етичке принципе пословања. Кроз средства информисања потребно је вршити информисање жена предузетница о могућностима започињања бизниса, о кредитима са субвенцијама и едукативним медијским програмима о основама предузетништва жена.

С обзиром да жене имају значајно учешће у привредним активностима, али су често у неравноправном положају при оснивања приватног бизниса, запошљавању и учешћу у управљању, подршка развоју предузетништва жена би значајно допринијела примјени принципа родне равноправности у економском и

друштвеном животу кроз повећан број жена у свим облицима економске активности.

2.1.1. Пословни инкубатори и бизнис акцелератори

Предузетнички инкубатори као самосталне организације појавили су се у високо развијеним привредама као одговор на промјењене услове привређивања са циљем подстицање економског развоја на локалном нивоу.

Пословни инкубатори су веома битна подршка развоју малих и средњих предузећа и то у њиховом најпотребнијем тренутку, у фази започињања бизниса. За свако предузеће у оснивању веома је битан почетни капитал и финансијска средства, а улога предузетничких инкубатора је да својим члановима омогући приступ капиталу код државних агенција и институција које финансирају иновативну дјелатност. На тај начин предузеће већ у првој фази штеди на почетном капиталу јер може да почне пословање са мање капитала него кад би пословали самостално.

Они пружају непосредну подршку почетницима у пословању у циљу да убрзају свој развој и да створе успјешне фирме финансијски одрживе и самосталне. Циљ пословних инкубатора је да кроз сет услуга подстичу креирање успјешних предузећа у циљу ликвидности и самоодрживости. Пословни инкубатори афирмишу конкурентност, подстичу економски раст и ефикасан су инструмент у трансферу технологије при сарадњи између научног сектора и индустрије, на нивоу локалног и регионалног развоја. Веома су битни за подстицање раста запослености, трансфера технологије и иновација.

Посматрано са организационог аспекта, предузетнички инкубатори се састоје од већег броја мањих пословних јединица на једном мјесту, које су на располагању најчешће предузетницима почетницима уз повољније услове закупа простора од тржишних, док је остварени приход из закупа највећи и најчешћи вид финансирања предузетничких инкубатора. Најчешће користе капацитете постојеће напуштене индустријске инфраструктуре и brownfield инвестиције.

Према дефиницији NBIA пословни инкубатори су „фабрике нових предузећа, а стратегија рада инкубатора је оснивање, развој, подстицај и помоћ новим предузећима те предузећима у првим фазама развоја“ (National Business Incubation Association, 2020). „Пословни инкубатор је институција чија је сврха развој стартап предузећа, односно пословни инкубатор је организован систем услуга са циљем подршке новооснованим предузећима“ (Rice & Matthews, 1995, p. 132). Унутар инкубатора обично се нуди широк спектар услуга као што су менаџмент, савјетовање, приступ финансијма, техничка помоћ, приступ заједничкој опреми у инкубатору, повољни и флексибилни закупи, те могућност проширења простора према потреби (Burns, 2003, наведено у Бошњак, 2011). Најчешће су организовани у форми предузетничких инкубатора који се повезују са адаптацијом старих или празних просторија у пословно-производне намјене и предузетничких инкубатора са стратегијом стварања нових предузећа (Станковић et al., 1995).

Како би се подстакло формирање и преживљавање нових предузећа у женском власништву, неопходно је подизање нивоа знања и свијести о женским пословним инкубаторима као ефикасном средству за равномјеран регионални развој и укључивање у интеграционе процесе. Пословни инкубатори помажу да се смањи стопа неуспјеха предузећа у почетним фазама развоја и убрза раст предузећа у циљу повећања запослености. Жене имају различите захтјеве, различите приоритете и мотивацију када почињу предузетничку активност. Пословни инкубатори су један од најефикаснијих средстава помоћи предузетницама јер могу бити веома значајни код одрживог пословања и континуиране подршке у стварања јаке мреже међу женама предузетницама.

Бизнис инкубатори јачају улогу жена предузетница кроз бизнис инкубацију, помажу предузетницама да започну сопствени бизнис, креирају прилику за запошљавање жена, повећавају вјероватноћу опстанка нових малих и средњих предузећа у женском власништву, пружају прилику женама да размјењују информације и разговарају о заједничким интересима, подстичу трансфер развој нових технологија, промовишу повезивање жена и подижу њихов конкуренски потенцијал путем успостављања веза међу предузетницама промовишући размјену знања о инкубаторима.

“Бизнис инкубатори су институције које подржавају предузетничке процесе, помажући да се повећа степен преживљавања стартап и малих предузећа” (Vasilescu, 2008, наведено у Петковић & Милановић, 2017, р. 147). Друштво треба да подржи оснивање предузетничких инкубатора и да учествује у њиховом оснивању и функционисању. Предузетништво је убрзан и динамичан процес који доноси свакодневне иноваторске промјене и захтјева међусобну повезаност предузетника. Предузетнички инкубатори помажу својим чланицама да развију властиту мрежу преко које ће остваривати контакте са другим привредним организацијама и успјешно изнаћи и освојити тржиште.

Тренутно у Републици Српској је основано 5 пословних инкубатора: Иновациони центар Бања Лука - ИЦБЛ, Предузетнички инкубатор - Приједор, Пословни инкубатор Требиње/Линк, НБР Инкубатор/Шамац, НБР Инкубатор/Модрича (Влада Републике Српске, 2011). *Предузетнички акцелератори* су специјализовани пословни субјекти задужени за пружање услуга подршке предузетницима у постинкубацијској фази, односно у фази развоја и ширења пословања на домаћем и страном тржишту.

Пословни акцелератори представљају релативно новији концепт подршке стартап предузетничким подухватима у раним развојним фазама пословне идеје на путу ка комерцијализацији пословне идеје на тржишту који се од инкубатора разликују по томе што поред ментора које предузетнички тимови или старт-апи имају, имају могућност добијања такозваног сјеменског капитала у замјену за власнички удио у стартапу. (Петковић & Милановић, 2017, р. 157)

Пословни акцелератор је пословни инкубатор који додатно омогућује функцију проналажења или давања инвестиција предузетницима који се налазе у њему, као и менторске услуге. (Петковић, 2021) Европска унија подстиче развој предузетничких инкубатора и пословних акцелератора, углавном са кључном мотивацијом стварања нових радних мјеста и развоја и подршке предузећима са производима високе додатне вриједности као што су ИТ технологије, биотехнологије, медицинска истраживања, зелене технологије и друге. Подрушка

развоју пословних инкубатора и акцелератора је усклађена са структурним проблемима регија и привреде земаља Европске уније у цјелини.

Под покровитељством ресорног министарства Владе Републике Српске, у оквиру пројекта ACCELERATOR „Развој акцелератора за обезбјеђење бољег приступа финансирању за иновативна мала и средња предузећа“, крајем новембра 2018. године у Републици Српској организован је први од три пројектом предвиђена форума на тему „Подршка развоју акцелератор програма у Републици Српској“. Током 2018. године у Републици Српској у оквиру пројекта ACCELERATOR проведена су два акцелератор пилот програма (у Бањој Луци и у Приједору) намијењена иновативним почетницима у пословању у оквиру подршке почетницима у пословању, а који су обухватили пружање подршке иновативним почетницима у пословању у виду обука, савјетодавне подршке, коришћења простора за рад у оквиру пословног инкубатора/so-working простора, административну и техничку подршку за коришћење средстава из различитих програма финансирања, могућност представљања пред потенцијалним инвеститорима, те промоцију и међународно повезивање. 23 тима и појединца са иновативним пословним идејама прошло је кроз интензивну едукативно-савјетодавну обуку која је трајала по 2,5 мјесеца. Уз подршку домаћих и међународних предавача и ментора успјешно су овладали знањима из области предузетничких компетенција, препознавања пословних прилика, истраживања тржишта, израде маркетинг и финансијског плана, извора финансирања, интернационализације пословања и презентацијских вјештина. Двије најбоље пословне идеје награђене су новчаним износом од по 3.000 КМ, док је пет пословних идеја награђено инкубацијом у Иновационом центру Бања Лука и со- working простору у Агенцији за економски развој града Приједора – ПРЕДА ПД. (Влада Републике Српске, 2019)

2.1.2. Технолошки паркови

Технолошки паркови су организоване пословне јединице које стимулишу и управљају протоком знања и технологија између малих и средњих предузећа, високошколских установа и институција које се баве истраживањем и развојем на тржишту. Све заинтересоване фирме могу бити на једном мјесту и да буду у сталном контакту са научно истраживачким центрима а са циљем повећања иновативности и спремности на одговор захтјевима тржишта и нових технолошких сазнања.

IASP (International Association of Science Parks – Свјетска асоцијација научних/технолошких паркова) дефинише научни, односно технолошки парк као организацију којом управљају специјализовани професионалци, чији је основни задатак да повећају благостање заједнице, промовишући културу иновативности и конкурентности удружених предузетника и истраживачких институција. (Петковић & Милановић, 2017, р. 174)

Технолошки паркови су најбржи пут за прогресиван регионални развој заснован је на дугорочној развојној концепцији. То су мјеста гдје се повезују стручњаци и предузетници који желе остварити своје циљеве засноване на новим технологијама. Технолошки паркови мала и средња предузећа повезују са образовним и научним институцијама, обезбјеђују инфраструктуру, некретнине и пословни простор, олакшавају проток технологија и подстичу привредног развој региона. Повезани су са универзитетима, привредним друштвима и јединицама локалне самоуправе.

Научно-технолошки паркови су посебан вид инкубатора који се оснивају са циљем повезивања науке и привреде у служби стварања иновација и подизања њене укупне конкурентности. Први научни парк основали су на Стенфорд универзитету (САД) педесетих година талентовани појединци (професори, истраживачи, студенти) који су радили у лабораторијама и истраживачким центрима“ (Вукмировић, 2006, стр. 395 наведено у Петковић & Милановић, 2017, р. 175).

2.1.3. Кластери

Кластери су облици стратегијског повезивања предузећа из сродних група предузећа и један од врло ефикасних инструмената повећања њихове продуктивности и тржишне конкурентности. Функционално, ова удружења покрећу развој малих и средњих предузећа на локалном и регионалном нивоу и омогућују њихово повезивање у пословну мрежу.

Концепт кластера као основе „нове конкурентске економије”, односно великим значајем за повећање конкурентности предузећа на домаћем и међународном тржишту, први пут је увео Мајкл Портер (Michael Porter) 1990. године дефинишући их као географске концентрације међусобно повезаних компанија, специјализованих добављача, давалаца услуга, фирми из сродних дјелатности, и са њима повезаних релевантних институција (универзитети, агенције за стандардизацију и струковна удружења) које у одређеним областима међусобно конкуришу, али и сарађују (Porter, 2000, p. 15, цитирано у Петковић et al., 2015).

„Индустријски кластери чине 61,8 милиона радних мјеста или око половине (46,4%) запослености у извозним индустријама и готово 1 од 4 укупно запослених (23,4%)“ (Петковић, 2021, p. 437) Сектори који укључују производњу хране, здравствену његу, енергију и тзв. „зелену” технологију су у успону. Чест је случај оснивања кластера од стране двије европске земље у циљу коришћења предности коју пружају развијени привредни, инфраструктурни и људски ресурси у пограничним подручјима (кластер произвођача хемијских производа лоциран у Њемачкој и дијелу Швајцарске или кластер биофармације у пограничној регији Данске и Шведске) (Мићић, 2010, наведено у Петковић et al., 2015)

У 2020. години кластери у Европској унији, дефинисани као регионалне концентрације извозних индустрија са јаком, средњом или основном јачином кластера, играју важну улогу у европској економији. Индустријски кластери чине 61,8 милиона радних мјеста или око половине (46,4%) запослености у извозним индустријама и готово 1 од 4 укупно запослених

(23,4%). Кластери са средњим и основним перформансама чине готово једнак удио у укупној запослености. Кластери са високим учинком чине 2,5% укупне запослености и 5,3% запослености у свим извозним индустријама. (European Commision, 2020, р. 13, наведено у Петковић et al., 2021, р. 362)

Према појмовном одређењу Мајкла Портера у раду „Competitive Advantage of Nations“ „кластери су географска концентрација повезаних компанија, специјализованих добављача, услуга одржавања, институција (универзитети, институти, развојне агенције, пословна удружења, коморе и др.), у одређеном сектору који су истовремено и конкуренти и кооперанти,, (Влада Републике Српске, 2011, р. 33).

Исти аутор ефективност кластера акцентира на следећи начин:

- Повећање конкурентности предузећа и могућности изласка на нова и већа тржишта;
- Смањење трошкова транспорта и других везаних трошкова због близине добављача;
- Позитиван утицај на развој шире регије;
- Скраћење комуникационих веза;
- Размјена опреме и кадрова кластера;
- Повећање иновативних и истраживачких капацитета на територији кластера;
- Повезивање предузећа и научно-истраживачких институција. (Влада Републике Српске, 2011, р. 34)

Предност кластера је и што се повезивањем малих и средњих предузећа формирају заједничке службе које им омогућују смањење трошкова и повећање прихода, већу конкурентну способност малих и средњих предузећа и успјешан излазак на свјетско тржиште. Теоретичари су дали велики број класификација кластера према њиховој специфичности. Посматрајући различите улоге чланова кластера и интеракције које постоје међу њима, Петковић и сарадници усвојили су

Маркунсенову подјелу (Markunsen, 1996, како наводи Воја, 2011а, р. 4) на четири доминантна модела кластера, у које се убрајају:

1. *Маршалиански тип кластера* (назван по Алфреду Маршалу, енглеском економисти, који је у својој књизи „Принципи економије” увео појам индустријски дистрикт, синоним за кластере) који се састоји од малих и средњих предузећа у локалном власништву, у занатско базираним, високотехнолошким или индустријама које производе услуге. Одржива размјена се обавља између предузећа. Специјализоване услуге, тржиште рада и институције се развијају како би услужиле предузећа у кластеру. Предузећа свјесно улазе у мреже ради рјешавања проблема, а државна политика еволуира како би се унаприједила конкурентност кластера.

2. *„Hub and spoke” („чвориште и кракови”, прев.аут.) тип кластера* у коме доминира једно или неколико великих предузећа окружених мноштвом малих добављача или на неки начин повезаних предузећа. Мала предузећа еволуирају у кластеру на начин да продају или купују од великог централног предузећа или да имају користи од активности повезаних са присуством таквог предузећа.

3. *Сателитске платформе* су индустријски кластери у којима доминирају пословне јединице предузећа која посједују више послова у другим индустријама. Ове пословне јединице су велике и релативно независне.

4. *Кластери формирани око јавног предузећа* су региони у чијим локалним привредним структурама доминира јавни или непрофитни ентитет (војна база, универзитет, државна канцеларија и сл.). Добављачи и услужни сектор се развијају око ових јавних предузећа, али су ове локалне фирме релативно неважне за развој оваквих кластера. (Петковић et al., 2015)

У Републици Српској кластери су препознати као једна од могућности да се подстакне развој малих и средњих предузећа, а тиме и конкурентност националне привреде, али да тај процес није далеко одмакао“. Процес кластеризације у Републици Српској је у почетној фази и није обухватио велики број предузећа. „Предузећа удружена у кластере користе мали број

могућности кластеризације, углавном размјену знања и искустава и промоцију. Средства у склопу државне помоћи или из фондова ЕУ најчешће су коришћена за увођење стандарда квалитета или ознаке квалитета, што је веома значајно са становишта изласка ових предузећа на свјетска тржишта.“ (Петковић et al., 2015, p. 141).

2.1.4. Развојне агенције

Развојне агенције значајно подстичу локални и регионални развој и доприносе процесу превазилажења индустријских и економских криза које могу проузроковати економски пад и пораст незапослености. Успостављање развојних агенција има за циљ превенцију и ублажавање негативних посљедица брзих промјена на глобалном економском нивоу које могу негативно да утичу на економију појединих земаља, регија, општина и које изискују брзо прилагођавање насталим промјенама.

Регионалне развојне агенције су посебне организације које идентификују секторске и свеукупне развојне проблеме, бирајући методе за њихово рјешавање и промовишући пројекте који могу максимизирати рјешавање тих проблема. Оне подстичу државни развој регија у складу са донешеним стратегијама и плановима, односно координирају у реализацији регионалне развојне политике чији су они саставни дио, а која се доноси на државном нивоу (Пашић, 1997).

Развојне агенције треба да буду прихваћене од локалних и регионалних власти јер оне своје циљеве реализују кроз оперативне пројекте уз координацију својих стратегија са стратегијским правцима регионалних организација. Веома је битно да развојне агенције осигурају неопходне финансијске изворе и стручно особље за успјешну имплементацију ових пројеката, те осигурају аутономију у доношењу базних одлука како конкретни резултати не би изостали. Предуслов успјешног рада развојних агенција је њихова пропознатљивост са аспекта дјелокруга њихове

активности и усмјереност према регионалним и локалним актерима као што су мала и средња предузећа и локални органи власти.

У Републици Српској постоје локалне развојне агенције у градовима Бањој Луци (ЦИДЕА) и Приједору (ПРЕДА), те општинама Модричи, Мркоњић Граду, Добоју, Бијељини, Источном Сарајеву, Угљевику, Љубињу, Требињу, Српцу (АПИС) и Градишци (РАГА). (Развојана агенција Републике Српске, 2021) Њихова активност је усмјерена на развој институционалне и инфраструктурне подршке привредним субјектима, односно стварање повољног окружења за развој предузетничког друштва и унапређење предузетништва.

2.1.5. Кредитно-гарантни фондови

Кредитно-гарантни фондови су веома ефикасно и квалитетно средство финансијске подршке развоју и јачању малих и средњих предузећа, самосталних предузетника, стартап бизниса и пољопривредних газдинстава. Локална заједница са циљем подстицаја локалног развоја у зависности од потреба, могућности и степена развијености општина може да формира и кредитно-гарантни фонд. Кредитно гарантни фондови дају банци гаранцију за отплату кредита у случају да корисник (предузетник) није у могућности да га отплаћује. Своје активности и гаранције осигуравају инструментима који не представљају финансијско оптерећење за предузетника. Кредитно-гарантни фондови доприносе јачању приватног предузетништва и пружају ефикасну подршку развоју привреде, општем економском развоју и развоју тржишне економије. Затим, доприносе стварању услова за отварање нових и одржавање постојећих радних мјеста и ефикасна су подршка рурарном развоју и сигурном финансирању предузетничких активности.

Ови фондови дјелују стимулативно на предузетнике и доприносе привлачењу нових инвеститора, а јављају се као модел за лакши и повољнији приступ банкарским кредитима уз повољне услове кредитирања. Укључивање кредитно-гарантних фондова у процес кредитирања предузетника значајно смањује ризик

пласмана банака. Многобројне су предности и за локалну заједницу јер пружају конкретну финансијску подршку за мала и средња предузећа, олакшавају отварање нових радних мјеста, ефикасније пуњење буџета и тиме индиректно доприносе економском развоју локалне заједнице.

У Италији кредитно-гарантне институције настоје да формирају вишестубни и вишеслојни систем базиран на комбинацији приватних и јавних фондова (Zecchini & Ventura, 2008). Према истим ауторима (2008), то није потпун систем, јер не постоји међусобни уговор или договор, а три стуба система могу бити идентификована као:

- (а) међусобно-гарантне институције, које представљају удружења малих предузетника који желе међусобно да дијеле ризик с циљем олакшања приступа тржишту кредита,
- (б) банке и друге финансијске институције, које пружају услуге гаранција сектору предузећа,
- ц) јавни гарантни фондови, успостављени од стране регионалних и државне власти, са сврхом пружања гаранција, на примјер услуга осигурања или реосигурања институцијама које позајмљују МСП или међусобно-гарантним институцијама. (Петковић et al., 2017, p. 146)

Инвестиционо-развојна банка Републике Српске (у даљем тексту: ИРБРС) својим активностима омогућава кредитне линије за јединице локалне самоуправе са циљем подстицања инвестиција и стимулсања њиховог развоја у Републици Српској. Средства се обезбјеђују из портфолија фондова којима управља ИРБРС, а пласман се врши према правилима пласмана средстава по кредитним линијама. (Инвестиционо-развојна банка Републике Српске, 2018) ИРБРС не врши пласман директно развојним пројектима него посредством финансијских посредника, комерцијалних банака и микрокредитних организација. Подршку одређеним пројектима пружају и међународне финансијске институције (Свјетска банка, Европска инвестициона банка, Европска банка за обнову и развој). Гарантни фонд Републике Српске пружа подршку развоју предузетништва кроз олакшавање приступа финансијским средствима потребним за обављање пословне дјелатности

предузетника. Дјелатност Фонда је издавање свих врста гаранција за обезбјеђење дијела обавеза по кредиту уговореним између предузетника и банке. (Службени гласник Републике Српске, 2010)

Један од кључних механизма у реализацији посебних развојних пројеката у Федерацији Босне и Херцеговине је Развојна банка Федерације БиХ чији је задатак провођење економске политике Владе Федерације БиХ са циљем подстицања привредног раста и запошљавања кроз кредитирање обнове и развоја малих и средњих предузећа, стимулативне и диференциране каматне стопе које су ниже од тржишних. Пројекти локалног развоја се финансирају преко „револвинг фонда“⁶ Развојне банке Федерације БиХ са циљем пружања подршке локалним заједницама у финансирању пројеката који доприносе побољшању инфраструктуре и пружању услуга стимулисања економског развоја на локалном нивоу.

Гарантни фондови постоје у оквиру неколико локалних заједница.

2.1.6. Образовни систем и предузетништво жена

Јачање конкурентности предузећа у власништву жена условљено је и потребом континуираног усвајања одређених нових сазнања и примјењивањем нових метода и модела које изискује савремено пословање. Улога образовног система је веома значајна у развоју позитивних ставова и активног приступа предузетништву жена. Према истраживању које је провела Европска комисија 2014. године, у већини земаља Европе, жене предузетнице су биле образованије од мушких предузетника. Највиши просјечни степен образовања имале су жене предузетнице у Естонији, Ирској, Белгији, Њемачкој и Луксембургу, а најнижи у Турској, Португалу, Румунији, Албанији и Хрватској (Зирдум & Цвитановић, 2017).

Увођење предузетништва у образовни систем резултат је процеса реформе образовања која се спроводи последњих година. Истовремено, различити видови

⁶ Условне и критеријуме за кориштење средстава револвинг фонда (висина кредита, каматна стопа рок, потребна документација и начин подношења захтјева) одређује Влада Федерације БиХ.

обуке и тренинзи помажу потенцијалним и постојећим предузетницама да стекну потребна знања и вјештине како би унаприједиле свој бизнис. Мониторинг програм и специјализоване савјетодавне услуге у првим годинама пословања имају за циљ унапређење пословања и стицање посебних предузетничких знања.

„Зелена књига Европске комисије за предузетништво у Европи“⁷ усвојена је за регион у претприступној фази 2003. године и дефинисала је да „образовање и обука треба да допринесу подстицању предузетништва кроз његовање правог духа, свијести о каријерним могућностима предузетника и вјештина, (Чекић-Марковић, 2015, р. 8).

Петковић (2021) наводи да економије засноване на природним ресурсима и продуктивности нису нису доминантне у доба четврте индустријске револуције, већ да су најјаче свјетске економије засноване на знању и иновативности. Доба аутоматизације захтијева развој не само дигиталних, већ и социјалних и емоционалних вјештина као што су развој креативности, иновативности, комуникације, преговања и вјештине доношења одлука, што се развија кроз предузетничко образовање. (Петковић, 2021, р. 376)

Подучавање предузетништва или предузетничко образовање подразумијева све образовне активности које имају за циљ да припреме људе да буду одговорни, предузетни појединци који посједују вјештине, знања и ставове потребне да их припреме, како би остварили циљеве које су себи поставили да живе испуњени живот. (Петковић, 2021, р. 376)

2.2. Промовисање развоја предузетништва жена

Додатна едукација, промоција кроз примјере успјешних жена предузетница, њихово боље умрежавање и организовање доприносе већем учешћу жена у привредним активностима, те већој равноправности између жена и мушкараца што додатно доприноси унапређењу и развоју предузетништва жена. За унапређење

⁷ Енгл. „Green Paper on Entrepreneurship in Europe“

предузетништва жена неопходна је његова промоција на разним нивоима, прије свега у образовном систему, на тржишту рада и у широј друштвеној јавности.

Промоција предузетништва жена представља приоритет посебно у фази започињања предузетничке дјелатности. Веома је важно вршити промовисање женских предузетничких мрежа као извора знања о предузетништву жена и сарадњи између домаћих и међународних мрежа што ће олакшати предузетничке подухвате које покрећу жене.

Подстицању развоја предузетништва жена може допринијети и *медијска промоција успјешних жена предузетница*.

2.3. Стручно оспособљавање и унапређење знања и вјештина жена

Веће учешће жена у укупном људском ресурсу друштва је предуслов за побољшање положаја жена у друштву. Институционална подршка женама предузетницама, посебно на локалном нивоу, кроз обезбјеђивање стручног предузетничког знања, организовање обуке и тренинга у фази покретања и развоја бизниса значајно ће им помоћи да на што бољи начин дефинишу своју бизнис идеју и са што мање ограничења и што квалитетније започну своју осмислену пословну активност.

Неколико студија о женама предузетницама на примјеру Малезије које се углавном односе на изазове са којима се жене суочавају у интернетском послу, показале су да је мали број жена укључених у студију користи рачунарима за чување и анализу података, те у сврху учења и стицања нових знања и вјештина из области предузетништва и руковођења (Hashima et al., 2011). Студија такође указује да је рачунар веома користан због своје ефикасности, практичности, способности чувања и ажурирања података и информација, те способности уштеде времена. Жене укључене у студију такође се слажу да употреба медија, посебно е-поште и рачунара повећава њихову радну ефикасност и продуктивност. Да би опстали у постојећем радном окружењу, морају предузети иницијативе за учење нових

вештина, посебно у вези са рачунаром и другим новим технологијама. *Ова студија је такође потврдила веома значајну улогу жена у економском развоју земље.*

2.4. Доступност информација за кредитна средства, финансије и тржишта

Кључни предуслов за унапређење и развој предузетништва жена је финансијска подршка, али и нефинансијска преко адекватног нивоа информисаности у погледу финансија, тржишта и регулаторног оквира за ту област. *Проблем недовољне информисаности о доступности финансијским фондовима и банкарским кредитима је посебно евидентан код жена које желе да започну предузетничку дјелатност јер је за њих проблем недостатка финансија кључан у одређивању да ли започети властити бизнис или не. Неопходна је, посебно у овој фази, институционална подршка у погледу савјетодавних услуга, информисаности и едукације жена предузетница како да обезбједе финансијска средства, субвенције и како да аплицирају за кредите код банака.*

Питањем информисаности у погледу финансија са родног аспекта бавили су се Мадил и сарадници (Madill et al., 2006) чији су резултати показали да *жене власнице предузећа рјеђе аплицирају за пословне зајмове од власника мушкараца.* Ова разлика се може приписати системским разликама у карактеристикама предузећа (посебно старости предузећа, улагања у истраживање и развој, стопу раста, искуству власника предузећа). Затим, предузећа у власништву жена обично су концентрисана међу мањим фирмама које се обично суочавају са већим потешкоћама у добијању кредита. *Нема разлике у стопама отплате кредита по полу власништва предузећа.* Истраживања приступа жена власница предузећа дужничком капиталу су такође показала да предузећа у власништву жена се мање финансирају путем кредитних задужења него фирме у мушком власништву због недостатка искуства са кредитним институцијама, немогућности изградње кредитног рејтинга, недостатка финансијске писмености, непостојања мрежа, својствене родне пристрасност и ригидне политике позајмљивања. (Ibid., 2006)

Велики проблем у пословању жена предузетница је *недовољна информисаност о постојећим тржиштима* и како до тих тржишта доћи. Потребна је боља информисаност жена предузетница о могућим тржиштима и јавним набавкама, као и њихово охрабривање да се слободно удружују ради заједничких наступа и повезивања са женама предузетницама из других земаља. Успјешно освајање нових тржишта зависи и од вјештине презентовања понуђених производа, што говори о потреби пружања неопходне помоћи женама предузетницама у овладавању овим вјештинама.

Савремена научна истраживања истичу значај савремене генеалогije у подстицају и развоју предузетништва (Радовић Марковић, 2018). Истраживачке вјештине, компетенције истраживача и професионализам као кључна поља генеалогije, у условима када се модерна економија ослања на потребу доброг информисања и примјене најбољих међународних савремених предузетничких искустава, представљају кључне предуслове који кроз дигитализацију јавних и генеалогских записа омогућују власницима малих и средњих предузећа да континуирано стичу сва неопходна знања и испитују конкуренцију широм свијета.

Према истраживању Радовић Марковић (2018), предузећа које предузетници воде из својих домова релативно су нова, врло стабилна, са просјечном старошћу предузећа око шест година. Истраживање је такође показало да радници који раде код куће користе рачунаре и модерне технологије више него у другим врстама предузећа како би обављали своје свакодневне задатке, што им даје могућност одабира предузећа према свом животном стилу и олакшава вођење пословања (Ibid., 2018).

2.5. Правни оквир и стратегија развоја предузетништва жена

Без обзира на једнакост пред законом, жене и даље имају препреке у процесу наслеђивања имовине и посједовања имовине. Финансирање предузетничких активности жена предузетница је један од кључних питања за покретање бизниса.

У циљу побољшања положаја жена у друштву и повећање жена оснивача предузећа потребно је дефинисати и усвојити програме и стратегије унапређења развоја предузетништва жена.

Креирање стратегије развоја предузетништва жена и њена разрада кроз акционе планове треба да има за циљ да се подстакне брже и лакше економско оснаживање жена, пружи институционална подршка ослобађању њиховог предузетничког потенцијала и стварању повољног пословног амбијента за њихово укључивање у предузетништво, што ће директно допринијети развоју постојећих и отварању нових предузећа, креирању нових радних мјеста и расту запослености у друштву у цјелини. Програми развоја предузетништва жена треба да омогуће неопходну финансијску подршку предузетништву жена и допринесу унапређењу и одржавању пословања жена предузетница у дужем временском периоду. Они требају бити тако конципирани да у женама подстакну њихово самопоуздање и да их мотивишу да постану жене предузетнице и да започну свој сопствени бизнис, да подстичу њихово повезивање на локалном, регионалном и међународном нивоу, те промовишу јачати улогу жене у управљачким структурама.

На макроекономском нивоу стратегија развоја предузетништва жена ће омогућити повећано укључивање жена у предузетничке активности, утицаће на повећање броја жена које покрећу самостални бизнис, а што ће директно утицати на смањење незапослености жена кроз процес самозапошљавања.

Програми развоја предузетништва жена треба да подстичу социо-економски развој друштва, смањење сиромаштва, те повећање родне равноправности и праведније односе у друштву. Развој предузетништва жена се обезбјеђује кроз креирање повољног пословног амбијента, олакшан и транспарентан приступ информацијама, обезбјеђење потребних знања и вјештина и квалитетну промоцију, умрежавање и заговарање интереса жена предузетница.

Ради подизања квалитета услова пословања предузетница потребно је провести реформе у привреди и дефинисати досљедно спровођење закона у складу са модерним трендовима у свијету и окружењу уз оштро супростављање корупцији и сузбијање сиве економије. Успостављањем правноинституционалног оквира и

усвојењем и имплементацијом програма и стратегије развоја предузетништва жена обезбјеђује се реализација женских права и економско оснаживање жена, јачање њихових управљачких права и бољег положаја на тржишту и у друштву, као и подизање њихове предузетничке активности на један виши, савременији и дугорочнији ниво.

У земљама западног Балкана препозната је потреба за систематским подстицањем предузетништва жена, чему свједоче и политике и стратегије подршке предузетништву жена, као што су: Стратегија развоја предузетништва жена Републике Српске 2019 – 2023. године; Акциони план за развој предузетништва жена у Федерацији БиХ за период 2018 – 2020. године; Стратегија развоја женског предузетништва у Црној Гори 2015 – 2020. године; Стратегија развоја предузетништва жена у Републици Хрватској 2014 – 2020. године; Стратегија развоја предузетништва жена у Републици Македонији 2019 – 2023. године. (Петковић, 2021, р. 95)

3. ПОТЕНЦИЈАЛИ И ПЕРСПЕКТИВЕ РАЗВОЈА ПРЕДУЗЕТНИШТВА ЖЕНА

3.1. Фактори који утичу на развој предузетништва жена

Развој предузетништва жена у једној економији условљен је традиционалним погледима на положај жена у друштву, успостављеним политичким оквиром и достигнутом економским развојем, степеном подршке од стране породице, степеном оријентисаности друштва у погледу иновативности и развоја предузетништва жена.

Да би покренуле и водиле посао у Босни и Херцеговини, жене се сусрећу са сличним препрекама као и мушкарци. То значи да морају имати почетни капитал, правну помоћ, техничко знање и знање пословног управљања. (Палалић et al., 2020) У свом истраживању Пилав-Велић и Мангафић (2016) утврдили су да су два главна проблема са којима се жене предузетнице сусрећу, а то су приступ финансијској имовини и знању. Ови проблеми се огледају у неповољним условима кредитирања, недостатку адекватних знања и вјештина (нпр. како направити пословни план), начину вођења пословне администрације, недостатку компетентног особља (тј. недостатку људских ресурса одређених профила), потешкоћама у проналажењу тржишта за њихове производе или услуге и недостатку знања о регулаторном оквиру (тј. како регистровати компанију, како се бавити пореским обавезама итд.) (Палалић et al., 2020, р. 20, цитирано у Петковић, 2021, р. 94).

Станковић (2006) акцентира значај већег учешћа жена у предузетничкој активности у друштву приписујући одређене карактеристике женама у односу на карактеристике мушке популације које могу значајно допринијети већем успјеху у вођењу и повећању ефикасности једног пословног субјекта. Жене су способније у грађењу и одржавању дугорочних односа и мрежа, ефикасније су у комуникационим вјештинама, осјетљивије на културне разлике, имају

организационе способности и придавању важност неагресивном понашању лишеном претњи (Станковић, 2006).

Позивајући се на Бруша и сараднике (Brush et al., 2009), Зирдум и Цвитановић (2017) истичу, већ раније поменути, *Vennov дијаграм* који објашњава предузетнички подухват кроз организацију 5М. За покретање предузетничког подухвата, потребна су три основна фактора (3М), *тржиште, новац и менаџмент* (eng. market, money and management), али за предузетништво жена потребно су пет (5М), односно проширење за још два фактора, *мајчинство, те макро (политика на националном нивоу, култура, закони и економија) и мезо окружење (регионални систем подршке, иницијатива, организација, индустрија)* (eng. motherhood, meso and macro environment) (Brush et al., 2009). Мајчинство је фактор преклапања свих других кругова, „метафора која представља контекст породице и домаћинства, одређује положај жене те симболизира смисао родне освијештености“ (Зирдум & Цвитановић, 2017, р. 208).

Јачање економског положаја жена и њихово веће учешће у креирању пословног окружења и развоју привреде несумњиво је од великог значаја за економију уопште јер, кроз развој предузетништва жена унапређује се ефикасност постојећих и отварају нова радна мјеста. Због свог специфичног положаја и улоге у друштву, жене предузетнице треба да интензивније прате промјене у пословном окружењу и да им се прилагођавају, континуирано врше истраживање потреба и захтјева тржишта и стварају пословни амбијент прилагођен захтјевима купаца.

Према предвиђањима Уједињених нација, до 2025. године 72% становника преко 60 година старости живјеће у земљама у развоју, а више од половине тих становника ће бити жене (Министарство за људска права и избјеглице Босне и Херцеговине, 2014). Иако жене доминирају у свјетској популацији, оне су у свијету предузетништва недовољно заступљене због неповољног социјалног, политичког и економског положаја у односу на мушкарце. Управо предуслов развоја предузетништва жена је неопходност успостављања једнакости полова у друштву и на тржишту рада, посебно у сегменту предузетништва, односно неопходност стварања позитивног социјалног, политичког и економског окружења.

3.1.1. Социјално окружење

Социјално окружење је веома битан фактор у погледу подстицања или дестимулације жена предузеница за предузетничку активност. Културне вриједности и разлике у друштву, традиција, родне предрасуде или пак преовладајућа патријархална схватања су најчешће карактеристике социјалног окружења које могу значајно утицати на развој предузетништва жена. Социјални капитал је вишедимензионални концепт, познат као вриједносна имовина за заштиту и оснаживање организација који се разликује од теорије друштвених мрежа.

Сетини и сарадници (Satini et al., 2020) су истраживали улогу социјалног капитала у развоју креативне индустрије жена предузетница проучавањем улоге размјене информација и иновација.

Истраживањем су дошли до закључка да социјални капитал има позитиван утицај на пословање жена предузетница на Балију у Индонезији преко утицаја концепта вјеровања и норми које постоје у социјалном капиталу заједнице Хинду („Tri Kaya Parisuda“ - реците, мислите и чините добро) на филтрирање информација добивених из различитих информација у пословању, које ће жене предузетнице у коначници искористити за стварање различитих иновација како би задовољиле потражњу на тржишту, не само у сектору производа, већ и у маркетиншком сектору преко ажурирања маркетиншких вјештина путем друштвених медија. Међутим, недостатак гаранција за добивање капитала и недостатак предузетничких и менаџерских вјештина у технолошкој ери, приступа тржишту и информационим технологијама, бирократија, законска ограничења, те и даље супериорнији положај мушкараца у балијској култури и обичајима, чине пословање женама предузетницама ограниченим. (Satini et al., 2020, p. 7)

3.1.2. Политичко окружење

Политичко окружење односи се на доношење нових и модификацију постојећих законских рјешења који на развој предузетништва може утицати како позитивно, тако и негативно. Постојање одговарајуће правне регулативе по питању пословања може да елиминира дискриминацију жена јер је предузетницама неопходно обезбједити одговарајућу правну помоћ и приступ информацијама о правним аспектима бизниса.

Пореском политиком се подстиче развој и стабилност макроекономског система, те развој бизниса, кроз разне облике пореских стимулација за тај развој, као што су: неопорезивање дијела добитка који се улаже у развој бизниса, пружање пореских олакшица новоформираним фирмама, подстицај извоза, технолошког развоја, обезбјеђење потребних инфраструктурних капацитета, ограничавање монопола и друго. (Петковић & Берберовић, 2013, р. 252)

Најважнији међународни документи који гарантују једнакост полова и забрањују дискриминацију су Европска социјална повеља и Европска конвенција о заштити људских права и основних слобода (Савјет Европе) и Конвенција о елиминацији свих облика дискриминације жена – CEDAW (Уједињене нације), те Конвенције бр. 100, 111, 156, 155, 183, као и 161 и 187 које су посвећене забрани дискриминације, заштити материнства и безбедности и здрављу на раду (International Labour Organization, 2013, р. 17).

3.1.3. Економско окружење

Развијено економско окружење у свим својим сегментима један је од кључних елемената за развој предузетништва жена. Економски систем је конципиран од система производње, расподеле ресурса и дистрибуције добара и услуга унутар

једног друштва или географске области, у којем се обезбјеђују економски предуслови за развијење предузетничке климе и обављање предузетничке активности.

Економско окружење у земљи је један од битних аспеката развоја предузетништва жена, при чему су посебно значајни развијеност инфраструктуре, приступ кредитима и другим облицима финансирања, ниво и превенција од корупције и криминала. Државна политика може да дјелује стимулативно на развој економског окружења које позитивно подстиче развој предузетништва жена преко три основне компоненте економског утицаја као што је економски раст и незапосленост, каматне стопе и девизни курсеви, међународно ширење економских области (EU, NAFTA, ASEAN).

Манолова и сарадници у свом истраживању мотивација за покретање новог пословног подухвата су закључили да постоје значајне разлике у мотивима између мушкараца и жена (Manolova et al., 2008). Према резултатима њиховог истраживања, мушкарци су углавном мотивисани самореализацијом, финансијским успјехом и аутономијом, док су жене мотивисане самореализацијом, статусом, финансијским успјехом и аутономијом. *Значајна је разлика управо у очекиваном статусу.* Код жена које су биле дио репрезентативног узорка постоји перцепција да ће покретање новог пословног подухвата довести до додатног статуса, који је најчешће повезан са мушком популацијом. Жеља за постизањем статуса кроз пословне подухвате међу женама може бити подстакнута родно заснованом хоризонталном и вертикалном сегрегацијом тржишта што утиче на број и врсту радних прилика за жене, јер кад постоји несклад између тежњи појединаца и перципираног вредновања понуде на тржишту рада, вјероватно ће појединац бити усмјерен према предузетничким могућностима (Ibid., 2008).

3.2. Ризици у предузетништву жена

Ризици у предузетништву жена проистичу из одговорности и статусног положаја жене у друштву и породици, те различитости приступа предузетништву између жена и мушкараца. Узимајући у обзир да су жене у свом предузетничком подухвату углавном усмјерене на мала и средња предузећа, најчешће су изложене следећим ризицима: пожар, природне катастрофе, криминал, удеси и хаварије, болести и повреде на раду, поремећаји у организационим систему бизниса и друштвеном систему и остали облици ризика (Петковић & Берберовић, 2013, р. 259), уосталом, као и мушкарци предузетници.

Међутим, могући су облици осигурања од евентуалног ризика предузетника као што су осигурање имовине код осигуравајућих компанија, интерне превентивне мјере заштите од наступања ризика и преношење трошкова ризика на друга предузећа. Жене имају тежи приступ и доступност финансијском капиталу, а често и нису власнице некретнина или почетног капитала. Код жена је примјетан и страх од започињања сопствене дјелатности и усклађивања предузетничке активности са породичним обавезама. Највећи ризик у предузетништву жена је несигурност жена у погледу преузимања ризика због чега често нису одлучне у самосталном подузимању акције и покретању предузетничке активности. „Најважније је да се баве страховима и да их користе у своју корист. Пошто је ваш успјех, никад не треба да дозволите да ваш страх у предузетништву пљачка снове и визије које имате“ (Жагар, 2010, р. 23).

Петковић ризике дијели на *интерне* и *екстерне*, наводећи да су "интерни извори ризика: лош менаџмент, недостатак идеја и иновација, лоша пословна концепција, неефикасно коришћење ресурса, избор погрешног тржишта, лош маркетинг, лоша промоција, лоши канали продаје, лоша локација, неадекватна структура запослених и слаб асортиман производа или услуга". (Петковић, 2021, р. 250).

3.3. Могућности за унапређење и перспективе развоја предузетништва жена

Културне предрасуде и ограничена могућност за њихово напредовање су основне препреке које обесхрабљују жене да постану предузетнице. Стимулативни услови у окружењу као што је приступ финансијама и регулаторна рјешења неопходни су да отворе пут развоја фирми у власништву жена. Укључивањем жена у привредне токове подстиче се развој малих и средњих предузећа и повећава се укупни раст и развој привреде. Због тога је неопходно радити на активнијем укључивањем жена у привредни живот и процесе доношења одлука што би допринијело унапређењу развоја предузетништва жена.

„Развој малог бизниса, односно малих и средњих предузећа подстиче развој привредне активности и доприноси повећању запослености. Пословање малих и средњих предузећа одржава здрав пословни амбијент у условима поремећаја општих економских перформанси друштва и рецесивног стања“ (Башић & Башић, 2013, р. 7). Могућности за жене које улазе у свијет предузетништва расту, али основна ограничења за значајну заступљеност и већу кооперативност жена у предузетништву су управо у традиционалним предрасудама, социолошким ставовима, неповјерењу према женама и недовољним ангажовањем државних институција у погледу обезбјеђења услова за веће учешће жена у предузетништву. Обезбјеђење бољег приступа финансијама, као и пружање потребних знања и вјештина, промоције, мотивације и њиховог повезивања и умрежавања кроз заједничке програме допринијело би подстицању превредне активности и већој укључености жена у свијет предузетништва.

Бушел (Bushell, 2008) у свом истраживању развоја предузетништва жена у Непалу је дошла до закључка да успјех у предузетништву зависи од комбинације културних и структуралних фактора, као и индивидуалних предузетничких компетенција. На основу овог општег концептуалног оквира, према њеном мишљењу, кључни предуслов за развој предузетништва жена у Непалу је развој инструмената који могу подржати и потенцијалне и постојеће жене предузетнице.

Насупрот превладавајућим факторима друштвене структуре, религије и културног увјерења, насљедног права, стопе неписмености и недостатка свијести о могућностима жена, од суштинског је значаја да се развију и промовишу програми који би циљано били усмјерени на жене које показују потенцијал за предузетничке активности и који би укључивали оне жене којима је потребно економско оснаживање. (Bushell, 2008, p. 562)

Перспективе развоја предузетништва жена усмјерене су на стварање пословног окружења кроз пуну сарадњу приватног, јавног и цивилног сектора које би препознало потенцијале предузетница и претворило их конкретне прилике и шансе те подстицајно утицало на start up и развој постојећег бизниса жена. Због отежаног приступа тржишту, информацијама, економским и финансијским ресурсима, неопходан је већи ниво подршке владе и државних институција. Уклањањем баријера за развој предузетништва жена, потребно је увести подстицајне мјере увођења пореских олакшица, субвенција у финансирању предузетничких дјелатности и повољних кредитних линија за предузетнице уз повољне рокове и каматну стопу.

У организационом смислу, предузетницама треба омогућити едукацију кроз семинаре и састанке како би се проширило њихово знање и пружила информација о изради бизнис планова, маркетинг планова и информација о истраживању тржишта. У циљу побољшања развоја предузетништва жена потребно је радити на афирмацији и побољшавању положаја и економског оснаживања жена, њиховом већем учешћу у доношењу одлука, просперитетнијем друштву, здравијој економији и потпуној равноправности полова. Стварање и креирање повољног пословног амбијента и окружења за развој предузетништва жена уз промовисање родне равноправности и једнаке могућности учествовања у привреди кроз умрежавање жена долази до унапређења пословања малих и средњих предузећа у власништву жена и већег учешћа жена у процесу економског одлучивања оснивањем нових фирми у власништву жена и samozapošljavanja. Циљеви стратегије развоја предузетништва жена усмјерени су на отклањање регионалних разлика, јачање удјела растућих предузећа у власништву жена, умрежаност жена у предузетничке активности.

4. ОБЛИЦИ ФИНАНСИРАЊА ПРЕДУЗЕТНИШТВА ЖЕНА

Ефикасно управљање новцем и правилно доношење одлука о трошењу новца доприноси здравом односу према бизнису и предузетништву. Финансирање је динамички процес осигурања новца који је потребан за континуирани процес репродукције. *Циљ финансијског управљања је максимизирање рентабилности уз одржавање задовољавајућњег нивоа ликвидности.* Финансијска средства представљају значајни фактор који је неопходан за почетак, развој, ширење пословних активности и опстанак сваког предузећа. Према томе, финансирање је један од главних фактора раста и развоја предузетништва жена.

У почетним фазама развоја предузећа се ослањају на сопствене (интерне) изворе финансирања, а у каснијим фазама животног циклуса потребе за капиталом превазилазе интерне изворе и потребно је обезбједити и екстерне изворе финансирања како би се обезбједила средства за додатно инвестирање и развој.

Извори финансирања се мијењају током животног циклуса у зависности од фазе развоја, циљева и потенцијала раста, а предузећа најчешће користе комбиноване изворе финансирања. Према Леичу и сарадницима (Leitch et al., 2018), двије су основне тачке на које се треба усмјерити када је у питању проблематика финансирања жена предузетница.

Прво, када је у питању политика финансирања жена предузетника забринутост због тзв. „имплицитног модела дефицита“: „Жене предузетнице имају мала предузећа, стога им требају само мали износи финансирања“. Оваква политика често резултира врло малим фондом финансијских средстава намјењеним за финансирање предузетничке дјелатности жена. Аутори су у свом истраживању сагласни да је женама предузетницама потребан већи приступ ризичном капиталу (или финансирању пословних анђела), полазећи од претпоставке да ће се, чим се овај родни јаз затвори, догодити процват у предузетништву жена, посебно у областима са

тенденцијом високог раста. *Друго*, аутори указују на потребу рјешавања проблема родне неједнакости и искључености код финансирања предузетништва жена кроз мултидисциплинарност, односно укључивање у рјешавању проблема више актера, практичара и креатора политика из различитих области и домена предузетништва како би се изнашла што боља и праведнија рјешења. (Leitch et al., 2018, p. 112)

4.1. Интерни облици финансирања

Интерни облици финансирања су сопствена средства власника и њихових породица, средства од нераспоређене добити или од продаје имовине. Најчешће су према свом обиму и доступности лимитирана. Интерни извори финансирања, односно самофинансирање налазе се у нето оствареном финансијском резултату које предузеће остварује кроз редовно пословање и представљају амортизацију, задржану добит и резерве.

4.1.1. Кориштење личних или породичних средстава

Највећи број предузетника у почетку своје предузетничке активности финансирање обезбјеђују самостално из сопствених иницијалних извора. Кориштење личних или породичних средстава за финансирање пословања (engl. Bootstrapping) најчешће обухватају лична средства малих предузетника, чланова њихових породица, пријатеља или комбиновано. Пожељно је да је готово у сваком пројектованом моделу финансирања присутан и овај вид јер улива повјерење будућим инвеститорима у успјешност замишљених пројеката малих предузетника (Башић & Башић, 2013, p. 94). Закаракис и сарадници (Zacharakis et al., 2020, наведено у Петковић, 2021) наводе да већина предузетника започиње властити посао са властитим средствима (bootstrapping, engl.). Бутстрапинг (Bootstrapping) је покретање пословања са властитим расположивим ресурсима без тражења вањског

капитала. Оснивачи се у основи самофинансирају и смањују трошкове радећи од куће, користећи постојећу опрему и рачунаре и не исплаћујући плату себи или суоснивачима.⁸

Да би ушли у одређени посао предузетници се најчешће одлучују да уложе своју цјелокупну имовину без тражења додатних извора финансирања. Лични извори финансирања су најјефтинији извори у смислу трошкова и контроле. Финансирање предузетника на бази самофинансирања базира се на улагању сопствених средства оснивача и власника или средстава породице и родбине. Самофинансирање је облик финансирања за предузетнике који су и према свом традиционалном опредјељењу високо посвећени кориштењу сопствених ресурса за покретање новог бизниса.

Ово је често недовољан извор за ширење пословања, озбиљне инвестиције, истраживање и развој и остале пословне активности па се предузетници морају одлучити и на додатни извор финансирања. За ове предузетнике, породица или пријатељи се јављају као сљедећи, најчешћи извор финансирања.

У групу сопствених извора могу се укључити и остали извори као што су:

- „Фондови ризичног капитала (Venture capital),
- Иницијална (прва) јавна понуда акција (Initial Public Offering (IPO),
- Директна приватна понуда удјела или акција (Direct Private Equity Placement)“ (Smith & Smith, 2004, p. 508).

Поред својих предности у погледу трошкова и контроле финансирања, те обезбјеђења апсолутне самосталности предузетника у свом пословању, самофинансирање као модел финансирања има и својих слабости које се најчешће огледају у често недовољном извору финансирања за даљи развој и усложњавање предузетничке дјелатности, увођење иновација у пословању, информационих технологија, као и активности на пољу истраживања и развоја.

⁸ 3 F - Family, Friends and Fools. На енглеском језику за предузетнике који се финансирају из властитих извора или из позајмица чланова породице и пријатеља, та опција се зове bootstrapping.

4.1.2. Кандидовање бизнис планова на објављеним конкурсима за додјелу грантова или суфинансирање предузетничких почетничких активности

Свестрана финансијска подршка је веома значајна предузетницима почетницима у предузетничкој активности (стартап фази развоја), за ефикасну промоцију предузетничког духа и продуктивно подстицање развоја предузетништва жена. Едукације за покретање и вођење посла, те обуке за започињање бизниса играју веома битну улогу, како би се бизнис планови који су неопходни за учешће у отвореним конкурсима за бесповратну новчану помоћ за подстицање и развој предузетништва израдили на што стучнији и квалитетнији начин. Прије покретања предузетничке дјелатности и започињања бизниса, сваки предузетник мора да регулише правна и финансијска питања (од регистрације до вођења пословних књига), прикупи информације, да истражи тржиште, обезбиједи капитал који је потребно инвестирати и уради стратешки документ (бизнис план).

Бизнис план, поред предузећа која почињу од нуле, треба да израђују сва предузећа, без обзира на величину и дјелатност којом се баве, за сваки пословни подухват који планирају да имплементирају. То могу бити следеће активности које ће захтијевати пажљиво израђене бизнис планове: Увођење нових производа или услуга на постојеће тржиште; увођење постојећих производа на нова тржишта; улазак у стратешка партнерства и пословне алијансе; увођење нових технологија у предузеће и томе слично. (Петковић & Милановић, 2017, р. 186, наведено у Петковић, 2021, р. 172)

У сваком бизнис плану уз дефинисан циљ развија се маркетиншки план, план развоја, финансијски план и оцјењује се тржишна позиција и профит компаније. Предности овог облика финансирања су у томе што, осим одређене суме новчаних средстава коју може да на овај начин добије за покретање свог пословања, мали предузетник добива и одређена знања, вјештине и подршку у погледу правне и административне помоћи, заједничких служби, приступа стручним службама, смањења трошкова камата финансирања по кредитима банака, развој сарадње и предузетничког духа у пословним инкубаторима (Башић & Башић, 2013, р. 94).

4.1.3. Финансијски договор са добављачем (*barter* или *стратешко партнерство*)

За сваког предузетника је веома битно да остварује свакодневну сарадњу са другим предузетницима. Један од најстаријих облика стратешког партнерства који се задржао и до данас је *задругарство*. Динамични развој стратешког партнерства развија се у првој половини 20. вијека. „*Стратешка партнерства* су дугорочна сарадња два или већег броја предузећа по основу удружења капитала или по основу уговора о дугорочној развојној, производној или пословној сарадњи“ (Ђурић, 2006, р. 31).

У уговору о стратешком партнерству, партнери дефинишу разлоге и поступак разградње стратешког партнерског односа. Стратешка партнерства су економске интересне алијансе у којима се развија повјерење, толеранција и међусобна помоћ. У дугорочним стратегијама развоја предузећа треба тежити за динамичком повећању броја стратешких партнерстава, чланова стратешких партнерстава и развој нових облика стратешких партнерстава. Финансијски договор са добављачима, односно *Barter* или стратешко партнерство између партнера у заједничком послу омогућују да се путем одређеног савеза уједињују знање, ресурси и преговарачка моћ (Башић & Башић, 2013, р. 94).

4.2. Екстерни облици финансирања

Ови извори финансирања могу бити формални и неформални. Неформални извори екстерног финансирања су средства прикупљена од породице без одређеног формалног легитимитета, док су формални традиционална задужења кроз кредите код комерцијалних банака и други облици задужења. Најчешћи формални екстерни облик финансирања је кредит који се обезбјеђује преко финансијских институција.

„Доступност екстерних извора финансирања није једнака за све земље, што првенствено зависи од нивоа развијености земље и предузетничке инфраструктуре, као и доступности екстерних извора финансирања” (Петковић, 2021, р. 175).

Избор екстерних извора финансирања зависи од степена развијености малог бизниса и најчешћи облици су:

- „Некомерцијално финансирање (енгл. Grants),
- Кредити банака,
- Директни инвеститори (капитално финансирање, инвеститори анђели, инвестиционе компаније за финансирање малог бизниса, предузетнички или ризични капитал и сл.),
- Спајање (Mergers),
- Going Public,
- Продаја цијелог или дијела пословања“ (Башић & Башић, 2013, р. 94).

4.2.1. Анђели инвеститори

Анђели инвеститори представљају вид екстерног финансирања малог бизниса преко директних инвеститора који обично подразумева и губитак „апсолутне“ самосталности малог предузетника у погледу одлучивања, контроле и обављања дјелатности. Може се сматрати капиталним инвестирањем (Equity Financing) које подразумева куповину одређеног удјела у малом и средњем предузећу са одређеним интересом и правом гласа, односно учешћем у одлучивању о њеном будућем пословању (Башић & Башић, 2013, р. 97).

Сан америчког малог предузетника је пронаћи тзв. анђела инвеститора (Angel Investors) чији је кључни интерес остварити одређени већи поврат на улагања него да се базира на своја традиционална улагања. Обично се ради о веома успјешним предузетницима који желе помоћи другим

предузетницима да прошире своје пословање. Карактерише их улагање мање суме новца (иако често значајне, некада и до милион долара) и очекују одређену позицију у управи, односно учешће у функционисању фирме. (Башић & Башић, 2013, р. 97)

Пословни анђели или неформални инвеститори су најчешће богати појединци који су спремни да користе своје финансијске ресурсе за ризична улагања, а на темељу својих искустава и интереса. Код ових облика финансирања развија се партнерски однос између предузетника и инвеститора. „Предузетницима се пружа прилика да преговарају са анђелима инвеститорима и дођу до персонализованих инвестиционих пакета који имају користи за обе стране“ (Mbhele, 2012, р. 96).

„Овај вид финансирања је обично премосница од самофинансирања малог бизниса до тачке када даљи наставак и развој пословања захтјева ангажовање предузетничког капитала“ (Башић & Башић, 2013, р. 97).

Постоји неколико различитих врста „анђела“ инвеститора:

- Пензионисани инвеститори. Ова врста инвеститора долази из реда сениор менаџмента великих компанија и могу да буду заинтересовани да допринесу новим предузећима на истом нивоу. Користе своје отпремнине ранијег пензионисања или пензионе фондове да инвестирају.
- Инвеститори додатне вриједности. То су инвеститори почетног капитала који генерално остају у позадини, али су веома активни ако настану проблеми. Настоје да инвестирају до 250 000 УС\$.
- Професионални анђели. Ови улагачи долазе из традиционалних професија - адвокати, доктори и рачуновође. Нормално, врло пажљиво истражују друге partnere прије инвестирања и намјера им је да инвестирају у компаније чији су производи или услуге из њихових професија. Генерално нису заинтересовани да буду укључени у бизнис.
- Менаџери улагачи. Ови улагачи могу бити на располагању због корпоративних резања организационих структура (даунсајзинг-downsizing, енгл.). Заинтересовани су да допринесу активном менаџменту својим

вјештинама. У крајњем ефекту, њихово инвестирање се може посматрати као куповина њиховог посљедњег посла на којем су радили. Ако су предузећа „кратка” са менаџерима, овакви инвеститори су веома вриједни.

- Инвеститори предузетници. Ово је категорија класичних анђела инвеститора који су успјешни предузетници и који желе да реинвестирају свој профит у разноврсне компаније. Они претендују да буду највећа и најактивнија група „анђела”.

- Социјално одговорни инвеститори. Социјално свјесни инвеститори намјеравају да буду инвеститори који његују вриједности и чије вриједности су у складу са компанијом у коју улажу. Ова врста инвеститора је пажљива приликом евалуирања властитих улагања. На примјер, ова врста инвеститора може да користи осигурање за производе и услуге који су пријатељски према окружењу.

- Породични инвеститори. Ова врста инвеститора презентује скуп породица које врше селективна инвестирања. Обично, постоји једна особа која представља породице у чије име преговара о инвестирању.

- Инвеститор посредник. Многа старт-ап предузећа имају потребу за опремом и услугама које морају да купе на тржишту из капитала који зараде. Предузећа могу бити у могућности да посредно набаве неопходну опрему кроз размјену имовине за добра и услуге. (Burk & Lehmann, 2006, pp. 125–126 цитирано у Петковић, 2021, pp. 180-181)

Пословни анђели по дефиницији финансирају подухвате у области у којима и сами послују и које добро познају најчешће заузимајући положај акционара у предузећу које финансирају како би, у одређеној мјери, могли утицати на његов развојни пут и ефикасност пословања. Унутрашње финансирање или имовина се дефинише као фондови које обезбиједи оснивач или оснивачи бизниса (партнери, ортаци, пријатељи, рођаци) искључиво за покретање бизниса, док је анђеоско финансирање неформално, без посредника директно финансирање гдје „анђели“, који су по правилу богати појединци, директно инвестирају у мала предузећа кроз уговор о

оснивању и узимање дијела власништва предузећа, али без управљачке улоге (Sahlman, 1990, цитирано у Петковић & Милановић, 2017, р. 111).

4.2.2. Фондови ризичног капитала (Venture Capital)

Инвестициони фондови могу да буду значајна финансијска подршка женама предузетницама и могу допринијети несметаном развоју њиховог пословања. Ради се о небанкарским финансијским институцијама које прикупљају новац од бројних инвеститора и улажу га у различите облике активе као што су акције, обвезнице, инструменти тржишта новца и друге хартије од вриједности ради остваривања прихода и смањења инвестиционог ризика. У тренутним условима, најпопуларнији су облици алтернативних инвестиционих фондова (AIFs) и њихов модалитет фондова ризичног капитала (venture capital funds (VCFs)).

Алтернативни модели инвестиционих фондова се баве прикупљањем капитала продајом акција предузећа инвеститорима при чему инвеститори стичу права управљања и друга права у том предузећу. Према томе, инвеститори имају капитал који су спремни уложити да би стекли профит, док предузетници траже капитал за финансирање њихових развојних пројеката и идеја. „Овај алтернативни облик финансирања је посебно важан за компаније у раној фази чије пословање обично карактерише недостатак прихода, негативан новчани ток и недостатак имовине која би могла бити колатерал,, (Jolović & Đurićin, 2019, р. 37).

Инвеститори ризичног капитала улажу свој новац у предузеће које обећава интензиван раст, а за узврат добивају дио власништва и одређени степен контроле у том предузећу. За улагача не постоји извјесност да ће свој новац добити назад нити постоји фиксни временски оквир за поврат улагања. Да би се могао кандидовати за фондове ризичног капитала, предузетник мора имати идеју, како брзо ојачати, обезбједити раст и развој предузећа и искористити предности пред конкуренцијом, те своје производе пласирати на глобално тржиште. Важно је да

предузеће има добар управљачки тим који има амбицију на убрзани раст и ширење на тржишту.

„Фирме ризичног капитала скупљају новац приватних инвеститора и очекују високи годишњи поврат (20 - 40%) на своју инвестицију и обично инвестирају у компаније на период од три до седам година” (Awe, 2006, р. 90, цитирано у Петковић, 2021, р. 182). *Фондови ризичног капитала* су погодни за финансирање предузећа која се налазе у start up фази или фази интензивног раста и остварују одређене предности у односу над конкуренцијом, односно носе висок ризик инвестирања, али су веома профитабилне уз очекивање увећања укупне вриједности предузећа у будућности. Најчешће су орјентисани на финансирање малих и средњих приватних предузећа, која имају висок потенцијал раста, уз задржавање активне улоге у управљању и контроли предузећа у које улажу свој новац.

Карактеристични су по томе да не улажу свој сопствени капитал, већ прикупљен капитал од великог броја индивидуалних инвеститора који директно улажу у портфолио потенцијалног предузећа са циљем остваривања профита продајом акција или удјела у поменутом предузећу у каснијем периоду када предузеће буде препознато на тржишту на основу својих иновација и потенцијала.

„Инвеститори ризичног капитала обично траже карактеристике предузећа као што су компетентно управљање, конкурентска предност, потенцијал раста, одржива стратегија изласка и други нематеријални фактори“ (Mbhele, 2012, р. 103). Фондови ризичног капитала могу да буду значајан извор екстерног финансирања пословања жена предузетница које ће моћи да продају мањински удио у свом предузећу и на тај начин прикупе потребни капитал. Управо у сектору предузетништва жена је значајна заступљеност стартап малих и средњих предузећа, са високим степеном иновација и будућег раста. „Формални ризични капитал представља капитал мобилисан од пензионих фондова, осигуравајућих друштава, корпорација, финансијских институција, академских институција, појединаца и других фирми ризичног капитала, који управља тим капиталом и инвестирају у МСП која не

котирају на берзи у ограниченом периоду, како би остварили профит за себе, инвеститоре и предузетнике“ (Петковић & Милановић, 2017, р. 114).

Досадашња истраживања су показала да су фондови разичног капитала углавном усмјерени на финансирање предузећа у власништву мушкараца. У периоду од 1953. до 1998. године мање од 5% укупног финансирања фондова ризичног капитала у свијету било је усмјерено на предузећа у власништву жена док је чак 79% инвестиција ове врсте било усмјерено према пословним субјектима у власништву мушкараца, а око 12% укупних улагања у предузећа са мјешовитим власништвом. У 2018. години само 2,2% инвестиција ризичног капитала инвестирано је у предузећа у власништву жена, 77,8% средстава у предузећа у власништву мушкараца, а око 20% капитала у власништву и жена и мушкараца (Jolović & Đurićin, 2019, р. 37).

4.2.3. *Crowdfinancing* – Финансирање индивидуалним донацијама

Услјед немогућности прикупљања довољног износа средстава мали предузетници су се све више почели окретати према електронским медијима, Интернету, како би дошли до одређених финансијских средстава. *Краудфајнансинг (Crowdfinancing)* је групно или колективно финансирање базирано на принципу индивидуалне електронске промоције производа или одређене активности појединаца са циљем да се добровољно од публике, путем донације или другог облика финансирања, прикупи одређени износ средстава за њихово финансирање. То значи да потрошачи могу добровољно дати свој допринос у развоју производа, у овом случају у облику финансијске помоћи. „*Краудфајнансинг* настаје када фирма ангажује, за обављање специфичних задатака за производњу или продају производа, генералну публику путем Интернета, са намјером да анимира појединце да учине добровољни допринос фирмином процесу производње бесплатно или доста јефтиније него што допринос значи фирми,, (Куленовић & Никачевић, 2015, р. 301).

Куленовић и Никачевић (2015) такође наводе четири основна модела краудфајнансинга:

- Модел базиран на донацији (donation-based model) – донирати новац,
- Модел базиран на награди (reward-based model) – уплата новца у замјену за неку ствар или услугу на тачно одређени период,
- Модел базиран на посуђивању (lending-based model) – посуђивање новца у облику бескаматног или каматног зајма на одређени период,
- Модел базиран на капиталу (equity-based model) – улагање новца у замјену за власнички удио у фирми. (p. 301)

Краудфајнансинг (Crowdfinancing) сајтови базирани на капиталу као што су AngelList и CircleUp имају платформе које заправо продају акције компаније која тражи капитал. Само је мали дио средстава прикупљених до сада кроз краудфундинг у замјену за власништво у Сједињеним Америчким Државама. Ово би требало да се брзо повећава након што влада правно регулише ову област. Краудфајнансинг платформе засноване на дугу, који се понекад назива вршњачко (peer to peer) кредитирање, је један од дијелова веће групе „Fin Tech“ интернет софтвера. Док су банке примарни носиоци финансирања дуга кроз различите врсте кредита, финансирање дуга кроз краудфундинг обезбјеђује људима да позајмљују новац директно онима којима је то потребно.

Кроз краудфајнансинга даваоци средстава примају обећање да ће добити нешто заузврат у замјену за пружање средстава, али они могу ништа да не добију и остану без средстава када се тако нешто деси. Вјероватно најпознатији краудфајнансинг сајт који нуди награде је Kickstarter (www.kickstarter.com) који је коришћен за финансирање развоја и производње производа, као што су 3Д штампачи и паметни сатови, услуге, музички албуми, па чак и филмови. Један МБА програм желио је да прикупи новац за снимање документарног филма, а цroud финансијери би за награду били излистани на крају филма. Величина фонта слова којима су била

написана имена донатора зависила су од износа донације.... Краудфајнансинг сајтови који нуди награде веома су креативни и показују значајну иновативност. Правно, ови сајтови су посматрани на исти начин као добротворни краудфундинг сајтови с обзиром на то да не нуде удио у власништву или новац у замјену за новац коју су дали финансијери (Hisrich & Ramadani, 2017, str. 121 цитирано у Петковић & Милановић, 2017, р. 136-137).

4.2.4. Микрокредити и кредити банака

Микрокредите обезбјеђују микрофинансијске институције које пружају финансијске услуге сиромашним слојевима становништва или микро предузетницима који покрећу и воде мале бизнисе, а који немају приступа другим финансијским институцијама. Уколико клијенти немају стално запослење и нису довољно кредитно способни да се задуже код банака овај облик финансирања представља једину шансу за прикупљање средстава. Микрокредити постоје у различитим формама уз могућност групног одобравања већем броју предузетника.

Најзначајнији извор позајмљеног извора финансирања за обављање предузетничке активности је *кредит банака*. Када предузетници нису у могућности да самостално исфинансирају свој предузетнички подухват за финансирање обраћају се најчешће пословним банкама.

Предрасуде о незаинтересованост банака за финансирање предузетничких дјелатности малих и средњих предузећа, посебно предузећа у власништву жена не могу се сматрати утемељеним због тога што је у интересу комерцијалних банака позајмљивање расположивих финансијских средстава кроз категорију кредита и уредно враћање кредита заједно са припадајућом каматом у дефинисаном временском периоду, обично базираних на бази прошлих перформанси предузећа која се бави малим бизнисом. У Сједињеним Америчким Државама, 85% кредита

одобрених малом бизнису управо потиче од банака (The National Federation of Independent Business, 2012).

Посматрано према структури кредита, комерцијалне банке предузећима малог бизниса најчешће одобравају краткорочне кредите до једне године у форми кредита за обртна средства, краткорочних комерцијалних кредита до три године и кредитних линија, те дугорочне кредите на период од једне до 25 година, за обезбјеђење некретнина и набавке опреме. У питању су дугорочни комерцијални кредити осигурани реалном имовином или другом активом, лизингу опреме или кредитним писмима за интернационалну трговину. Банке очекују да предузетници посједују сљедеће:

Капитал: средства која се могу користити за стварање производа који могу затим да се продају и претварају у готовину за враћање зајма.

Обезбјеђење (колатерал): лична имовина (попут куће) за позајмљивање, па ако предузетник не може да врати зајам, банка може узети дом и продати га како би надокнадила зајам.

Капацитет: досадашњи пословни показатељи који доказују да предузетник има способност да генерише приходе како би исплатио кредит.

Кредитни рејтинг: због лошег кредитног рејтинга, банка ће вас одбити одмах, али чак ни добар кредитни рејтинг није гаранција да ћете добити кредит. (Neck et al., 2020, pp. 911-912, цитирано у Петковић, 2021, р. 186)

У прилогу заинтересованости комерцијалних банака за мала и средња предузећа иде свјетски тренд фокусирања банака на пакете финансијских услуга према потребама клијената, што је отворило потенцијал повећања њихове профитабилности управо преко сектора малих и средњих предузећа.

У том смислу комерцијалне банке су подuzeле бројне иницијативе као што су:

- Смањење асиметричности информација малих и средњих предузећа и уочавање ризика са високим степеном перцепције кориштењем Credit Scoring система, спољних информационих провајдера, система

самооцјењивања ризика за мале и средње предузетнике, одређивања цијена према нивоу ризика, дијељења ризика са трећим лицима, кориштењем споразума као алтернативе за кредитне гаранције, као и формирање специјалних јединица за подршку клијентима високог ризика као што су start ups клијенти.

- Смањење трошкова кредитирања уз примену најновијих информационих технологија, модернизацијом организације и поједностављењем кредитног процеса.
- Развој производа је више прилагођен потребама малих и средњих предузећа.
- Побољшање финансијских услуга за мала и средња предузећа кроз обуку особља банке и сегментација клијената као што су мала и средња предузећа.
- Сарадња са организацијама малих и средњих предузећа и другим провајдерима пословног развоја како би се смањили ризици и трошкови и комбиновање финансијских са нефинансијским услугама. (United Nations, 2001, наведено у Башић & Башић, 2013, pp. 95-96)

Осим банака, укључујући и штедионице и штедно-кредитне задруге, у свијету постоји пракса кредитног задуживања малих предузетника и код:

- Кредитних унија (Credit Unions) које обично одобравају потрошачке кредите,
- Компанија за финансирање потрошача (Consumer Finance Companies) које карактерише пракса одобравања кредита са већим каматним стопама за високоризичне позајмљиваче,
- Компанија за комерцијално финансирање (Commercial Finance Companies) које обично одобравају кредите на бази набавке опреме а која се користи као колатерал за одобравање кредита,
- Инвестиционих компанија за финансирање малог бизниса (Small Business Investment Companies), и

- Приватних зајмодаваца. (Башић & Башић, 2013, р. 96)

Комерцијалне банке и друге финансијске институције са праксом кредитног задуживања малих предузетника при одобравању кредита посебну пажњу обраћају на његову намјену, услове кредитирања и трошкове који прате кредитно задужење. Ипак пресудни су кредитна способност предузетника, те кредитна снага и потенцијал предузећа. Кредит и јесте у својој основи дужничко-повјерилачки однос који је базиран на указаном повјерењу између лица која посједују финансијски потенцијал (кредитора) и лица која се кредитно задужују (дужника), уз обавезу враћања примљених финансијских средстава и испуњење других кредитних услова утемељених кредитним уговором.

Свака комерцијална банка у својој кредитној понуди, сагласно својој кредитној политици, може да дефинише кредитне приједлоге за мале предузетнике, односно жене предузетнице, сагледавајући њихову кредитну способност као будућег дужника, било физичког или правног лица, уз дефинисање додатних услова у погледу обезбјеђења кредита као што су хипотека, јемство, гаранција, депоновање средстава и слично, како би се заштитила од могућег наступања кредитног ризика.

У најразвијенијој економији на свијету Сједињеним Америчким Државама, гдје се предузетништву поклања изузетна пажња, кредитно тржиште за већину МСП је постало још конкурентније током посљедње деценије, што се огледа настанком великог националног тржишта кредитних линија и кредитних картица и уласком великих регионалних банака на локална тржишта. (Оу, 2006, цитирано у Петковић, 2021, р. 186)

Посебна врста финансијских институција које раде са предузетницима и малим и средњим предузећима су *микрокредитне организације* које су у Републици Српској и Босни и Херцеговини, посебно у послијератном развоју земље, одиграле значајну улогу у финансирању стартап предузећа, највише предузетничких самосталних дјелатности. „Иако су у суштини њихове позајмице релативно скупе због високих каматних стопа и кратких рокова отплате, због једноставности аплицирања и кратког рока добијања кредита, веома су популарни међу предузетницима“ (Петковић, 2021, р. 187).

Максимални износ микрокредита у Републици Српској је 50.000 КМ и одобравају се према строгим правилима Агенције за банкарство Републике Српске. У Републици Српској дјелује неколико микрокредитних организација: Микрофин, Здраво, Прво пензионерско микрокредитно друштво, Продест, FinCredit, Credis, Digitalfinance International, ProFin, Taurus, Auris, Moneda, Брчко Гас пензионерско микрокредитно друштво и Привредник. (Агенција за банкарство Републике Српске, 2021)

4.2.5. Лизинг

Ријеч лизинг потиче од енглеске ријечи „to lease“ што значи изнајмити, рентирати, дати у закуп. Тек у другој половини XX вијека еволуирао у финансијски модел у форми *лизинг аранжмана* „који не обухвата само давање опреме у закуп већ и: обуку кадрова корисника лизинга за руковање опремом, преношење на корисника лизинга знања и искуства из области технике, технологије и техничке документације која је везана за опрему која представља предмет уговора о лизингу, сервисирање, одржавање и замјена дотрајалих дијелова опреме која је предмет уговора о лизингу“ (Микеревић, 2011, р. 266).

Предност лизинга је што омогућава да се опрема или трајна потрошна добра изнајме на коришћење уз посредовање лизинг компаније и банке и на тај начин физичка и правна лица се ослобађају ограничења у погледу располагања пуним износом финансијских средстава за потребу набавке опреме веће вриједности. За корисника лизинга предност је што се коришћењем лизинга не морају ангажовати сопствена финансијска средства и што се ризик застаријевања опреме услед развоја науке и технологије преваљује на даваоца лизинга. За корисника лизинга финансирање из лизинг аранжмана је неповољно једино што су трошкови по основу цијене накнаде, у принципу, виши него када би се опрема купила, чак и путем дугорочног додатног задужења.

Лизинг аранжман може бити финансијски и пословни (оперативни).

Финансијски лизинг је облик финансирања који подразумијева знатно пребацавање свих врста ризика и користи који су повезани с власништвом над закупљеним средством од закуподавца на закупца. Потписивањем уговора и испоруком закупљеног средства, закуподавац преноси економско власништво над закупљеним средством, док се правно власништво преноси тек након истека уговора о лизингу, након уплате посљедње рате. У финансијском лизингу купац користи закупљено средство већи дио вијека трајања средства, као и у случају са зајмовима. Пословни (оперативни) лизинг је врста лизинга у којем сви ризици и користи који се односе на власништво над закупљеним средством остају код закуподавца. У овом случају закуподавац задржава економско и правно власништво над закупљеним средством, док купац има само право коришћења. Након истека уговора, закупљено средство се враћа закуподавцу. Код пословног лизинга купац користи закупљено средство краће него што је вијек трајања средства.” (Петковић, 2021, р. 189)

За велики број МСП лизинг је атрактиван зато што омогућава кориснику лизинга да не веже расположиву готовину у фиксну имовину, већ да има и оперативни капитал и жељену опрему, лизинг компаније не траже колатерал, то јест хипотеку као средство обезбјеђења наплате потраживања и у ситуацијама када је приступ класичним традиционалним банкарским производима ограничен и лимитиран. (Петковић & Милановић, 2017, р. 122)

4.2.6. Факторинг

Факторинг је најстарији облик финансирања трговине, а данас је модеран финансијски инструмент који има велику примјену у развијеним тржишним економијама. Подразумјева савремени начин финансирања предузећа путем преноса, односно уступања постојећег, недоспјелог краткорочног новчаног потраживања који произилази из основа уговора о продаји роба или пружања услуга између клијента и купца (дужника), а који се уговором преноси на фактора

(банку). Факторинг је намјењен за финансирање текуће ликвидности правних лица, клијената банке (малих и средњих предузећа) на основу откупа њихових потраживања који имају према другим правним лицима.

Факторинг је правни посао којим се уступилац потраживања обавезује да пренесе на фактор банку постојећа или будућа потраживања из уговора о продаји робе, односно вршења услуга закљученог са купцем, односно корисником услуга, а фактор се обавезује да кредитира уступеоца потраживања и врши друге услуге. (Башић, 2012, р. 319)

Микеревић наводи неколико најзначајнијих врста факторинга: отворени, затворени и прави и квази факторинг (Микеревић, 2011, р. 260).

Отворени факторинг настаје када извозник цедира (преноси) своје потраживање према иностраном купцу, са позивом да дуговања исплати фактору. Постоје двије врсте отвореног факторинга. Према првој врсти, комитент факторинг фирме цедира на њу своја потраживања и обавјештава купца да је цесија извршена и да је обавезан да своје обавезе плати факторинг фирми. У том случају факторинг фирма постаје повјерилац купца њеног комитента преузимајући на себе све ризике наплате цедираног потраживања. Према другој врсти отвореног факторинга, комитент цедира своја потраживања на факторинг фирму само ради наплате, што значи да она врши наплату у своје име, а за рачун комитента и наплаћује за то од комитента провизију за своју услугу. *Затворени или скривени факторинг* настаје када извозник продаје робу факторинг фирми за готовину коју факторинг фирма исплаћује из средстава банке намијењених за кредитирање извоза, тако да се банка јавља у својству скривеног принципала. Преко истог извозника роба се препродаје иностраном купцу на кредит, при чему извозник врши продају у име и за рачун факторинг фирме. *Прави факторинг* садржи кумулативно све функције факторинга. Код овог облика фактор уз наплату уговореног процента вриједности потраживања и управљања потраживањем, преузима и одговорност за наплату потраживања

од дужника. *Квази факторинг или неправи факторинг* врши само једну или двије од функција факторинга. (Микеревић, 2011, р. 260)

Факторинг редовно представља посао краткорочног финансирања клијената с великим кругом сталних купаца и великим годишњим прометом, исплатом од 80 до 95%, изузетно и 100% вриједности потраживања чији рок доспијећа није дужи од 12 мјесеци. Коришћењем факторинга предузетник може повећати своју ликвидност те смањити губитке због ненаплативости потраживања. (Колаковић и Михић, 2020, р. 128 наведено у Петковић, 2021, р. 190)

Предности факторинга огледају се у томе што се убрзава прилив новца и олакшава ликвидност, смањују се трошкови наплате потраживања и преноси се ризик на факторинг фирму. Према томе, ради се о брзом и једноставном начину финансирања који у основи омогућава обезбјеђење континуиране ликвидности предузећа и побољшање његове кредитне способности као клијента, а осим тога омогућава смањење ризика наплате потраживања. Највећи недостатак факторинга је што има релативно високе трошкове финансирања. Факторинг је ефикасни флексибилни извор финансирања обртног капитала погодан за мале предузетнике због континуираног обезбјеђења новчаних токова, односно одржавања њихове ликвидности. Управо доступност финансирања факторингом је предност за мале и средње пословне субјекте у односу на финансирање путем банкарских кредита.

4.2.7. Грантови

Грантови или донације су специфични извори финансирања које су расписани од стране међународних организација, државних институција, корпорација, фондова, трустова или имућних појединаца, а намјењени су предузећима, невладиним организацијама, локалним самоуправама, факултетима, удружењима и другим институцијама, правним и физичким лицима, којима су потребни додатни извори финансирања. Имају карактер некомерцијалног финансирања као облика

финансирања које додјељују приватне фондације, односно одјели државне владе или владине агенције са одређеним специфичним или општим циљем који се жели постићи (нпр. очување старих традиционалних заната, развој породичног предузетништва, развој пољопривреде у одређеним сегментима, сеоског туризма и сл.). Темеље се на конкурентном процесу са строгим смјерницама за примјену и кориштење средстава (Башић & Башић, 2013).

За добијање грант подршке, неопходно је познавање менаџмента пројектног циклуса и основе писања пројеката. Предузетнице почетнице, као и предузетници почетници углавном не посједују та знања, што је велики недостатак, и може се кориговати понудом едукација, тренинга, итд. У Босни и Херцеговини се успјешно проводе грантови расписани од стране USAID-а и Владе Шведске под називом “Пројекат развоја тржишне пољопривреде II” (FARMA II) у вриједности 18 милиона долара у трајању од јануара 2016. до јануара 2021. године (USAID, 2019):

- Додјела бесповратних средстава којим ће се подржати улагања у иновације у пољопривреду, јачање улоге жена, младих и маргинализованих група, те новооснованих предузећа, као и активности промоције пољопривредних производа с циљем повећања продаје и осигурања приступа тржишту. Укупно расположиви грант фонд за овај позив је око 1,2 милиона долара.
- Додјела бесповратних средстава за пружање услуга обуке, савјетодавне подршке и друге стручне подршке, те на тај начин допринесу јачању конкурентности пољопривредног сектора.
- Додјела бесповратних средстава за подршку унапређењу конкурентности сектора мљекарства, воћа и поврћа, љековитог и ароматичног биља, пчеларства, те сектора перадарства.

Projekat EU4Business је у 2020. години објавио јавни позив потенцијалним корисницима бесповратних средстава за мјеру ублажавања негативног утицаја COVID-19 на пољопривредно-прехрамбени сектор. Грантови се односе на извозно-оријетисане секторе, туризам, пољопривредно-прехрамбени сектор и рурални развој, те предузетништво (EU4Business, 2020).

4.2.8. Финансирање преко берзе

У развијеним тржишним привредама је развијено финансирање према терминологији познатој као Going Public (јавна понуда) које подразумејева укључивање јавности у финансирање малог бизниса преко прикупљања новца од продаје хартија од вриједности у трансакцијама које су регистроване код Комисије за хартије од вриједности или специфичних агенција за мали бизнис (нпр. Small Corporate Offering Registration, Angel Capital Electronic Network (ACE-Net) са кључном предношћу да омогућава доступно финансирање пословања, чак и кад још нема доказа за своју одрживост (Башић & Башић, 2013).

Према Петковићу (2021) постоје аргументи за и против финансирања раста стартапа преко берзе. Позитивне стране изласка компаније у јавност су:

Финансирање. Основни разлог јавне понуде је прикупљање значајног износа новца који не мора бити враћен.

Додатно финансирање (Follow-On financing). Отворено привредно друштво може прикупити више капитала издавањем додатних залиха у секундарној понуди.

Остваривање претходних инвестиција. Једном када је компанија јавна, односно отворено акционарско друштво, акционари прије ИПО-а (Иницијална понуда акција) знају вриједност своје инвестиције. Штавише, њихове акције су ликвидне и могу се продати на берзи по истеку периода закључавања. Период закључавања је временски период након датума ИПО-а (обично 180 дана) када претходним акционарима није дозвољено да продају било коју своју акцију.

Престиж и видљивост. Отворено акционарско друштво видљивије је и има већи престиж. То понекад помаже компанији у маркетингу и продаји својих производа, ангажовању спољних сарадника, запошљавању запослених и задуживању код банака.

Накнаде запосленима. Акцијске опције које тренутно држе запослени или се одобравају у будућности имају познату вриједност.

Преузимање других компанија. Јавно предузеће може користити своје акције за преузимање других предузећа.

Наведени недостаци изласка у јавност су:

Високи трошкови. Трошкови повезани са изласком на берзу су знатни. Укључују правне и рачуноводствене таксе, трошкове штампања и накнаде за регистрацију. Јавна транспарентност (Public Fishbowl). Када компанија постане јавна, прописи Комисије за хартије од вриједности захтијевају да открије мноштво информација о себи које су до тада биле приватне и познате само инсајдерима.

Краткорочни временски хоризонт. Након ИПО-а, акционари и финансијски истраживачи очекују непрестано повећање перформанси предузећа квартал по квартал. Ово очекивање приморава менаџмент да се усредсреди на максимизирање краткорочних перформанси, а не на постизање дугорочних циљева.

Трошкови усклађености након ИПО-а. Да би испунило прописе Комисије за хартије од вриједности, отворено акционарско друштво сноси рачуноводствене трошкове које никада раније није имало када је било приватно.

Вријеме менаџмента. Након ИПО-а, извршни директор и финансијски директор морају трошити вријеме на односе са јавношћу са истраживачким аналитичарима, финансијским новинарима, институционалним инвеститорима, другим акционарима и маркет мејкерима. Ово им одвлачи пажњу од главног посла, који води компанију ка оптималним перформансама. Нека отворена акционарска друштва имају руководиоце чији је главни посао односи са инвеститорима.

Мета преузимања. Предузеће које котира на берзи понекад постане мета непожељног преузимања од стране другог предузећа.

Разочарање запослених. Растућа цијена акција подиже морал запослених са акцијама или акцијским опцијама, али када тоне, то може бити деморалишуће - посебно када опције запосленог оду „под воду“ (када цијена акције пада испод цијене опције). „Подводне“ опције могу отежати мотивисање и задржавање кључних запослених. (Zacharakis et al., 2020, p. 323 – 324, наведено у Петковић, 2021, pp. 193-194)

4.2.9. Продаја цијелог или дијела пословања

Континуирана потрага за новим изворима финансирања често усмјерава предузетнике и на одређене непожељне и неатрактивне методе које могу у условима одређених неповољних кретања допринијети стабилизацији пословања.

Продаја дијела или цијелог пословног програма је за малог предузетника крајње непожељан и неатрактиван, али разумно прихватљив вид финансирања у условима неодрживости и слабе предиспозиције даљег развоја пословања. Овим видом финансирања је могуће финансијски ојачати здраве и продуктивне програме или покренути нове који ће на тржишту свакако имати извјеснију будућност. (Башић & Башић, 2013, p. 99)

Данас је у порасту финансирање малог бизниса путем мерџера, односно спајања које подразумјева спајање два одвојена предузећа. Право спајање подразумјева да се два предузећа одричу своје имовине и обавеза ради формирања новог предузећа. Аквизиција подразумјева да једно предузеће купује, односно преузима друго и у њега инкорпорира свој властити пословни модел (Башић & Башић, 2013).

Ови модели екстерног финансирања имају одређене предности за малог предузетника. Прво, мали предузетници често сами не могу преузети повећани ризик улагања због величине свог капитала, нити се могу упустити у развој новог производа и освајање нових тржишта без чега нема дугорочног опстанка нити даљег развоја. Друго, спајањем и аквизицијом се проширује база података клијената што је једнако важно као и потреба за

капиталом. Међутим, не постоји гаранција да ови облици финансирања дају увијек очекиване резултате што у супротном може да се заврши погубно за малог предузетника преко отпуштања радника, губитка већ уложеног капитала и често традиционалног пословног угледа. (Башић & Башић, 2013, pp. 98-99)

4.3. Родно одговорно буџетирање (Gender responsive budgeting (GRB))

„Родно одговорно буџетирање подразумева примјену концепта родне равноправности у процесу развоја и провођења локалних буџета. Базирано је на прерасподјели, а не формирању засебних буџетских прихода у складу са потребама мушкараца и жена као грађана у локалним заједницама“ (Brnjas & Đukić, 2018, p. 46). Примјена концепта једнаког приступа финансијским средствима и једнаког учешћа у доношењу одлука према принципу родне равноправности има позитивне ефекте на равномјеран развој одређених привредних сектора, те локални и економски развој заједнице уопште. Посебно је значајно за развој предузетништва жена, јер директно зависи од спремности државе да обезбиједи повољно окружење у смислу олакшаног приступа изворима финансирања, инфраструктурне подршке, поједностављења пословних прописа и процедура и обезбјеђења адекватног система образовања и обуке жена потенцијалних и садашњих предузетница.

Брњас и Ђукић дефинишу слиједеће типове родно одговорног буџетирања (2018):

- Омогућавање учешћа грађана у развоју локалног буџета,
- Примјена принципа родне равноправности у стварању, усвајању и спровођењу буџета локалне самоуправе и подршка у овом процесу кроз развој одговарајуће методологије,
- Стварање системских предуслова за иницијативе за родно буџетирање,

- Интегрисање родне равноправности у програме, програмске активности или пројекте које планирају буџетски корисници и дефинисање родно осјетљивих циљева, активности и показатеља,
- Прерасподјела средстава унутар одређене ставке или ставки буџета: програми, програмске активности или пројекти који су већ одобрени за финансирање, и
- Увођење нове ставке или ставки буџета: нови програм, програмска активност или пројекат. (p. 50)

Према резултатима акционог истраживања проведеног током 2015. године у Босни и Херцеговини у оквиру пројекта „Жене и одрживи развој - нове могућности запошљавања“, а под покровитељством ОДРАЗ-а (Одрживи развој заједнице) у партнерству са Хрватском мрежом за рурални развој (ХМРР) и Удружењем за економски развој (REDАН) из Мостара, које представља Мрежу за рурални развој у Босни и Херцеговини, начело родно одговорног буџетирања примјењује се, према наводима испитаника, у 10 општина (40%) које су учествовале у истраживању, у 13 општина (52%) се не примјењује, а двије општине нису одговориле на ово питање. Девет општина описало је начин на који примјењују начело родно одговорног буџетирања и то: примјена према законској обавези, транспарентна и широка јавна расправа о буџету са свим заинтересираним странама, анализе буџета по принципу родно одговорног буџетирања, те финансирање пројеката НВО-а на ту тему (Đimić Vugec & Pavić-Rogošić, 2015).

4.4. Предности и недостаци појединих облика финансирања (проблеми адекватног одабира модела)

Манолова и сарадници (Manolova et al., 2006) су се у свом истраживању бавили улогом коју људски и друштвени капитал игра за осигурање спољног финансирања за предузетничке подухвате у транзиционим економијама и разликом између стратегија финансирања мушкараца и жена предузетника. Открили су да је

социјални капитал важна одредница коришћења спољног финансирања и да се жене суочавају са препреком у социјалном повезивању.

Својим истраживањем сугеришу пословним женама власницама предузећа да приступе проактивнијем приступу у свом друштвеном умрежавању. Као што је спољно финансирање кључно за опстанак и раст пословања њихових предузећа, тако је и успостављање социјалних контаката са доносиоцима одлука у институционалном финансирању веома значајно за побољшање шансе за финансирање. Према њиховом мишљењу, жене се морају одвојити од хомофилне тенденције и изградити институционалне професионалне везе са мушкарцима у банкама, владиним агенцијама и професионалним удружењима. Алтернативно, жене могу побољшати приступ спољном финансирању и преко успостављања паралелних веза са женама које доминирају у финансијским институцијама као и владиним агенцијама и другим пословним удружењима. (Manolova et al., 2006)

На основу проведеног истраживања у смислу анализе адекватног одабира модела финансирања малих и средњих предузећа, изведени су сљедећи закључци (Башић & Башић, 2013, р. 107):

- Структура финансирања малих и средњих предузећа зависи од степена привредног развоја друштва и развијености финансијских институција. У високо развијеним економијама је веће присуство приватних инвеститора у финансирању малих и средњих предузећа, док у земљама у развоју и неразвијеним земљама доминира финансирање путем грантова и на кредитној основи.
- Улазак приватних инвеститора у финансијску структуру малих и средњих предузећа би подстакао динамичност у њиховом развоју, иновативност и креативни предузетнички дух и побољшао конкурентску способност малих предузетника на сложеном и захтјевном финансијском тржишту. Осим својих предности могући су и недостаци овог облика финансирања у погледу адаптације малог предузетника на нове услове одлучивања и присуство приватних инвеститора у управљачкој структури и могућа

недовољна заштићеност домаћег, традиционалног производа који је најчешће у основи дјелатности малог предузетника.

- У том погледу неопходно је: Заштита, односно брендирање домаћих производа и обезбјеђивање институционалне гаранције и контроле квалитета; Развој финансијског тржишта и по дубини (масовност учесника на финансијском тржишту и финансијских инструмената) и по ширини (разноврсност финансијских инструмената); Мотивисаност малог предузетника да се едукује, прихвата знања и искуства из окружења преко канала приватних инвеститора и мотивисаност да се што дуже задржи у предузетничкој активности. (Препознатљива је пракса домаћих предузетника на просторима Босне и Херцеговине да се веома кратко задржавају у започетој предузетничкој активности и да се веома често селе из једне области у другу што није услов за дугорочни опстанак и развој. Изузетак су традиционалне породичне фирме, али и оне се у великом броју случајева гасе већ у трећој генерацији (Башић, 2010).
- Доминирајуће финансирање путем грантова Владе јесте најјефтинији вид финансирања, али не и континуиран и доступан свима јер повлачење средстава зависи од испуњавања одређених услова у погледу пословања и документационе подлоге.
- Финансирање базирано на кредитној основи преко банкарског сектора омогућава малом предузетнику континуиран прилив средстава у одређеном року уз плаћање одређене камате као цијене новца која је често варијабилног карактера. Овај вид финансирања је погодан за малог предузетника јер му омогућава одређену самосталност и независност у пословању и доношењу одлука, али је са аспекта трошкова нестабилан, а са аспекта повлачења кредитног потенцијала банака услован.
- Адекватан одабир финансирања малог предузетника је диверзификација финансијске структуре у смислу равномјерног присуства свих облика финансирања (властитих улагања, фондова приватних инвеститора, кредита банкарског сектора, грантова Владе) у зависности од фазе развоја у којој се

предузеће тренутно налази (да ли се ради о почетним улагањима или је предузеће у развијеној фази), врсте дјелатности и дужине присуства, односно традиције у пословању малог предузетника.

Према Годишњем извјештају за област малих и средњих предузећа у Републици Српској за 2018. годину Владе Републике Српске, финансијска подршка сектору малих и средњих предузећа на републичком нивоу пружена је у укупном износу од 15.739.178,60 КМ и то кроз (Влада Републике Српске, 2019):

- Грант за спровођење Стратегије развоја малих и средњих предузећа, предузетништва и успостављање пословних зона додијељена средства подршке у укупном износу од 50.000,00 КМ;
- Финансијску подршку пројектима развоја технологије, набавке опреме и учешћа на стручним скуповима о развоју технологија у Републици Српској у износу од 120.000,00 КМ, и
- Финансијску подршку за реализацију пројеката запошљавања и samozapoшљавања у укупном износу 15.569.178,60 КМ.

5. ИСКУСТВА РАЗВИЈЕНИХ ЗЕМАЉА У ПОДСТИЦАЊУ РАЗВОЈА ПРЕДУЗЕТНИШТВА ЖЕНА

5.1. Развој предузетништва жена у развијеним земљама

У тржишним економијама мала и средња предузећа су велики потенцијал за нова запошљавања и отварање нових радних мјеста. Паралелно, предузетништво жена, упркос тренду релативно високог нивоа образовања и високом учешћу жена на тржишту рада, је и данас недовољно искориштени економски потенцијал. Жене предузетнице широм свијета и даље се суочавају са безброј ограничења и изазова који ограничавају њихов рад и профитабилност.

У развијеним земљама предузетништво је засновано на приликама, односно жељи да се искористи прилика (Longoria, 2018). Одређена истраживања потврђују да учешће жена у економским активностима има значајну улогу у расту и развоју многих економија широм свијета.

У Сједињеним Америчким Државама 25% укупног бизниса посједују жене, док су у Француској и Канади једна трећина и 20% малих предузећа у власништву или под управљачком функцијом жена предузетница. У Азији, жене чине 40% укупне радне снаге, а упоредни тренд је примјећен и у Јапану. (Agrawal, 2018, p. 12)

Табела 5

Истраживање компаније Mastercard у погледу услова за развој предузетништва жена

	<i>Mastercard Индекс предузетништва жена⁹</i> 10 свјетских тржишта са најбољим условима за подршку предузетништву и могућностима за жене да напредују као предузетнице	10 земаља свијета са највећим процентуалним учешћем жена власница предузећа у укупном броју власника предузећа
1.	<i>Нови Зеланд – 74,4</i>	<i>Уганда – 34,8%</i>
2.	<i>Канада – 72,4</i>	<i>Боцвана – 34,6%</i>
3.	<i>Сједињене Америчке Државе – 69,9</i>	<i>Нови Зеланд – 33,3%</i>
4.	<i>Шведска – 69,6</i>	<i>Русија – 32,6%</i>
5.	<i>Сингапур – 69,5</i>	<i>Аустрија – 32,4%</i>
6.	<i>Белгија – 69,0</i>	<i>Бангладеш – 31,6%</i>
7.	<i>Аустралија – 68,5</i>	<i>Вијетнам – 31,4%</i>
8.	<i>Филипини – 68,4</i>	<i>Кина – 30,9%</i>
9.	<i>Уједињено Краљевство – 67,9</i>	<i>Шпанија – 30,8%</i>
10.	<i>Тајланд – 67,5</i>	<i>Сједињене Америчке Државе – 30,7%</i>

Извор. Biznis & Finansije, 2017.

Према истраживању компаније Mastercard из 2017. године, Сједињене Америчке Државе, Нови Зеланд и Канада имају најбоље услове у погледу подршке предузећима у власништву жена, високог квалитета управљања и једноставности пословања. Као кључни стимуланс за развој предузетништва жена у овим земљама

⁹ *Mastercard Index of Women Entrepreneurs (MIWE)* прати могућности жена за искориштавањем прилика у њиховим локалним срединама узимајући у обзир следеће факторе: 1. Могућност напредовања жена (степен предрасуда према женама на радном мјесту, женама као политичким и пословним лидерима, те финансијској снази и подузетничком духу), 2. Приступ знању и финансијским средствима (могућности жена да имају приступ основним финансијским услугама, напредном знању те помоћи за мала и средња предузећа), и 3. Подршка женама (укупна перцепција о лакоћи пословања на локалном нивоу, квалитету јавне управе, перцепција нивоа сигурности међу женама и културална перцепција доприноса жена буџету домаћинства).

се наводи развијеност и приступ друштвеним мрежама преко којих имају могућност исказивања свог индивидуалног предузетничког потенцијала, предузетничких циљева и убрзавања инклузивног раста и развоја. Акцентира се и значај институционалне подршке у преброђавању културолошких и организационих проблема и оснаживања жена лидера.

Према извршеном истраживању, земље са нижим дохотком, као што су Уганда (34,8%), Бангладеш (31,6%) и Вијетнам (31,4%) имају највише жена које се за предузетништво жена одлучују из нужде, а не због тога што су мотивисане добром пословном приликом. Занимљиво је да су управо те земље (заједно са Кином (30,9%)) ушле на листу међу првих десет тржишта према удјелу жена у укупном броју власника предузећа и то са оцјеном да на тим тржиштима жене предузетнице искориштавају своје пословне могућности које се не темеље само на знању или иновацијама.

Услови на тржишту Филипина, Перуа, Малезије, Кине и Мексика нису оцјењени као погодни за предузетништво жена, али успркос томе локално предузетништво је динамично с јасним перцепцијама пословних прилика и високим мишљењем о успјешним женама предузетницама које су вођене снажном жељом за успјехом. Висок ниво друштвених предрасуда о женама које умањују њихову способност да дођу до водећих позиција и искористе предузетничке могућности уочен је на тржиштима попут Индије, Саудијске Арабије и Египта.

Према истраживању компаније Mastercard из 2020. године, Колумбија је преузела вођство са веома високом заступљеношћу жена пословних лидера (57% жена лидера од укупног броја пословних лидера), жена професионалаца и техничких радница (54% жена), и жена које се баве предузетничком дјелатношћу (21 од сваких 100 радно способних жена су предузетнице). Жене у азијско-пацифичком региону и даље су напредније у пословном свијету, заједно су са женама Филипина, Тајланда, Вијетнама и Новог Зеланда међу првих 10. Жене у Бразилу (Сјеверна Америка), Боцвани (Блиски Исток и Африка), Русији и Пољској (Европа), а и Сједињеним Америчким Државама су такође високо рангиране. Жене на Новом Зеланду, у Пољској, Русији, Боцвани, Сједињеним Америчким Државама,

Шведској и Бразилу заузимају око 40% руководећих позиција (Mastercard, 2020, p. 18).

Према истраживању Велша и сарадника (Welsh et al., 2014) јапанске предузетнице играју важну улогу у економском расту Јапана, иако се број жена предузетница смањује, што би могло бити посљедица свјетске рецесије, националног економског назадовања са којим се Јапан суочава од 1980. године, као и посљедњих природних катастрофа. Истраживање је показало да је пресудан фактор пословног успјеха жена предузетница у Јапану њихов брачни статус (подршка супружника).

Један од највећих проблема за жене предузетнице у Јапану је друштвено непризнавање њиховог посла, њихове улоге у друштву и пословног успјеха који оне својим радом могу постићи, јер чињеница је да се њихов посао често не доживљава као прави посао. Због оваквог неформалног става, изостаје подршка друштва у смислу основног побољшања живота жена, образовање, едукације и друштвеног умрежавања са другим женама предузетницама, те побољшање легитимитета и признања предузећа у власништву жена од стране јапанског друштва. Када је у питању финансирање бизниса, резултати овог истраживања су показали да јапанске жене предузетнице за покретање и одржавање пословања углавном користе сопствену штедњу, те подршку својих пријатеља и приватних агенција, док након прве године пословања користе комерцијалне банкарске кредите за покретање и одржавање пословања (Welsh et al., 2014).

5.1.1. Развој предузетништва жена у Сједињеним Америчким Државама

Тржишна економија се базира на предузетништву са ослоном на приватну иницијативу као најуспјешнијем покретачу привредне активности. Појава прве предузетничке економије у Сједињеним Америчким Државама седамдесетих и осамдесетих година XX вијека везана је за пораст броја малих и средњих предузећа кроз процес технолошке трансформације у привреди Сједињених Америчких Држава. Тек касних седамдесетих и осамдесетих година XX вијека биљежи се

повећано учешће жена у отварању нових радних мјеста и процесу запошљавања (Drucker, 1995).

Према истраживању Европске комисије, у 2018. години у земљама Европске уније било је нешто више од 25 милиона малих и средњих предузећа, од чега 93% микро-малих и средњих предузећа. Мала и средња предузећа чинила су 99,8% свих предузећа нефинансијског пословног сектора у Европској унији, генеришући 56,4% додатне вриједности и 66,6% запослених у предузећима нефинансијског пословног сектора. На основу прогнозе за прољеће 2019. године, предвиђа се да ће додатна вриједност Европске уније за мала и средња предузећа расти за 4,1% у 2019. и 4,2% у 2020. години, док се очекује да ће запосленост у малим и средњим предузећима у Европској унији порасти за 1,6% у 2019. години и 1,4% у 2020. години. (European Commission, 2019)

Према званичним подацима Националне асоцијације жена власника предузетница (National Association of Women Business Owners) до сада је у Сједињеним Америчким Државама основано 11,6 милиона предузећа у власништву жена која запошљавају око 9 милиона људи и остварују приход око 1,7 трилиона америчких долара. Према „Глобалном извјештају о предузетништву 2017/2018“ (Global Entrepreneurship 2017/2018 Global Report), жене чине 40% нових предузетника у Сједињеним Америчким Државама. Биро за попис становништва у Сједињеним Америчким Државама предвиђа да ће се до 2025. године проценат предузетништва жена повећати на преко 55% (Longoria, 2018).

Фирме чије су власнице жене чине 38% свих фирму и Сједињеним Америчким Државама, а у посљедњих 12 година годишњи промет који су остварила предузећа у већинском власништву жена порастао је за астрономских 436%. Жене запошљавају 27,5 милиона људи и остварују промет од преко 3600 милијарди америчких долара годишње. Жене су власнице 34% фирми у Канади и покрећу четири од пет фирми које покрећу млади људи. (Nićin et al., 2018, p. 403)

Међутим, друге дијелови свијета као што су Латинска Америка и Кариби имају већи омјер жена предузетница него сјеверноамеричке земље. Од технолошких стартап предузећа у 2017. години у Сједињеним Америчким Државама, само 17% је имало жену оснивача и била су релативно стабилна у протеклих пет година (Ruth, 2018). У исто вријеме, у Републици Српској, у 2017. години, у власништву и сувласништву жена је укупно 29,1% привредних субјеката (Влада Републике Српске, 2019, р. 7). У земљама окружења највећи број предузетница имају Хрватска 37%, Црна Гора 29%, Словенија 29%, Србија 26% и Сјеверна Македонија 21%. (Влада Републике Српске, 2019, р. 14)

Извор. Lommel, 1993.

Слика 6

*Мадам Волкер, успјешна америчка жена предузетница
афроамеричког поријекла*

Главну поруку женама упутила је августа 1917. године Мадам Волкер (Madam C.J. Walker), предузетница, пионир индустрије за његу косе, креираних посебно за афроамеричке жене, филантроп, покровитељ умјетности, политички активиста и једна од најутицајнијих пословних жена XX вијека: „Ако би жене могле да развију посао, могле би да управљају својим животом“ (Lommel, 1993, р. 136).

Примјер ове успјешне предузетнице говори о изузетној храбрости и визији једне жене на свом животном путу од поља памука до успјешне компаније, од

сиромаштва до богатства. Својим животним путем дала је истински примјер и подршку свим женама будућим предузетницама како да без страха од неуспјеха остваре свој сан о бољем животу и пословном успјеху. Мадам Волкер ће остати инспирација многим Американкама, али и будућим предузетницама као примјер жене која је кроз своју иновативну линију производа и технику за љепоту као начина да заради новац, а са друге стране проширењем својих производних капацитета, увидјела начин запослења хиљадама Афро-Американки којима је у то вријеме омогућило зараду за њихове породице. Своје богатство ова успјешна жена није само задржала за себе, него је тежила да помогне и другима дајући стипендије ученицима многобројних школа и факултета, дајући великодушне донације.

Према спроведеној студији, када је у питању иновативност производа код 36% жена предузетница у Сједињеним Америчким Државама производи или услуге су били нови за купце или за које је било мало или није било уопште конкуренције. Иновативни ниво за америчке жене био је незнатно виши од оног за мушкарце (Longoria, 2018).

5.1.2. Искуства земаља Европске уније у развоју предузетништва жена

У истраживању Европске комисије које је спроведено 2014. године (European Commission, 2014), а у којем је учествовало 37 земаља, укључујући 28 земаља чланица Европске уније, Албанију, Македонију, Исланд, Израел, Турску, Лихтенштајн, Црну Гору и Србију, потврђено је да је у 2012. години у Европи (обухват 37 земаља) било 40,6 милиона активних предузетника, од чега је 29% било жена. Учешће жена предузетница у Европској унији (обухват 28 земаља) износило је 31% (10,3 милиона активних предузетница). И даље, земља са највишом стопом заступљености жена у предузетништву је Лихтенштајн са 43%, затим сlijеде Латвија, Луксембург, Португал и Хрватска са 37%. Најнижу стопу заступљености жена предузетница у 2012. години имала је Турска (15%), а најнижу заступљеност жена у укупном броју предузетника имале су Малта и Ирска. (Зирдум & Цвитановић, 2017, р. 219)

У анализираним европским земљама жене предузетнице углавном обављају своју предузетничку активност у секторима: здравствене услуге и активности везане за социјални рад гдје су заступљене са 60%, друге услужне активности са заступљеношћу од 59% жена и у образовању гдје су заступљене са 55%. Врло мали постотак жена одлучује се за производњу, њих само 21%; за информатику и комуникације 19% и за конструкције само 3%. Највећи број жена предузетница Европе је 2012. године био у животној доби од 25 до 49 година (59%), 32% њих у доби од 50 до 64 године; 6% старијих од 65 година, а 3% старости од 15 до 24 године. (Зирдум & Цвитановић, 2017, р. 220)

У већини земаља Европе, жене предузетнице образованије су од мушких предузетника, а највиши просјечни степен образовања имале су жене предузетнице у Естонији, Ирској, Белгији, Њемачкој и Луксембургу. С најнижим просјечним нивоом образовања 2012. године, биле су Турска, Португал, Румунија, Албанија и Хрватска (European Commission, 2014). Институције Европске уније, европских земаља и Асоцијације европских привредних комора баве се предузетништвом жена и рјешавањем глобалног проблема незапослености жена и њиховог положаја у односу на мушкарце у друштву. Стопа запослености је, посматрана кроз удιο радно способног становништва у укупном броју запослених, кључни социјални показатељ стања на тржишту радне снаге. Посматрајући статистичке податке о запослености жена и мушкараца у Европској унији, видљиво је да постоје значајне разлике посматрано са аспекта пола, доби и нивоа стеченог образовања, укупно и између земаља чланица.

Према подацима Eurostata, у Европској унији је у 2018. години 30,8% запослених жена у доби од 20 до 64 године радило у непуном радном времену у односу на 8,0% мушкараца. Према стратегији „Европа 2020“ коју је 2010. године усвојило Европско вијеће, акценат је стављен на јачање привреде Европске уније са једним од главних циљева да се стопа запослености становништва у доби од 20 до 64 године подигне на најмање 75%. У 2018. години стопу запослености од 75% или већу имало је четрнаест земаља чланица Европске уније: 3 нордијске земље чланице

(Шведска, Данска и Финска), 3 балтичке земље чланице (Естонија, Литва и Латвија), те Чешка, Њемачка, Холандија, Уједињено Краљевство, Аустрија, Португалија, Словенија и Малта. 3 земље ЕФТА-е, имале су стопе запослености изнад 75%, Исланд (86,5%), Швицарска (82,5%) и Норвешка (Eurostat, 2020).

Подаци о недовољној запослености или привременој запослености активне женске радне снаге у доби од 20 до 64 године старости у односу на мушкарце говори о значајном капацитету на тржишту рада за будући развој предузетништва жена на нивоу земаља Европске уније (30,8% у односу на 8,0%). Када је у питању укупна стопа запослености, према подацима Eurostata од 2002. године стопа запослености жена у Европској унији се укупно повећала за 9,2 постотна бода. Највеће повећање стопе запослености жена у периоду 2002-2018. забиљежено је на Малти (+29,0 постотних бодова), Бугарској (+16,0 постотних бодова) и Њемачкој (+14,0 постотних бодова). У 2018. години највиша стопа запослености жена забиљежена је у Шведској (80,4%), као и у Исланду (83,2%), док су најниже стопе запослености жена забиљежене у Грчкој (49,1%) и Италији (53,1%). Стопа запослености мушкараца чак се смањила у 11 држава чланица Европске уније.

Са аспекта развоја предузетништва жена, значајни су статистички подаци Eurostata да је у 2018. години 2,1% мушкараца и жена у доби од 20 до 64 године имало несигуран радни однос (уговор о раду само до 3 мјесеца) и то са највећим удјелом у Хрватској, Француској, Шпанији, Италији и Словенији, те у земљама кандидатима Србији, Црној Гори и Сјеверној Македонији. Разлике између мушкараца и жена биле су ниже од 1 постотног бода у свим земљама, осим у Финској (1,1 постотни бод), Србији (1,3 постотна бода) и Турској (2,0 постотних бодова). У половини држава чланица Европске уније жене су углавном у нешто већем броју од мушкараца имале несигурна радна мјеста (Eurostat, 2020).

У земљама Европске уније код жена предузетница постоји висок ниво иновативности производа и услуга (32%) и на једнаком је нивоу као и код мушкараца предузетника (Longoria, 2018). Актуелни стратешки оквири које третирају питање подстицања и развоја предузетништва жена у Европској унији до

2020. године дефинисани су сљедећим документима (Влада Републике Српске, 2019):

- „Европа 2020“ као кровни стратешки оквир економског развоја за период 2014 – 2020. године којим се утврђују кључне смјернице економског развоја које треба да допринесу повећању конкурентности европске економије и генерисању нових радних мјеста, гдје је специфично квантификован циљ запослености на нивоу од 75% за жене и мушкарце;
- „Акт о малим предузећима” (СБА) као документ Европске уније којим се креира оквир и принципи за подстицање развоја предузетништва гдје је посебна димензија посвећена подстицању предузетништва жена;
- „Европски пакт за равноправност полова за период 2011–2020“ који прати остваривање родне уравнотежености у свим аспектима друштвеног живота као што су смањење разлика на тржишту рада, јачање равнотеже између професионалног и приватног живота за жене и мушкарце и борба против свих облика насиља над женама;
- „Женска повеља“ којом се обавезује јачање равноправности полова кроз примјену свих својих политика, односно пет специфичних области дјеловања: економска самосталност, једнакост у зарадама жена и мушкараца, равноправност жена у процесу одлучивања и на управљачким позицијама, поштовање достојанства жена и интегритета – окончање родно заснованог насиља, укључујући штетне обичајне или традиционалне праксе и равноправност између жена и мушкараца;
- „Жене активне у ИКТ сектору“ којим се предвиђа веће укључивање жена у област информационо-комуникационих технологија;
- „Стратегија за равноправност жена и мушкараца 2010–2015“ која представља надоградњу на Смјернице за равноправност жена и мушкараца 2006–2010. године. (р. 15)

5.2. Карактеристике развоја предузетништва жена у земљама у развоју

Предузетништво жена у земљама у развоју релативно је више развијено него у развијеним земљама (Longoria, 2018). Своје закључке темељи на перцепцији лошијих економских услова живота и рада и потреби економског оснаживања жена као недовољно искоришћеног капацитета у процесу развоја предузетништва и економског развоја уопште. Када су у питању ограничења развоју предузетништва жена, Лонгорија (Longoria, 2018) закључује да се жене предузетнице у земљама у развоју најчешће сусрећу са проблемом:

- Недовољног образовања, вјештина и радног искуства и потребом стручног усавршавања.
- Трошкова финансирања (иако је приступ микрокредитима у последњим деценијама побољшан због орјентисаности предузетница на предузећа која запошљавају мање од пет радника (SMEs)).¹⁰
- Техничког образовања и приступа технологији.
- Потребе комбиновања радних и породичних обавеза због чега напор утрошен у бригу о породици може негативно утицати на успјех на послу.
- Родне дискриминације¹¹. (p. 79)

Узимајући у обзир да су земље у развоју претежно руралног карактера, у овим земљама отвара се недовољно искоришћена могућност развоја *руралног предузетништва* кроз запошљавање жена из руралних заједница које могу радити у близини куће или у својим домаћинствима, те на тај начин побољшавајући своју зараду и повећавајући животни стандард својих породица.

¹⁰ Истраживања показују да је у просјеку 61% свих малих предузећа у Африци и Латинској Америци у женском власништву и да у тим економијама већина ових фирми нема тенденцију даљег ширења.

¹¹ Културна и вјерска одређеноста у неким земљама не подржавају рад жена уопште, нарочито у предузетништву због повезивања предузетништва са традиционалним мушким стереотипима. Такође, у земљама Блиског Истока и Сјеверне Африке, жене имају мање наследних права од мушкараца и више законских ограничења за предузетништво жена.

Ашакра и Радовић Марковић (Achakra & Radović-Marković, 2018) наводе да је један веома важан изазов за жене предузетнице у земљама у развоју питање сигурности и заштите жена, посебно оних које послују у неформалној економији. Већина жена предузетница у економијама у развоју мотивисане су да започну свој посао из нужде, што одражава недостатак алтернатива за запошљавање или незадовољство постојећим запослењем.

Ауторке (Achakra & Radović-Marković, 2018) истичу значај предузетништва за оснаживање жена и велику улогу коју имају формалне и неформалне образовне установе које својим наставним програмима треба да омогуће женама у земљама у развоју да развију своје предузетничке вјештине. С тим у вези препоручују сљедеће :

- Женама треба пружити једнаке могућности да покажу своје вјештине и способности, а то би се могло ефикасно побољшати када се адекватно образују.
- Важно је да предузетнице, да би унаприједиле своје пословање, морају бити упознате са различитим технологијама које би побољшале њихово пословање, а овдје је улога образовања кључна.
- Жене предузетнице играју значајну улогу у расту својих економија. Када земља не оствари свој пуни потенцијал, економија пати. Мањи број „великих потенцијала“ предузетница резултира са мање идеја које се реализују, мање иновација, мање извоза и мање нових радних мјеста.
- Кроз своје предузетничке активности, предузетнице повећавају сопствену економску добробит и генеришу отварање нових радних места, иновативне производе, процесе и услуге и прекограничну трговину. (Achakra & Radović-Marković, 2018, p. 29)

6. ПРЕДУЗЕТНИШТВО ЖЕНА У ЗЕМЉАМА У ОКРУЖЕЊУ

6.1. Фактори развоја предузетништва жена у земљама у окружењу

Процес глобализације, убрзани развој технологије и сталне промјене у друштву уз родно изједначавање имају велики утицај на развој предузетничког потенцијала жена у покретању самосталних предузетничких активности и развоја управљачких функција, те повезивања предузетница унутар једне државе и на регионалном нивоу. Предузетништво жена представља индикатор економског развоја модерног друштва уз примјену континуираних иновација и стални надзор тржишта, док традиција и патријархарни начин васпитања остаје препрека развоја. Студије OECD-а су показале да се предузетништво жена јасно разликује између транзицијских, економија у развоју и развијених земаља (OECD, 2004).

Повећање учешћа жена у бизнису у земљама у транзицији прати упоредо приватизацију државних предузећа и ресурса, експанзију малих и средњих предузећа и развој слободног тржишта. Експанзија учешћа жена у свијету бизниса је олакшана бољим образовањем жена и већим бројем жена са универзитетским образовањем, те различитим економским механизмима као што су пореске олакшице и лакши приступ микрокредитним линијама, отклањање административних баријера, као и пословно удруживање и повезивање жена.

Смањењем незапослености жена, мала и средња предузећа која посједују жене могу помоћи у борби против трговине женама, што представља велику забринутост и велики друштвени изазов у многим транзиционим економијама. И на крају, власнице женског бизниса могу бити узор младим генерацијама, показујући нове и сигурне могућности за женско запошљавање. (Longoria, 2018, p. 76)

Међутим, важно је нагласити да су и даље међу кључним дестимулансима опредјељења жена за властите пословне подухвате и у земљама у транзицији, културна убјеђења и немогућност даљег напредовања. Велики број економија

завршава процес транзиције и приближава се тржиштима Европске уније па је развој предузетништва жена у земљама у окружењу препознат као модел искориштења предузетничких могућности жена и битан је елемент за укупни економски развој и улогу жена у друштву. Унапређење развоја предузетништва жена помаже женама да се оснаже и буду економски независне, да осигурају сигурну егзистенцију својих породица. Својим учешћем на тржишту рада, предузетнице требају подстаћи конкурентност и успјешност, али и смањити маргинализован положај жена у пословном свијету. Тржишта су све затворенија, а конкуренција је све већа па је неопходно умрежавање жена предузетница у локалним и регионалним мрежама.

У земљама у окружењу, предузетништво жена је подржано усвајањем одређених стратегија, пословних политика или посебним видовима институционалне и финансијске подршке. У Хрватској, Црној Гори и Сјеверној Македонији предузетништво жена је подржано усвајањем одређене стратегије којом је дефинисан стратешки развој ове области, док је у другим земљама усвојеним стратегијама развоја предузетништва жена разрађен сет кључних стратешких циљева којим се додатно конкретизују правци стратешког дјеловања. Према званичним статистичким подацима, у земљама у окружењу, највише жена предузетница имају Хрватска 37%, Црна Гора 29%, Словенија 29%, Србија 26% и Сјеверна Македонија 21% (Влада Републике Српске, 2019, р. 14).

Такође карактеристично је да је у земљама у окружењу оформљена и одређена мрежа тзв. *„амбасадорки и менторки предузетништва жена“* преко које успјешне жене предузетнице имају задатак да промовишу предузетништво жена и помажу женама почетницама у њиховој предузетничкој дјелатности (Влада Републике Српске, 2019, р. 14)

6.2. Развој предузетништва жена у Републици Србији

Предуслов одрживог економског развоја и дугорочне конкурентности Република Србија темељи на изградњи приватне предузетничке иницијативе, знању, примјени нових технологија и иновативности уз поштивање родне равноправности у свим сегментима друштва.

Према Анкети о радној снази у Републици Србији од укупно 6,7% укупне запослености која одлази на помажуће чланове домаћинства, жене чине 74% ове категорије. Преко 40% жена које су радно способне искључено је са тржишта рада (у односу на 27% мушкараца). Највише радно неактивних жена је у Војводини (44,5%) гдје је и највећи родни јаз у стопама неактивности мушкараца и жена (17,6%). Највише жена ради у сектору услуга (67,5% укупно запослених жена), а знатно мање у пољопривреди (16,2%) и индустрији (16,3%). (Пантовић et al., 2017, p. 11)

„Према подацима надлежног Министарства рада и запошљавања, од укупно 1,4 милиона радно способних жена, само 900.000 има посао. Од њих 57% је запослено у приватном сектору, а од пола милиона незапослених жена 20.000 њих има универзитетску диплому, док 32,6% нема квалификације“ (Nićin et al., 2018, p. 403).

Податак да је чак 40% радно способних жена искључено са тржишта рада показује да су жене у Републици Србији суочене са проблемом немогућности проналажења посла више него мушкарци, што аргументовано ствара значајан предуслов за развој предузетништва жена и самозапошљавање жена.

Према Петковић и Ивановић Ђукић (2020), узимајући у обзир велики број студија које су анализирале мотиве жена за предузетништво у свијету, као и анализу студија спроведених у Србији (Стефановић et al., 2015), наведени су сљедећи фактори који мотивишу предузетничке активности жена у Србији:

- Незадовољство тренутним послом,
- Присуство пословне могућности,
- Жеља да буду „саме себи шеф“,

- Слобода и флексибилност,
- Потреба да зараде више новца,
- Независност,
- Остварење амбиција,
- Тенденција ка бољем коришћењу знања,
- Лични изазови, и
- Жеља за постигнућима. (Palalić et al., 2020, p. 144)

Према истом извору 48,4% радно способних жена запослено је и то са најнижом стопом запослености у Јужној и Источној Србији (45,6%), а највишом у Београду (52,9%) што је последица највише секторске запослености жена у сектору услуга која у Београду износи 78%. (Ibid., 2020, p. 145)

Тодоровић и сарадници (Тодоровић et al., 2016) су у свом истраживању доказали да предузетништво жена смањује незапосленост и утиче на економски раст, а жене предузетнице додају нову димензију у рјешавању пословних проблема кроз уношење своје личности и вриједности у компанију. Према њиховој анализи, главни проблеми жена предузетница за покретање и реализацију предузетничких активности су лош приступ финансијама, неадекватна предузетничка вјештина и недостатак специјализованих програма подршке.

Република Србија је усвојила неколико стратегија које се односе на положај жена на тржишту рада као што су (Пантовић et al., 2017):

- Национална стратегија за родну равноправност за период од 2016. до 2020. године са основним стратешким циљем одрживог повећања запослености жена;
- Стратегија превенције и заштите од дискриминације,
- Национална стратегија запошљавања за период 2011-2020. године,

- Програм реформи политике запошљавања и социјалне политике (ESRP - Employment and Social Reform Programme) који је Влада Републике Србије усвојила 2016. године;
- Програм економског опоравка (Economic Recovery Program – ERP). (р. 8)

Националном стратегијом за родну равноправност за период од 2016. до 2020. године, која је разрађена кроз Акциони план који је прати, промовишу се „повећана равноправност жена и мушкараца примјеном политика једнаких могућности и побољшан економски положај жена и статус жена на тржишту рада” (Влада Републике Србије, 2016, р. 1). С тим у вези налаже се да се у радно законодавство дефинишу одредбе које ће додатно обезбиједити родну равноправност запослених, те се налаже да се закон усагласи са међународним конвенцијама, чиме би се спријечили сви облици дискриминације жена на раду и омогућило равноправно остваривање свих права жена у погледу запошљавања и рада. Даље, међу мјерама које се односе на родну равноправност, налазе се мјере везане за стварање услова за максимално искоришћавање економског потенцијала, креативности и предузетништва жена, те мјере које се односе на равноправни приступ коришћењу модерних знања и вјештина (Влада Републике Србије, 2016, р. 46).

Национална стратегија за родну равноправност за период од 2016. до 2020. године дефинитивно је фокусирана на повећање формалне запослености жена (посебно старијих), односно подстицање развоја предузетништва жена у Републици Србији.

Акценат у развоју предузетништва жена у Републици Србији је стављен на:

- Запошљавање старијих жена и припадница рањивих група;
- Подстицање запошљавања незапослених жена из посебно осетљивих категорија;
- Развој женског задругарства у сеоским и градским срединама;
- Промовисање женског социјалног предузетништва у сеоским и градским срединама;

- Обезбјеђење равноправног остваривања свих права у вези са запошљавањем и радом;
- Економског оснаживања предузетница путем давања бесповратних средстава за започињање пословања, намјенских кредита и других подстицајних средстава и субвенција. (Пантовић et al., 2017, p. 8)

Стратегија превенције и заштите од дискриминације усвојена је за период 2013-2018. године, а Акциони план за период 2014-2018. године, и углавном се односе на националне мањине и осјетљиве друштвене групе, у које су сврстане и жене, а тиче се области рада и запошљавања, односно измјена и допуна Закона о раду.

Закон о измјенама и допунама Закона о раду који је усвојен 2014. године значајно је ишао у корист заштите материнства (враћање родитеља на исто радно мјесто након породилског одсуства, проширење обима права на одсуство ради њега дјетета и др.), али не и у корист родне равноправности у погледу зарада.

Програм реформи политике запошљавања и социјалне политике – ESRP (Employment and Social Reform Programme) најважније изазове на тржишту рада дијели на: изазове на страни тражње за радом (неплаћени рад у породици, дискриминаторски однос послодавца према младим женама које планирају породицу, јаз у зарадама, ранији одлазак у пензију) и на страни понуде рада (неактивност жена на тржишту рада). Дефинисан је програм мјера који укључује: подршку запошљавању жена, посебно самохраних мајки, подстицање иницијативе на локалном нивоу које обезбеђују креирање послова за незапослене жене без квалификација или са врло ниским квалификацијама и развијање програма за подстицање предузетништва жена (Влада Републике Србије, 2016, p. 14).

Програм економског опоравка (Economic Recovery Program – ERP) се бави структурним реформама које се усмјерене на реформу тржишта рада и запошљавање и мјере у погледу смањења сиромаштва (Влада Републике Србије, 2021). Међутим, у Републици Србији не постоји конкретна стратегија која се искључиво бави развојем предузетништва жена, али је подстицање и развој предузетништва жена жена обухваћено стратегијама развоја предузетништва, запошљавања, родне равноправности и економског оснаживања жена.

С обзиром да је у Републици Србији пољопривреда један од водећих сектора који доприноси економском расту и развоју (мјерено повећањем реалног БДП-а), посебна пажња посвећена је развоју предузетништва жена у овој области националне економије, односно могућности покретања агробизниса међу женама у руралним срединама Републике Србије. Резултати спроведеног истраживања указују на то да у Републици Србији постоји огроман потенцијал за развој предузетништва жена и да је велики значај предузетништва жена за развој економије и побољшање положаја жена у друштву. Жене предузетнице се суочавају са значајним препрекама у својим свакодневним пословним активностима, посебно узимајући у обзир одговорност према дјечи и породици, те потешкоће у приступу потребним информацијама о потенцијалним тржиштима и технологији, приступу потенцијалним изворима финансирања, али и другим друштвеним нормама у заједници у којој живе. (Jovanović & Lazić, 2018, p. 49)

Када је у питању финансијска подршка, потребно је напоменути да је оформљен Гаранцијски фонд Војводине који има посебну линију за предузетнице и младе чији је основни циљ да олакша приступ финансијском тржишту и обезбиједи повољније услове кредитирања преко издавања гаранција банкама као средства обезбјеђења уредног враћања банкарских кредита. Од 2005. до 2016. године на име подршке предузетништву жена додијељено је 239 гаранција у номиналном износу од 307.015.179,32 РСД, а ефекат је 890 нових радних мјеста. (Влада Републике Српске, 2019, p. 14)

Према Петковић и Ивановић Ђукић (2020), кључна ограничења за предузетништво жена у Србији која су идентификована истраживањем су недостатак сопственог капитала, недостатак менаџерског знања и искуства, недостатак знања о природи посла, бризи о дјечи и одговорностима у кући и породици. Спровођењем одређених мјера држава и локална самоуправа могу да интервенишу путем одговарајућих прописа, како би подстакли жене да започну сопствени посао и олакшале им пословање (Palalić et al., 2020).

6.3. Развијеност предузетништва жена у Црној Гори

Добро укоријењени патријархарни ставови мушкараца и жена, те родна неравноправност и даље су значајна баријера у подстицању и развоју предузетништва жена у Црној Гори. Предузетништво жена је битан потенцијал за развој економије, примјену нових технологија и нова запошљавања. На путу развоја и жене и мушкарци наилазе на разне објективне и субјективне препреке које више погађају жене него мушкарце.

Навешћемо неке од званичних података о стању у области равноправности полова и предузетништва жена у Црној Гори које је објавила Привредна комора Црне Горе. (Привредна комора Црне Горе, 2018)

Према попису становништва из 2011. године жене у Црној Гори чине већину становништва, око 50,78%. Статистички подаци показују да од укупног броја незапослених у 2015. години жене чине 51,9%, а мушкарци 48,1%. У поређењу са претходним годинама учешће незапослених жена се повећао за 25,2%, а мушкараца за 6,2%. Од укупног броја запослених радника највише радника је запослено у приватним предузећима 54,0% од чега су 47,4% жене. Удио жена међу запосленим је 41,8%, удио samozапослених је 31,4%, док их је међу незапосленим 47,8%. Од укупног броја незапослених са факултетском дипломом 66,4% су жене док у приватним предузећима међу запосленима је 44,6% жена. Основна карактеристика предузетништва жена да је само 9,6% предузећа у власништву жена. Више од 90% женских предузећа у Црној Гори су микро величине и усмјерена су на локално тржиште.

Према истраживању Европске комисије Црна Гора је имала око 9.000 предузетница, од чега је њих 4.000 имало и друге запослење. Предузетнице су чиниле 31% укупног броја предузетника и око 25% од укупног броја послодаваца. Највећи број предузетница, око 60% су регистроване као власнице предузетничких радњи.

Учешће активних пословних субјеката који се налазе у власништву жена највећи је у областима социјалне заштите (38,5%), запошљавања (22,2%), рекламирања и истраживања тржишта (21,5%) и чишћења животне средине (33,3%). Затим слиједе здравствена заштита (20,8%), социјална заштита са смјештајем (20%), помоћне активности у финансијским услугама и осигурању (22%) и остале личне услужне дјелатности (16,3%). (р. 1)

Са циљем унапређења и развоја предузетништва жена, Влада Црне Горе је усвојила *Стратегију развоја женског предузетништва за период 2015-2020.* којом дефинишу јасне визије и конкретне акције усмјерене на оснаживању жена у бизнису. Приоритетни циљеви развоја предузетништва жена усмјерени су на креирање повољног пословног амбијента за развој предузетништва жена, бољи приступ финансијама, посебно кроз стимулисање предузетништва преко кредита за самозапошљавање за незапослена лица чији су носиоци жене у мање развијеним локалним заједницама, на обезбјеђењу потребних знања, вјештина и промоцију, посебно финансијску подршку и подршку у савјетима за оне који отпочињу бизнис, умрежавање и интеграцију дугорочно незапослених лица, младих и жена на тржишту рада и заговарање интереса жена предузетница. (Влада Републике Српске, 2019, р. 15).

Од 2007. до 2014. године Влада Црне Горе донијела је бројне стратешке документе и програме са циљем јачања економског развоја земље, у којима су препознати: проблем неравноправног положаја жена, специфичне потребе и улога жена у развоју предузетништва и њиховог доприноса свеукупном друштвено-економском развоју земље. Инвестиционо-развојни фонд Црне Горе пружа подршку женама предузетницама кроз неколико програма кредитирања (стартап, путем средстава UNDP и сл.). (Влада Републике Српске, 2019, р. 15)

Унапређењем различитих институција надлежних за регулисање пословног окружења, развили су се и различити облици подршке мјера и политика за развој предузетништва жена.

6.4. Предузетништво жена у Републици Хрватској

Чланство Републике Хрватске у Европској унији обавезује је на примјену јавних политика Европске уније међу којима су и оне којима се промиче равноправност између мушкараца и жена, једнаке могућности и недискриминација, укључујући приступ особама с инвалидитетом (Влада Републике Хрватске, 2014, р. 3).

Према досадашњим истраживањима, Република Хрватска подстиче развој предузетништва жена путем бесповратних средстава, субвенција камата, суфинансирања умрежавања жена предузетница (разне манифестације, конференције и слична догађања) те координацијом активности на промицању предузетништва жена на националном и регионалном нивоу (Зирдум & Цвитановић, 2017, р. 213) Према истом извору (2017, р. 213), наводи се да је у оквиру „Програма потицања малог и средњег предузетништва“, у Републици Хрватској у периоду 2010 – 2013. године финансијски подржано укупно 14.775 предузетника, од чега 6.067 (41,06%) жена предузетница. У укупном износу додијељених бесповратних средстава, учешће жена је значајно мање и износило је само 19,4%.

Резултативеденог истраживања 2015. године, сврставају Републику Хрватску у групу земаља које су повољне за развој предузетништва жена. Хрватске предузетнице углавном су соло предузетнице (79%), а само 21% запошљава додатне раднике. У просјеку, 94% женских предузећа су мала предузећа са до 10 запослених радника. (Зирдум & Цвитановић, 2017, р. 220)

Република Хрватска је 2014. године усвојила *Стратегију развоја предузетништва жена у Републици Хрватској за период 2014 - 2020.* године која је повезана са Стратегијом развоја предузетништва у Републици Хрватској за период од 2013 - 2020. године. Овај документ се темељи на стратешком оквиру Европске уније, SBA акту (Закон о малом предузетништву, eng. The Small Business Act for Europe) и Женској повељи, те Стратегији Европа 2020. која садржи циљеве развоја предузетништва жена и анализу економске и предузетничке активности (Влада Републике Хрватске, 2014, р. 3).

У Стратегији развоја предузетништва у Републици Хрватској за период од 2013 – 2020. године, предузетништво жена се карактерише на сљедећи начин (Ivanković et al., 2016):

- радно мјесто које отвори жена подузетница је сигурније (женска предузећа су мања, али и затварају мање радних мјеста);
- већа брига за запослене, квалитету и међусобне односе;
- више подупиру запослене у њиховим амбицијама;
- више улажу у школовање запослених;
- успјех не мјере само профитом, него задовољством купаца, развијањем способности запослених и добрим међусобним односима;
- спремније су на тимски рад, важнији им је успјех организације или неке идеје него властити его;
- нуде више могућности за накнаду трошкова, удио у профиту, флексибилније радно вријеме, широкогрудније су када је у питању породилни допуст;
- опрезније су код узимања кредита;
- баве се највише услужним дјелатностима зато што су социјално осјетљивије и зато што то изискује мања почетна улагања. (р. 578)

Према подацима из Стратегије развоја подузетништва жена у Републици Хрватској 2014-2020., у Републици Хрватској жене чине 52% укупне хрватске популације, њихов је удио у запослености 45%, и то 52% у државном, те 39% у приватном сектору. Жене у подузетништву заступљене су са 30%, на руководећим мјестима 27%, а тек их је 19% у надзорним одборима твртки. Међу незапосленима њихов је удјел чак 59%, међу запосленима на црно 65%, а на одређено вријеме чак 86% (Влада Републике Хрватске, 2014, р. 8).

Усвајањем ове Стратегије испуњене су обавезе из Националне политике за равноправност сполова за период од 2011-2015. године, а са циљем оснаживања предузетништва жена. Стратешки циљеви развоја предузетништва жена у

Републици Хрватској 2014. – 2020. су побољшање усклађености и умрежаности јавних политика, побољшање системске подршке предузетништву жена, увођење предузетништва жена у цјелокупну институционалну инфраструктуру и промоција предузетништва жена (Lončar, 2015)

Дефинисаном Стратегијом се жели повећати удио жена у предузетништву и повећати број жена које покрећу самосталне дјелатности.

Министарство предузетништва и обрта, надлежно за предузетништво жена, одобрило је у периоду 2010-2013. године финансијску подршку за предузетнице у износу од 145.791.285,82 HRK за 6.067 жена предузетница. Нови програм финансирања који је покренут у 2016. години је програм микрокредитирања уз подршку Еуропске уније који је намијењен финансирању микро предузетника у сврху samozapošljavanja, оснивања предузећа и трговачких друштава, модернизације и проширења постојећег пословања, те повећања броја нових радних мјеста.

Хрватска банка за обнову и развој има програм кредитирања жена предузетница који има за циљ подстицање оснивања и развоја пословања предузећа у већинском власништву жена. Већина пословних банака у Републици Хрватској активно подржава жене предузетнице учешћем у поменутом програму Хрватске банке за обнову и развој, који се проводи од 2011. године. (Влада Републике Српске, 2019, р. 15)

Поред ресорних министарстава и мјеродавних државних тијела одговорних за развој предузетништва жена, у Републици Хрватској дјелују и невладине организације као што су Хрватска удруга пословних жена КРУГ, Удруга Активна; Удруга Буди пословна; BPW клуб (Пула)¹²; Удруга жена за мало и средње предузетништво и Први виртуални женски предузетнички центар које имају значајну улогу у подручју повезивања жена предузетница међусобно, те са осталим привредним субјектима, јавним тијелима, институцијама и медијима у земљи и свијету (Зирдум & Цвитановић, 2017).

¹² BPW (Business and Professional Women) је невадна међународна организација која дјелује у 112 земаља, те повезује и промовише жене предузетнице у свијету, организује различите пројекте и доприноси повећању самопоуздања жена предузетница.

Позивајући се на ауторке студије „Положај жена на хрватском тржишту рада“ (Nazl et al., 2011), Иванковић и сарадници наводе сљедећа четири главна подручја препрека (Ivanković et al., 2016):

- *Социјалне препреке*: мањак самопоуздања, мањак визије и аспирација, мањак спремности на акцију, мањак храбрости, неспремност на ризик; образовање и вјештине: мањак одговарајућих подузетничких вјештина и квалификација;
- *Окружење*: сложени административни поступци, финансијска је потпора имплементације различитих програма развоја подузетништва од стране државе нестабилна, негативна медијска презентација подузетништва у друштву, недовољно промицање позитивних примјера и добре праксе, недовољна сарадња између различитих институција, недовољна или некавалитетна пословна инфраструктура (инкубатори, технолошки центри, итд.);
- *Финансијске препреке*: мањак почетног капитала и осталих извора финансирања покретања пословања, неодговарајуће информације о постојећим државним финансијским потпорама, слаба понуда подузетничког капитала, неповољан сустав опорезивања, непримјерен однос банака према малим подузетницима. (р. 580)

Истраживање Зирдума и Цвитановић (2017) је показало да су кључне сметње бржег развоја предузетништва жена у Републици Хрватској постојеће предрасуде и ставови друштва према женама у пословном свијету, релативно тежак приступ изворима финансирања, тешкоће при усклађивању професионалног и приватног живота жена, недостатак самопоуздања жена, недовољна самоиницијативност у проналажењу начина за добивање потпора, недовољна спремност за стјицање предузетничких знања, те слаба повезаност са удружењима жена предузетница и склоност непроизводним дјелатностима.(Зирдум & Цвитановић, 2017).

6.5. Афирмација жена кроз предузетништво жена у Републици Словенији

Словенија је земља која развија инвестиционо тржиште и има угодно окружење за развијање предузетничке активности. Јединствено монетарно окружење чланицама у Шенгенском систему олакшава различите трансакције и доприноси несметаном протоку роба и услуга. Словенија је атрактивна за стране инвестиције и за покретање бизниса јер нема царина за проток роба унутар Европске уније и страним предузетницима омогућава одскачну даску за рад и пословање у Европској унији.

Развој предузетништва у Словенији започео је крајем осамдесетих и почетком деведесетих година XX вијека развојем тржишне економије. Сектор приватне својине је значајно порастао, а порастао је и број жена на тржишту рада. Спремне да прихвате менаџерску каријеру, тежња ка независности и жељи за амбициозношћу, подстичу жене да уклоне баријере за отварање нових предузећа и подузимање веће контроле у сопственом пословном развоју. Предузетништво жена је у порасту, али проценат жена предузетница је још увијек нижи од удјела предузетника, иако жене чине половину активног становништва.

У Словенији предузећа жена предузетница имају велики економски значај у економији. Њихово истраживање показало је да је проценат жена које се баве предузетништвом 35% у односу на 65% мушкараца што указује да постоји одређена родна разлика. Утврђено је да је старосна расподела предузетника слична међу женама и мушкарцима, са малом разликом (мушкарци предузетници имају тенденцију да буду мало старији од предузетника, посебно у групама од 65 година и раније). Жене предузетнице су нешто више образованије од мушкараца, посебно у погледу дипломског и/или додипломског степена студија. Велика разлика између мушкараца и жена предузетница утврђена је у брачном статусу, при чему је више предузетника у браку него жена. Утврђено је да су мушкарци и жене предузетници слични у социолошким аспектима, са нешто већим бројем

жена које имају оца и мајку предузетника него мушкарци. Овај резултат говори о већем броју жена предузетница чија предузетничка дјелатност произилази из породичне пословне традиције. Закључак аутора је да је предузетништво жена у Словенији веома важно и профитабилно. (Palalić et al., 2020, p. 169)

7. РАЗВОЈ ПРЕДУЗЕТНИШТВА ЖЕНА У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ

7.1. Досадашњи развој предузетништва жена у Републици Српској

Законски оквир у Босни и Херцеговини осигурава равноправност жена и мушкараца, а 1994. године Босна и Херцеговина је ратификовала *Конвенцију о елиминацији свих облика дискриминације жена (CEDAW)*. Усвојен Закон о равноправности полова Босне и Херцеговине значи јачање статуса жена у области запошљавања, медија, образовања и приватног сектора, као и забрану дискриминације на основу пола и сексуалног узнемиравања на радном мјесту и налаже исте плате за исти посао (Службени гласник Босне и Херцеговине бр. 16/03, 2003). Измјенама и допунама овог Закона 2009. године (Службени гласник Босне и Херцеговине бр. 102/09, 2009), чији је пречишћен текст објављен 2010. године, редефинисане су одредбе, појмови и дефиниције тог Закона, који су усклађени с међународним стандардима и директивама. (Службени гласник Босне и Херцеговине бр. 32/10, 2010)

Савјет министара је крајем 2006. године усвојио Гендер акциони план Босне и Херцеговине (ГАП). Главни циљ ГАП-а је да дефинише стратегије и реализује програмске задатке у циљу остварења равноправности између мушкараца и жена у Босни и Херцеговини. ГАП садржи 15 тематских поглавља/области а шесто поглавље које се односи на “Запошљавање и тржиште рада” садржи и активности у вези предузетништва жена, унутар којих је један од носилаца Републичка агенција за развој малих и средњих предузећа (Службени гласник Босне и Херцеговине, 2009).

Неке од активности су:

- Развити стратегију како би се повећала заступљеност жена у економији, у складу са препорукама УН Комитета за CEDAW;
- Јачати капацитете жена предузетница путем едукација о вођењу предузећа;

- Иницирање доношења одлука, како би у свим кредитним линијама које пласира Влада, најмање 30% корисника биле жене – предузетнице. (Влада Републике Српске, 2011, р. 37)

Као што је већ у Стратегији наглашено, предузетништво се недовољно развија у Босни и Херцеговини, посебно предузетништво жена. Жене се претежно баве малим бизнисом, традиционалним занатима или услужним сектором. У Босни и Херцеговини жене предност дају државном власништву, него приватном власништву код кога најчешће немају здравственог осигурања и породилског одсуства. (Влада Републике Српске, 2011, р. 63)

Према подацима Републичког завода за статистику Републике Српске за 2017. годину у Републици Српској, жене чине 51,2% укупног становништва, док је њихов просјечан животни вијек 80,1 година, а код мушкараца 74,4 године (Влада Републике Српске, 2019, р. 3).

Према подацима Републичког завода за статистику Републике Српске, стопа запослености жена била је 28,7%, а стопа запослености мушкараца 46,5%. Укупна стопа незапослености је била 21%, од тога 18% незапослених мушкараца, а 25,1% незапослених жена. У 2017. години број samozапослених жена се значајно повећао, са 18,6% у 2008. години на 22,8%, а број жена као неплаћених помажућих чланова породице се смањио, са 18,8% у 2008. години на 12,9%. У 2017. години жене су највише биле активно ангазоване у услужним дјелатностима чак 54,1%, затим у пољопривредној дјелатности 32,7% и индустрији 13,2% (Републички завод за статистику Републике Српске, 2018). У здравству жене имају доминантну улогу, са учешћем од 77,6% у укупно запосленим у јавним установама и 78,8% у укупно запосленим у приватним установама. Samozапослене жене чине 24,2% укупне структуре запослених жена, а чак 11,3% жена спада у групу неплаћених помажућих чланова. (Влада Републике Српске, 2019, р. 5)

Према подацима Пореске управе Републике Српске и АПИФ-а за 2017. годину који су наведени у Стратегији развоја предузетништва жена у Републици Српској за период 2019-2023. година, „жене су власнице 10.988 предузећа у Републици

Српској или 27,3% свих предузећа у Републици Српској и сувласнице 761 предузећа или 1,9% свих предузећа“ (Влада Републике Српске, 2019, р. 7). Предузећа која су у власништву жена у Републици Српској најчешће имају облик друштва са ограниченом одговорношћу или 82,1%, док је пет предузећа у власништву жена, односно 0,2% акционарска друштва. Слично је и код сувласница чија предузећа су у највећој мјери друштва са ограниченом одговорношћу. (Влада Републике Српске, 2019, р. 8)

Дакле, у власништву и сувласништву жена је укупно 29,1% предузећа Републике Српске или једна трећина, што их чини послодавцима који завређују пажњу и подршку за даљи раст и развој (Влада Републике Српске, 2019, р. 7)

Ако се посматра правни статус, више је жена власница у самосталној занатско-предузетничкој дјелатности, док су сувласнице доминантније код правних лица. Највећи број предузећа у власништву жена или 97,23% је у категорији микро предузећа, односно оних који запошљавају до девет запослених лица. Код сувласништва, гдје се ради о породичним бизнисима код којих су муж и жена власници предузећа, највећи број предузећа или 78,26% је у категорији микро предузећа. Значи, у случају власништва жена, најзаступљенији су привредни субјекти до 9, односно у случају сувласништва жена такође до 9 запослених (микро предузећа) или од 10 до 49 запослених (мала предузећа, учешће у структури за 2017. годину 16,60%). (Влада Републике Српске, 2019, р. 7)

Према подацима за 2017. годину жене власнице послују најчешће у услужној дјелатности као што је трговина на велико и мало, у којој послује 4.508 предузећа (42%), угоститељству и хотелијерству гдје послује 1.609 предузећа (14%), осталим услужним дјелатностма са 1.587 предузећа (14%), прерађивачкој индустрији 946 предузећа (8%), те стручним, научним и техничким дјелатностима 837 предузећа. Код малих и средњих предузећа и предузетника гдје су жене сувласнице жене су већином сувласнице у дјелатностима трговине на велико и мало у којој послује 247 предузећа (33%), у прерађивачкој 135 предузећа и у пољопривреди (18%),

шумарству и риболову гдје послује 97 предузећа (13%). (Влада Републике Српске, 2019, р. 6)

Табела 6

Структура малих и средњих предузећа према власништву у 2018. години у Републици Српској

Власници привредних субјеката	Правна лица	%	Предузетници	%	Укупно	%
Само мушкарци	12,095	68.66	14,103	63.09	26,198	65.54
Само жене	2,740	15.55	8,186	36.62	10,926	27.34
Остало	2,781	15.79	65	0.29	2,846	7.12
УКУПНО	17,616	100.00	22,354	100	39,970	100.00

Извор. Влада Републике Српске, 2019. према Пореска управа Републике Српске
 Према Годишњем извјештају за област малих и средњих предузећа у Републици Српској за 2018. годину Владе Републике Српске, у Републици Српској у 2018. години у 65,54% малих и средњих предузећа од укупног броја власници су били искључиво мушкарци, док су жене биле власнице у 27,34% малих и средњих предузећа, а у 7,12% сувласнице предузећа (Влада Републике Српске, 2019, р. 12)

Упоредјујући са стањем у 2017. години, у 2018. години биљежи се континуитет у погледу власништва жена (27,3% у 2018. години, као и у 2017. години), али значајан раст учешћа у погледу сувласништва са мушкарцима (7,12% у 2018. у односу на 1,9% у 2017. години)

Посматрано појединачно по градовима и општинама, највећи број жена предузетница послује у шест градова и општина Републике Српске: Бања Лука (23,7%), Бијељина (8,6%), Приједор (6,5%), Добој (5,4%), Градишка (5,3%), Лакташи (3,7%) и Зворник (3,2%) (Влада Републике Српске, 2019, р. 9)

Иако је учешће жена у привреди мало, ипак је у тренду раста јер савремена жена данас достиже врхунац у образовању по свим аспектима и образовни профил жена релативно прати образовни профил мушкараца.

7.2. Претпоставке развоја предузетништва жена у Републици Српској у функцији економског развоја и запошљавања

Предузетништво жена је у Републици Српској значајан генератор новог запошљавања и укупног економског раста и развоја.

Подаци Пореске управе Републике Српске у 2017. години показују да су предузећа у власништву жена запошљавала 24.269 лица или 12,21% од укупног броја запослених у свим предузећима, док су предузећа у сувласништву жена запошљавала 8.653 лица или 4,3%. Највећи број запослених ради у микро предузећима у власништву жена или чак 69,79% лица, 21,55% је радило у малим предузећима и 8,66% у средњим предузећима. (Влада Републике Српске, 2019, р. 10)

Према подацима АПИФ-а, мала и средња предузећа у власништву жена су у 2017. години остварила укупно 1.247.001.709 КМ, односно 6,78% свих пословних прихода за посматрану годину. С друге стране, мала и средња предузећа у сувласништву жена су остварила укупно 942.277.135 КМ или 5,13% укупних пословних прихода остварених у 2017. години. Даље, мала и средња предузећа у власништву жена су у 2017. години остварила 6,17% прихода од продаје учинака на иностраном тржишту, док су у сувласништву жена остварила 8,12% од прихода од продаје учинака на иностраном тржишту. Предузећа у власништву жена су у 2017. години остварила 8,54% од укупно остварене нето добити коју су остварила сва мала и средња предузећа у 2017. години, док су у сувласништву мушкараца и жена остварила 8,10% од укупно остварене нето добити у 2017. години. (Влада Републике Српске, 2019, р. 11)

Да би се искористио овај врло значајан економски ресурс, неопходно је обезбједити адекватну институционалну и финансијску подршку са аспекта лакшег приступа изворима финансирања, повољних кредитних услова за дужи период отплате и повољније каматне стопе за жене предузетнице. Потребни су повољни подстицајни услови не само за почетак бизниса, него и за подршку у свим фазама развоја предузећа од оснивања, преко управљања до раста и развоја. Кључ успјеха сваког предузећа се значајним дијелом налази у подршци државе почетничким предузетничким идејама или постојећим предузетничким подухватима кроз адекватну законску регулативу и алтернативне изворе финансирања.

Промјене које су се посљедњих неколико деценија дешавале у босанскохерцеговачком друштву, а тичу се мијењања свијести о улози жене у модерном друштву, примјене принципа равноправности полова, дизања нивоа образовања жена на виши ниво, значајно су утицале на стварање јасне и праведније слике о улози и важности жена предузетница у економији једне земље.

Када је у питању развој предузетништва жена у Републици Српској, до данас су предузете бројне активности, а које представљају значајне предуслове за даљи развој ове области. Влада Републике Српске, ресорна министарства, Привредна комера Републике Српске, Републичка агенција за развој малих и средњих предузећа и друге надлежне институције кроз своје активности подстицања развоја предузетништва жена у Републици Српској урадиле су много за стварање предуслова за даљи развој и унапређење ове области, а што је видљиво из усвојене Стратегије развоја предузетништва жена у Републици Српској. (Влада Републике Српске, 2019, pp. 12-14)

7.2.1. Ограничавајући фактори развоја предузетништва жена у Републици Српској

Предузетнички потенцијал босанскохерцеговачких жена још није у цјелости искоришћен. Рагуванши и сарадници (Raghuvanshi et al., 2017) анализирали су

различите препреке са којима се суочавају предузетнице, а које се могу сажети на сљедећи начин: недостатак образовања, искуства и могућности за обуку; ограничена просторна покретљивост; недостатак подршке породице.

Круте родне норме, обичаји и културни обрасци “зачињени” хегемонистичким маскулинитетом, мајчинство и подизање дјете, непосједовање непокретне имовине (великом већином у власништву је мушкараца), малом или никаквом уштеђевином, традиционално у већем проценту од мушкараца заступљенији неплаћени кућански послови, неки су од разлога суптилнијег односа у академској заједници, али и међу креаторима јавних политика, који се све више окрећу креирању националних и глобалних политика подршке родној равноправности и правичности, укључујући и подстицај samozapošljavanju жена. (Петковић, 2021, р. 95)

Према усвојеној иновираној „Стратегији развоја предузетништва жена Републике Српске за период 2019 – 2023. године“ препозната су сљедећа ограничења развоја предузетништва жена у Републици Српској презентоване у SWOT анализи кроз слабости:

- Предузетништво жена је највише концентрисано у урбаним срединама и подручју Бање Луке;
- Слаба промоција предузетништва жена и успјешних домаћих пракси;
- Низак ниво умрежености предузетница;
- Мало учешће предузетница у ИКТ сектору;
- Систем формалног образовања не доприноси формирању предузетничких ставова и вјештина;
- Отежан развој и приступ финансирању;
- Предузетништво жена још није препознато као инструмент за запошљавање;

- На локалном нивоу нема довољно посебних програма подршке предузетништву жена;
- Недовољна подршка почетним пословним активностима;
- Недовољна информисаност предузетница о постојећим механизмима подршке. (Влада Републике Српске, 2019, р. 18)

Према усвојеној иновираној „*Стратегији развоја предузетништва жена Републике Српске за период 2019 – 2023. године*“ препознати су следећи ризици, односно пријетње у SWOT анализи развоју предузетништва жена у Републици Српској:

- Одлив младе, стручне и способне радне снаге;
- Недовољно развијени инструменти финансијске подршке, у виду ризичног капитала, пословних анђела и слично;
- Постојање сиве економије;
- Повећање демографских и економских разлика између градских и сеоских подручја;
- Изован третман предузетништва жена у односу на предузетништво уопште и занемаривање важности индиректне подршке предузетницама;
- Дуготрајнија неприлагођеност школског система потребама привреде уопште, а тако и потребама предузетништва жена;
- Појава евентуалних нових природних катастрофа за великом штетом, нарочито оне која утиче на изразито пољопривредно оријентисане крајеве. (Влада Републике Српске, 2019, р. 18)

7.2.2. Перспективе развоја предузетништва жена у процесу европских интеграција

Кључни основ за развој предузетништва жена у процесу европских интеграција је постизање равноправности полова која подразумева „једнаке могућности за мушкарце и жене у доприносу културном, политичком, господарском, друштвеном и националном напретку те равноправно уживање свих користи и добробити од напретка једне заједнице“ (Dimić Vuges & Pavić-Rogošić, 2015, p. 134).

У европским оквирима, ова права су гарантована „Европском повељом о равноправности полова на локалном нивоу“ коју је 2006. године покренуло Вијеће европских градова и регија (CEMR) као највећа организација локалних и регионалних власти у Европи, са чланством од преко 50 националних удружења градова, општина и регија у 37 земаља. Потписивањем ове Повеље, локалне и регионалне управе европских земаља јавно се обавезују да ће слиједити принципе родне равноправности и у својим срединама проводити одредбе прописане Повељом. Свака потписница Повеље припрема Акцијски план којим се одређују приоритети, активности и средства за provedбу. Потписнице су такођер обавезне повезати се са свим релевантним институцијама и организацијама у својој земљи у циљу промоције најбоље праксе равноправности полова. Према званичним подацима, четири босанскохерцеговачке општине су потписале ову Повељу: Сарајево, Мостар, Градишка и Србац. (Dimić Vuges & Pavić-Rogošić, 2015, p. 2)

Вијеће Европе је усвојило и „Стратегију за равноправност сполова Вијећа Европе 2014.-2020.“ којом је дефинисано пет стратешких циљева земљама чланицама Вијећа Европе: Борба против родних стереотипа и сексизма; Превенција и борба против насиља над женама - примјена Истанбулске конвенције - Конвенције Вијећа

Европе о превенцији и борби против насиља над женама и насиља у породици¹³; Зајамчен равноправан приступ жена правосудним тијелима, Постизање равнотеже у заступљености жена и мушкараца при доношењу одлука у политичком и јавном сектору - посебно заступљеност жена, не мања од 40%, у политичком или јавном животу у свим тијелима која доносе одлуке; Увођење начела равноправности сполова у цјелокупну политику и мјере за provedбу. (Dimić Vugec & Pavić-Rogošić, 2015, р. 3-4) Стратегијом се афирмише одређена политика и дјеловање у подручјима која су важна за напредовање жена и равноправност полова, те провођење, надзор, координација и вредновање процеса увођења начела равноправности полова у све политике и програме.

Када жене равноправно не учествују у предузетничким активностима, друштво губи вриједности које производи ова категорија популације у укупном економском развоју земље. Да би се пружила подршка предузетницама у предузетничким активностима било је неопходно дефинисати програме подршке и донијети стратешка документа којима би се поставили циљеви, мјере и конкретне активности за развој и подршку женама у покретању, вођењу и развоју бизниса, самозапошљавања и запошљавања (Институт за развој младих КУЛТ, 2018). Министарство индустрије, енергетике и рударства је израдило „Стратегију развоја предузетништва жена Републике Српске за период 2018-2022. година“ (у даљем тексту: Стратегија) коју је Влада Републике Српске усвојила 2018. године. Овом Стратегијом дефинисани су планирани програми стручне и финансијске подршке предузетницама, програми подршке умрежавања и удруживања предузетница, програми промоције предузетништва жена, као и програми подршке предузетницама у занатству и на селу и други програми дефинисани усвојеном Стратегијом (Влада Републике Српске, 2018).

Документ је припремило Министарство индустрије, енергетике и рударства као ресорно надлежно министарство за предузетништво жена. Поред министарства веома важну подршку у изради Стратегије пружиле су Привредна комора

¹³ Босна и Херцеговина је 2013. године постала 26. чланица Вијећа Европе и потписница Истанбулске конвенције (Конвенције Вијећа Европе о превенцији и борби против насиља над женама и насиља у породици).

Републике Српске и њене подручне привредне коморе, Републичка агенција за развој малих и средњих предузећа и Гендер центар Владе Републике Српске. Такође, предузетницама је било омогућено да дају свој допринос у изради Стратегије и то кроз сет радионица на којима су биле у могућности да предложе циљеве и активности чија реализација ће олакшати и унаприједити њихов рад и пословање.

Усвајање ове Стратегије указује на јасну опредјељеност Владе Републике Српске да се обезбиједи подршка предузетницама и утиче на промјену свијести о значају предузетништва жена у Републици Српској и смањење одређених препрека са којима се сусрећу жене власнице фирми или жене које управљају фирмама (Влада Републике Српске, 2018). Стратегијом су дефинисани стратешки циљеви, програми и активности за сваки стратешки циљ, носиоци развоја предузетништва жена, рокови и средства неопходна за подршку предузетништву жена.

Планирана финансијска средства за реализацију Стратегије оквирно износе 4.000.000 КМ, а извори финансирања који стоје на располагању су: Буџет Републике Српске и буџети локалних заједница, намјенска средства међународних пројеката, донаторски програми, разни облици помоћи и сл. Међутим, у Стратегији је наглашено да „за реализацију одређених активности нису потребна додатна финансијска средства, јер се спроводе у оквиру обављања редовних активности надлежних институција Републике Српске“ (нпр. кредити Инвестиционо-развојне банке Републике Српске (Влада Републике Српске, 2018).

„Промоција и активно развијање предузетништва жена заснованог на изради производа намијењених продаји, ствара предуслове за одрживост ових елемената културног наслеђа и уједно омогућава економски развој нарочито у неразвијеним и руралним срединама“ (Влада Републике Српске, 2019, р. 17). У том смислу, као кључни предуслов реализације овог циља, усвојени су одређени пратећи документи као што су „Студија очувања старих заната у Републици Српској са препорукама за њихово очување“ (2011) и „Правилник о дјелатностима које се сматрају старим и умјетничким занатима и домаћом радиности („Службени гласник Републике Српске“, број 70/12) који дефинишу поступак сертификаковања самосталних

предузетника, који обављају дјелатности које се сматрају старим и умјетничким занатима и домаћом радиности.¹⁴

Планирана финансијска средства за реализацију „Стратегије развоја предузетништва жена Републике Српске за период 2019 – 2022. године“ оквирно износе 4.500.000 КМ¹⁵, а извори финансирања који стоје на располагању су: Буџет Републике Српске и буџети локалних заједница, намјенска средства међународних пројеката, донаторски програми, разни облици помоћи и сл. Међутим, и у овој Стратегији је наглашено да „за реализацију одређених активности нису потребна додатна финансијска средства, јер се спроводе у оквиру обављања редовних активности надлежних институција Републике Српске“ (Влада Републике Српске, 2019, р. 34).

Влада Федерације Босне и Херцеговине је 2018. године усвојила Акциони план за развој предузетништва жена у Босни и Херцеговини за период 2018-2020. године, који је израдило Федерално министарство развоја, предузетништва и обрта Федерације Босне и Херцеговине. Усвојеним Акционим планом предвиђено је прикупљање и анализирање података о тренутном стању предузетништва жена како би се кроз програме и подстицаје омогућила додјела финансијских средстава за покретање бизниса, едукативна подршка и интерактивна е-платформа за комуникацију предузетница као и организовање скупова предузетница из Босне и Херцеговине и регије западног Балкана. Оба документа подржало је Њемачко друштво за сарадњу (GIZ) (Институт за развој младих КУЛТ, 2018)

Неопходно је развити програме подршке у иновацијама и олакшати предузетништво жена из нужности, а охрабрити предузетништво жена из прилике. Кроз програме подршке извозу и унапређењу конкурентности домаћих производа и услуга и иновативности неопходно је ојачати међусобне тржишне везе и излазак на међународно тржиште. Веома су битне и подстицајне мјере земаља у окружењу по

¹⁴ У Републици Српској су тренутно сертификована 33 самостална предузетника (од наведеног броја, 13 предузећа су власнице жене) која начином обављања своје предузетничке дјелатности чувају аутентичност традиционалних производа, услуга и вјештина.

¹⁵ Према Стратегији, „У овом износу нису обухваћене гаранције које су предвиђене у износу од 2.500.000 КМ јер не представљају директни пласаман привредницима већ подршку кредитним линијама“.

гранама привреде. Акценат у друштвеном расту Босне и Херцеговине стављен је на подизање индивидуалне вриједности грађана и њихових породица, те орјентисаност на подизање квалитета босанскохерцеговачке породице кроз њено економско оснаживање, квалитетно образовање, те социјално и здравствено осигурање. Подизање личних и породичних вриједности у друштвеној заједници на виши ниво може значајно утицати на његову успјешну консолидацију ка модерном демократском друштву (Башић & Башић, 2020).

Развојем предузетништва жена и стварањем механизма подршке који ће олакшавати процес провођења предузетничке активности и пружити подршку женама кроз промовисање позитивних ставова друштва уз доступност прилика и ресурса подржаће се раст и развој предузећа која воде жене, а жене ће постати активни носиоци демократизације друштва, равноправно са мушком популацијом, као једном од кључних правних стечевина европског друштва.

8. МЕТОДЕ И РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

8.1. Методолошки приступ у истраживању

8.1.1. Методолошке основе истраживања

Емпиријско истраживање за потребе доказивања постављених хипотеза је спроведено у Републици Српској у периоду од маја 2016. године до маја 2020. године на узорку од 100 малих и средњих предузећа чији су власници или сувласници жене. *Предмет истраживања је феномен предузетништва жена кроз могућности и ограничења његове имплементације и развоја, социјалног, друштвеног и економског положаја жене у свијету предузетништва, те доприноса развоју економије са акцентом на транзиционе земље.* Према томе, предмет истраживања је примарно посматран из угла предузетничке економије, али и секундарно из угла других друштвених наука и научних области, као што су социологија и психологија.

Главни научни проблем којим смо се бавили у дисертацији и емпиријском истраживању је дефинисан кроз следеће питање: *Да ли и у којој мјери развој предузетништва жена може утицати на подстицање економског развоја кроз процес samozapoшљавања жена и чланова њихових породица?*

Циљ истраживања је анализа и процјена пословног окружења предузетништва жена, идентификовање и анализа фактора побољшања његове ефективности и ефикасности, те унапређења развоја предузетништва жена са циљем повећања укупног економског развоја привреде и запошљавања. За потребе истраживања, спроведено је квантитативно истраживање уз употребу упитника у онлајн (online) верзији, word документу и штампаној верзији користећи се методом случајног узорка. Питања су конципирана као затворена са више понуђених одговора, али и са могућношћу тражења мишљења испитаника која су остављена као отворена.

8.1.2. Идентификација и операционализација зависне и независних варијабли

„Хипотеза (претпоставка) представља специфично предвиђање које у конкретном случају описује шта истраживач очекује да ће се догодити на крају истраживања“ (Пеличић et al., 2015).

У овом истраживању је постављена главна хипотеза која гласи:

Хо: Развој предузетништва жена подстаћи ће бржи економски развој привреде.

Из постављених главне и помоћних хипотеза идентификоване су зависна и независне варијабле истраживања. У складу са предложеном темом, дефинисаним проблемом и предметом истраживања као *зависну варијаблу* дефинисали смо *економски развој привреде*.

Када је у питању зависна варијабла, економски развој привреде може се вредновати са више аспеката, што има за резултат одређене квантитативне и квалитативне показатеље. Посматрано са аспекта предмета и проблема истраживања у дисертацији, кључни индикатор је запошљавање, односно повећање запослености код жена. Затим, посматраће се родна статистика и родна структура, те јачање програма и стратегија развоја предузетништва жена.

Индикаторе економског развоја можемо мјерити и кроз број стартап предузећа које воде жене предузетнице и број запослених у тим предузећима. Као додатни индикатор зависне варијабле уводи се повећање БДП-а и стопу поврата на уложено у програме предузетништва жена што ће додатно утицати на економски развој привреде.

У размјерама криза веома је важно покретање предузетништва жена ради бржег економског развоја привреде и пораста запослености и њихове флексибилности као значајног елемента изласка из кризе. На развој предузетништва жена могу да утичу друштвени, економски и политички фактори.

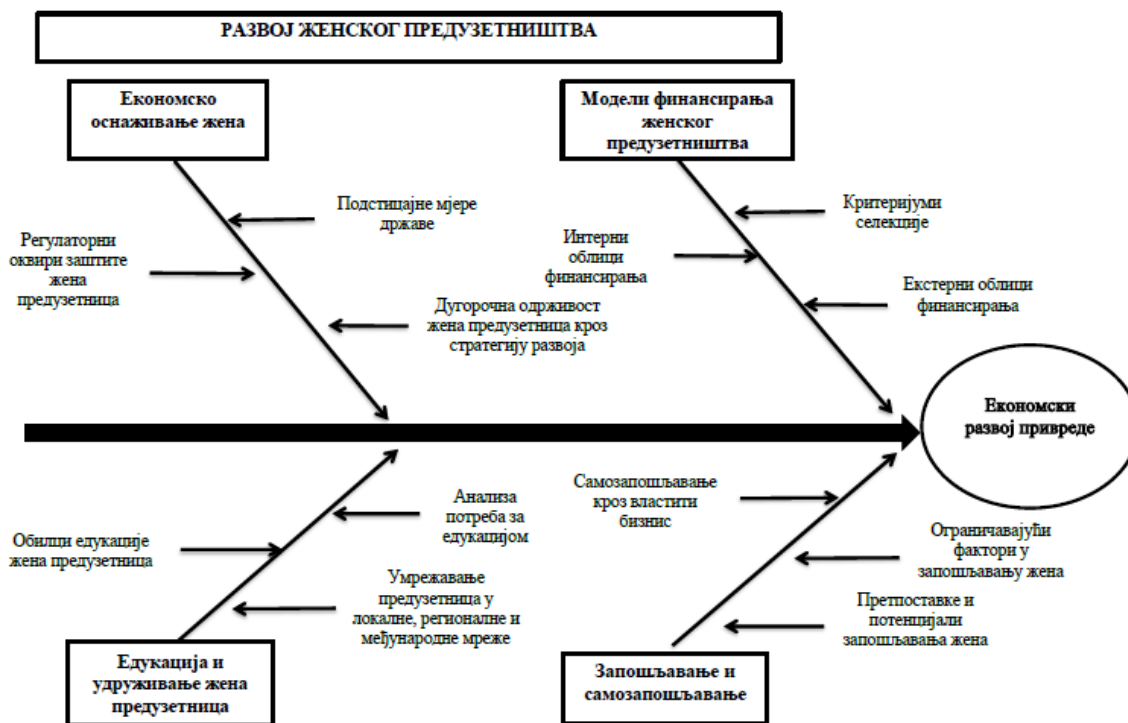
Иако бројни фактори (унутрашњи и вањски) утичу на економски развој привреде и повећање запошљавања, у оквиру овог истраживања посматраће се само утицај развоја предузетништва жена на зависну варијаблу. Дакле, *независна варијабла* је

развој предузетништва жена и посматраћемо утицај сљедећих индикатора развоја предузетништва жена на зависну варијаблу: *економско оснаживање жена, модели финансирања предузетништва жена, едукација и удруживање жена предузетница и запошљавање и самозапошљавање жена*. Наведене индикаторе и детерминанте развоја предузетништва жена можемо посматрати као *независне подваријабле*.

Статистички подаци говоре да на планети Земљи жене чине 51% свјетске популације. У предузетништву у Европи тек је 30% жена јер још нису створени услови који би их на тржишту рада изједначили са мушкарцима (Ракела, 2015). Истраживања из ове области показују да су жене све више и боље прихваћене у пословном свијету. Повећан је број жена предузетница, менаџера и руководилица у фирмама чија ће се улога и значај мијењати паралелно са ставовима и акцијама организација (Helgessen, 1990; Levitt, 1988; Towery, 1988). Све више је изражен став међу научницима да у нове пословне концепте и њихово креирање треба обавезно укључити жене, њихова искуства и мишљења (Helgessen, 1990; Regan and Brooks, 1995). Вебстер (Webster, 1989) говори о повезаности животног искуства жена са њиховим лидерским квалитетима и указује на значај „еластичности у послу,, као способности брзог прилагођавања промјенама. У једној од својих студија, Колфлеш (Colflesh, 1998) је указала на нову парадигму у развоју лидерства у савременим организацијама и да већ постоји велики број жена лидера које заједничким напорима са својим колегама утичу на развој предузетништва. Сахон и Ками (Sahon & Kami, 1996) имају став да жене у малом бизнису као власнице имају тенденцију да брже остваре профит него мушкарци, а Стил и Циа (Still & Cia, 1995) да њихов бизнис дуже опстаје него што је то случај са мушкарцима.

Сва ова наведена истраживања показују да је улога жена у предузетништву веома значајна јер позитивно утиче на повећање запослености и самозапошљавања. Стварањем правне и политичке климе уз дефинисане стратегије развоја омогућава стварање услова за брже покретање, раст и развој предузећа од стране жена. Развој предузетништва жена и економско оснаживање жена охрабрује креирање подстицајне пословне климе, бржи привредни развој, смањење сиромаштва и незапослености, постизање родне равноправности као и успјешан процес европских интеграција.

Стимулисање предузетништва жена и његов развој помоћи ће у изградњи друштва које почива на социјалној сигурности, већој запослености и одрживом привредном расту и економском развоју. Како еминентни научници из области предузетништва жена истичу, овај „вијековима успаван, и „неискориштени капацитет, је потребно покренути и остварити престижна и водећа мјеста на међународном тржишту (Радовић Марковић, 2005). Операционализацију идентификованих подваријабли можемо сумарно приказати уз помоћ сљедећег узрочно-посљедичног дијаграма.

Извор. Обрада аутора

Слика 7

Операционализација варијабли

8.1.3. Истраживачки узорак

Методом случајног узорка анкетирано је 100 испитаника из различитих привредних области у којим је присутно предузетништво жена, различите животне

доби, образовања и друштвеног статуса. Анкетирање је извршено преко два анкетна упитника, једног који је намијењен за категорију жена предузетница у статусу сувласница предузећа и другог који је намијењен за категорију самосталних жена предузетница, власница предузећа. Упитници су креирани на начин да се могу попунити у временском интервалу од 10 до 15 минута уз апсолутно загарантовану заштиту свих наведених личних података испитаника и гаранцију да неће бити доступни трећим лицима, нити ће бити нарушена приватност анкетираних предузећа.¹⁶

8.1.4. Ограничење истраживања

Иако су резултати истраживања јасно указали на постојање везе развоја предузетништва жена и развоја привреде, треба указати и на ограничења са којим се суочено током истраживања. Она су углавном проистекла из специфичности истраживане области, односно истраживане групе, интересовања јавности, али и проблема *релативно мало објављених релевантних публикација*, посебно у Републици Српској и Босни и Херцеговини, које су се бавиле истраживањем у области предузетништва жена и утицаја на економски развој земље са којим би се резултативеденог истраживања могли упоређивати.

Битно је и нагласити да су научни и стручни радови, као и друге доступне релевантне публикације, а чији су аутори из много развијенијих земаља и са богатијим искуством из области предузетништва жена, настали у релативно различитим друштвеним, социјалним и тржишним условима у односу на Републику Српску. Због тога се резултати до којих се у доступном претходним истраживањима дошло могу третирати искључиво као веома квалитетне препоруке и смијернице које могу значајно помоћи за извођење закључака, али не могу бити апсолутно примјењене као модел предузетништва жена у домаћим условима.

¹⁶ Оба анкетна упитника налазе се у Прилогу дисертације.

Сљедеће ограничење истраживања је везано за *неадекватну доступност и недостатак података из области предузетништва жена* који су обухваћени званичним статистичким објавама, као и проблем недовољне усклађености статистичког праћења одређених података, а који су били неопходни за ово истраживање (нпр. подаци о предузећима у којим су жене власници или сувласници према методологији статистичког праћења није посебно издвојена и сл.). Управо *проблем честе неупоредивости података и резултата истраживања са подацима из регионалних и свјетских кретања* из ове области, значајно је отежао и ограничио примјену квантитативне анализе у истраживању што се у великој мјери одразило на домен постигнутих резултата истраживања.

Међутим, једно од кључних ограничења истраживања је био *одабир, односно формирање репрезентативног узорка* због карактера истраживане групе. Наиме, ради се о испитаницима који су имали заиста велик ниво неповјерења и страха од учешћа у било којем анкетирању па и овом, испитаницима релативно ниске образовног статуса и са недовољним разумијевањем о значају њиховог учешћа у истраживању, односно испитаницима који имају релативну аверзију према информационој технологији и њеном кориштењу у свакодневном животу, па и за потребе ефикаснијег истраживања.

Иако је анкета била анонимна не смије се занемарити утицај друштвене пожељности одговора, а код редослиједних скала мјерења субјективне процјене испитаника. Међутим, може се рећи да су добивени резултати оптимални за доношење индикативних закључака, док би за стварање потпуне слике у погледу постављеног предмета и циља истраживања било потребно провести истраживање на већем узорку и кориштење факторске анализе.

8.1.5. Методе истраживања

Примјеном одређених научних метода и инструмената истраживања обезбиједили смо увид у дефинисану проблематику која је предмет ово истраживања и

омогућили провјеру постављених хипотеза. У току израде докторске дисертације извршено је прикупљање, анализа и обрада прикупљених релевантних података и информација кориштењем и комбинацијом бројних метода за прикупљање, обраду и анализирање података.

За потребе истраживања на задану тему приступљено је прикупљању података из секундарних и примарних извора. Примарним и секундарним изворима података који су кориштени у изради дисертације се сматра сва доступна релевантна литература везана за истраживачку тему укључујући преглед литературе кроз такозвана деск истраживања (научни чланци, научне и стручне студије и истраживања, научне књиге и остале доступне релевантне публикације). При анализи секундарних и примарних података примјењено је више научних метода.

Методом анализе и синтезе вршена је анализа и рашчлањивање секундарних и примарних података како би се добила јасна слика о дефинисаном предмету истраживања, те њихова синтеза ради дефинисања модела истраживања и ради интерпретације резултата истраживања, те извођења закључака. Методом анализе проучавани су сви доступни релевантни писани извори који су објављени и чији су аутори у великом броју препознати успјешни научници и истраживачи из области предузетништва жена.

Методом дедукције и индукције, након анализе појединачних резултата истраживања, извршено је довођење зависне и независних варијабли у међусобну везу, те након извршених додатних анализа резултата истраживања изведено је низ неопходних закључака.

Методом дескрипције и компарације, на основу поређења описаних појава, догађаја и чињеница изведени су одређени закључци у погледу лоцирања одређених сличности и разлика и дефинисања уочених узрочно-последичних веза.

Помоћу методе класификације и компаративне методе, узети су у разматрање важећи законски прописи, програми, правилници и упутства везани за јачање подршке предузетништву жена.

Релевантни подаци за предвиђено истраживање прикупљани су путем структурираних упитника, интервјуа и анализом објављених доступних података садржаних у одговарајућим извјештајима из домаћих и страних извора. За квантитативно и квалитативно истраживање кориштена је АПИФ-ова база података, а одабир репрезентативног узорка је спроведен методом случајног узорка преко онлајн упитника. У зависности од броја прикупљених упитника са територије Републике Српске као дефинисаног подручја истраживања, у анализи прикупљених података кориштена је дескриптивна статистика.

За потребе анализе података неопходних за добивање квалитетне основе за извођење одговарајућих закључака истраживања, а на основу постављених научних и прагматичних циљева, анализиране су и поједине истраживачке публикације и информације појединих развојних агенција, министарстава и влада која су вршила истраживања потенцијала жена у предузетништву. Пројектована научна методологија истраживања омогућила је интеграцију података добијених примјеном различитих истраживачких техника које су примјењене са циљем процјене окружења за развој предузетништва жена у Републици Српској и Босни и Херцеговини чији потенцијал представља важан извор укупног економског раста. Истраживање је спроведено на узорку предузећа чији су власници жене или која су вођена од стране жена, односно гдје су жене предузетнице у сувласничком статусу.

Процјена окружења за развој предузетништва жена је вршена на сљедећим областима и то: политици управљања и координације, регулаторна и правна питања, промоцији предузетништва жена, доступност образовању и обуци, доступност кредитима и финансијским услугама, доступност информацијама, доступност удружењима и мрежама жена предузетница, доступност пословним просторијама, доступност тржишту и стање истраживања о предузетништву жена. Истраживањем је формирана свеобухватна база података класификована кроз одређене дијаграме и прегледе, који представљају значајну синтезу података прикупљених из спроведеног анкетирања испитаника, више писаних, штампаних и електронских извора и директних контаката са женама предузетницама. Такође, извршена је процјена законских оквира за развој предузетништва жена у Републици Српској, као и постојећих институционалних механизма подршке, стратешких

докумената, постојећих видова помоћи женама предузетницама попут кредитних линија и едукација. Из низа доступних релевантних примарних и секундарних извора извршен је преглед званичних података и истраживања који се односе на економску ситуацију, стање на тржишту рада када је у питању домен предузетништва жена.

На основу прикупљених података о улози жене у предузетништву анализирана је структура броја запослених, укупног прихода и добити као и остварен удио потенцијала жена у предузетништву. Анализирањем података дефинисане су и могуће препреке и изазови у развоју предузетништва жена и дати су приједлози за њихово отклањање и осигурање државних мијера и стратегије за ефикасно идентифицирање и рјешавање проблема.

Обрађени подаци су анализирани и интерпретирани у правцу доказивања постављених хипотеза, уважавајући уочена ограничења предметног истраживања.

На основу добијених и сагледаних резултата емпиријског истраживања у високо развијеним земљама и земљама Европске уније и стања у Републици Српској предложене су одређене могуће мјере за побољшање пословања и стратешко планирање развоја предузетништва жена у Републици Српској и могућа рјешења за унапређење капацитета локалних заједница у погледу обезбјеђења повољнијих услова за раст и развој предузетништва жена а са циљем доприноса економском развоју, повећању запослености и samozapoшљавању, те ширењу домаћег и иностраног тржишта са производно-услужног и радног аспекта.

8.2. Резултати истраживања и провјера хипотеза

8.2.1. Резултати истраживања

Подаци су прикупљени помоћу линка који је одговоре смјештао у базу података у оквиру сегмента google drive на корисничком налогу g-maila. Упитници који су попуњавани у word документу или на штампаним обрасцима самостално су

уношени у базу података. На бази прикупљених података у датотекама, истраживања одређене литературе и осталих релевантних извора извршена је статистичка обрада добијених података, њихова анализа и извођење одређених закључака.

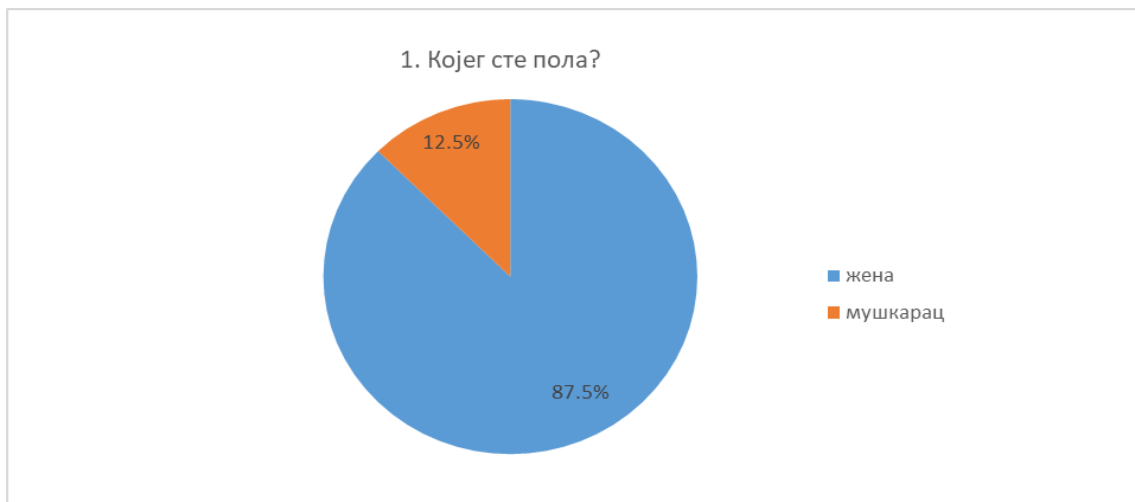
АНКЕТИРАЊЕ СУВЛАСНИЦА ПРЕДУЗЕЋА

Првим анкетним упитником методом случајног узорка обухваћено је 60 предузећа са сувласничким статусом жене предузетнице са мушкарцима. Анкетни упитник садржи 19 питања са више одговора. Између осталог, прикупљани су подаци о предузетничкој дјелатности предузећа гдје су сувласнице жене, равноправности жена у економском животу и на тржишту рада, приступу финансијама, могућности самозапошљавања и запошљавања чланова њихове породице, факторима развоја и улози државе и мјерама којим држава може подстаћи економско оснаживање жена у развоју предузетништва жена и друго.

Од укупно анкетираних предузећа гдје су жене у статусу сувласника предузећа са мушкарцима 87,5% анкетираних су биле жене, а 12,5% су мушкарци. Овај податак говори о *равноправном положају жена са мушкарцима када су у питању предузетнички партнерски односи, али и о већем учешћу жена у партнерским односима са мушкарцима.*

Дијаграм 1

Анализа родне структуре испитаника

Анализа родне структуре указује на висок степен повјерења мушкараца предузетника у жене предузетнице када су у питању партнерски односи у области предузетништва. У великој мјери се уважава мишљење жена у давању информација, креирању и доношењу предузетничких одлука.

Дијаграм 2

Анализа структуре испитаника према животној доби

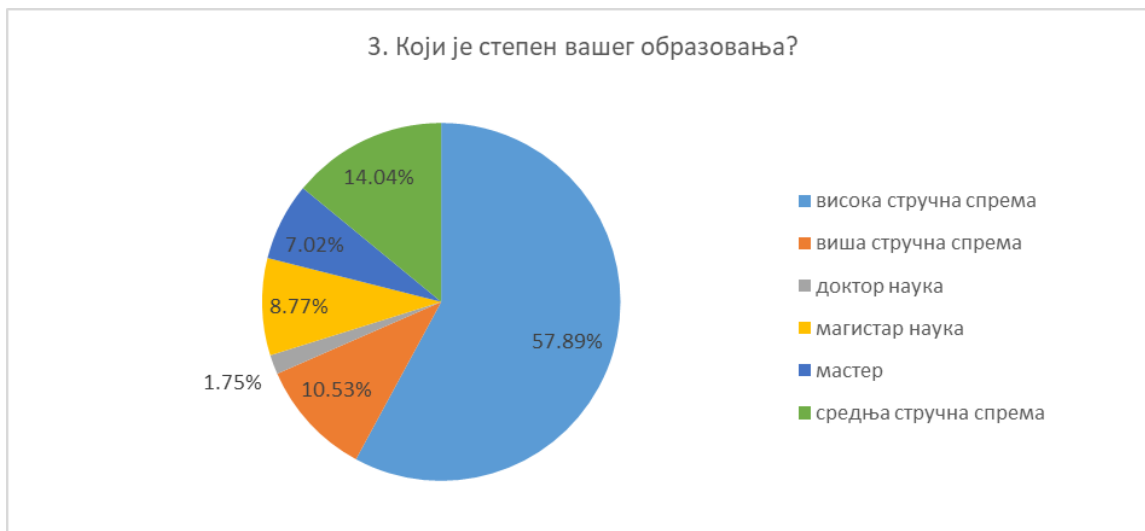

Истраживање је показало да у сувласничким предузећима жена и мушкараца предузетника доминирају предузетници доби од 45 до 54 године (43,86%), затим од

34 до 44 и од 25 до 34 године (19,30%), а најмање у заступљени предузетнице од 55 до 65 година животне доби. Овај врло значајан податак је потврдио чињеницу да су *најуспјешнији предузетнички партнерски односи између жена и мушкараца најзаступљенији у популацији од 45 до 54 година животне доби.*

Дијаграм 3

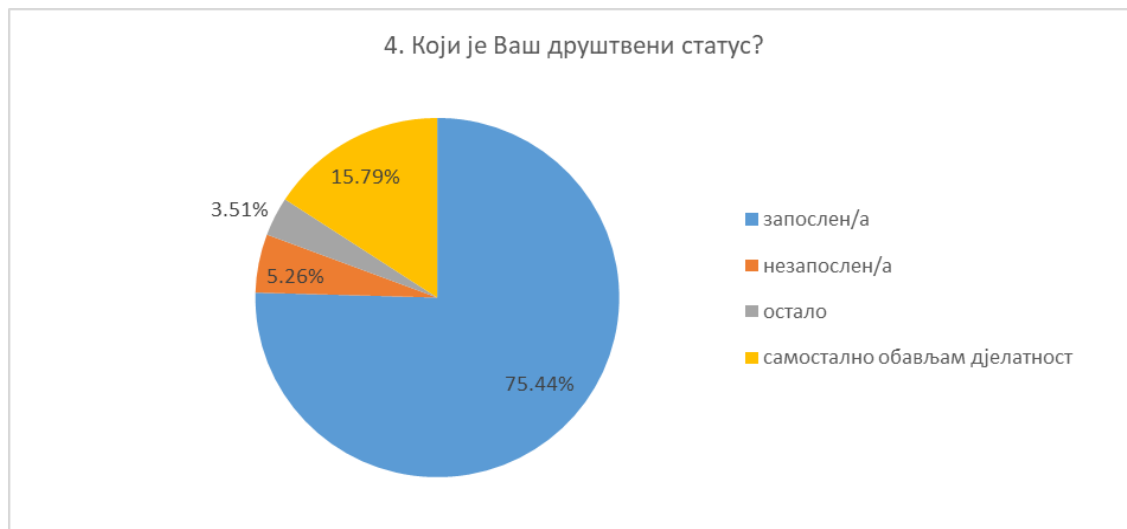
Анализа структуре испитаника према степену образовања

Када је у питању степен образовања жена и мушкараца предузетника у предузетничким партнерским односима, анализа је показала да доминирају са високом стручном спремом (чак 57,89%), а најмање је заступљено предузетника жена и мушкараца са научним степеном доктора наука.

Дијаграм 4

Анализа структуре испитаника према друштвеном статусу

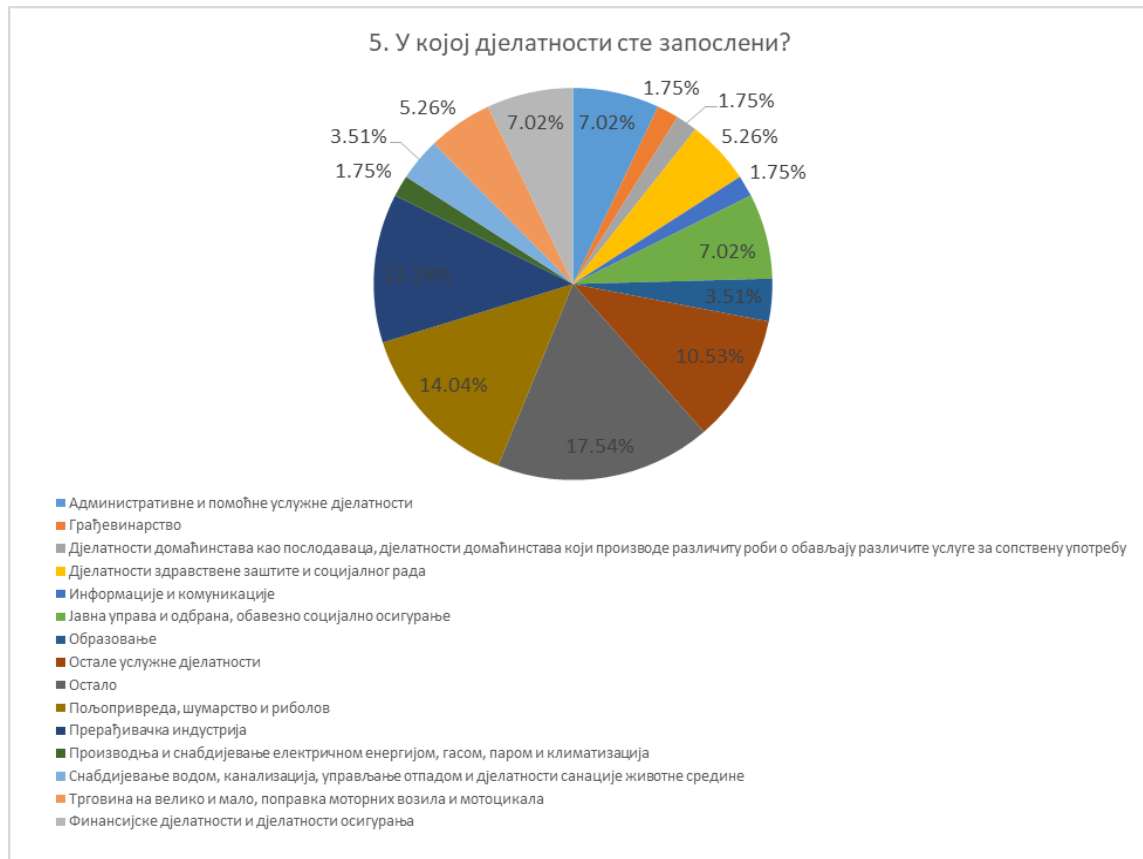

Анализа одговора испитаника о друштвеном статусу је показала да се 75,44% испитаника изјаснило да се сматра запосленим, а 3,51% се изјаснило под категорију остало, без додатног појашњења властитог образложења свог друштвеног статуса. Надаље, 15,79% се сматра самосталним у обављању своје дјелатности, а 5,26% се сматра незапосленим.

Имајући у виду да се ради о предузећима која су регистрована, може се закључити да је још увијек евидентно присутан проблем заступљености неформалног (сивог) тржишта рада (значајан проценат изјашњења под категоријом незапослених и осталих, без додатног појашњења формалног друштвеног статуса).

Дијаграм 5

Анализа структуре испитаника према дјелатности

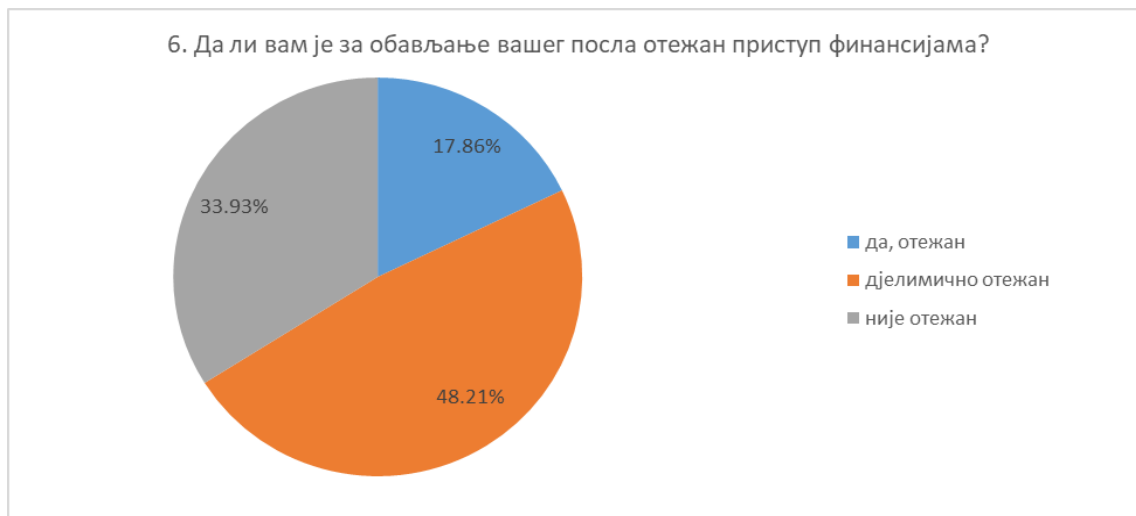
Анализа предузетничке дјелатности предузећа у сувласништву жена и мушкараца у истраживачком узорку је показала да су готово равноправно заступљене све дјелатности приказане у легенди Дијаграма 5.

Међутим, највећа је заступљеност у дјелатности домаћинстава као послодаваца, односно дјелатности домаћинстава који производе различиту робу и обављају различите услуге за сопствену употребу (17,54%), у дјелатности пољопривреде, шумарства и риболова (14,04%) и осталим услужним дјелатностима (10,53%).

Најмања је заступљеност предузећа у партнерству мушкараца и жена предузетница у дјелатности информације и комуникације, грађевинарство и производња и снабдијевање електричном енергијом, гасом, паром и климатизација (према извршеној анализи релативно по 1,75%).

Дијаграм 6

Анализа приступа изворима финансирања

Када је у питању могућност приступа финансијама за обављање предузетничке дјелатности, испитаници су у највећој мјери оцијенили да је приступ изворима финансирања дјелимично отежан (48,21%), а 17,86% се изјаснило да је отежан. Овакав резултат анализе наводи на закључак да мушкарци и жене предузетнице улазе у сувласнички предузетнички партнерски однос са дјелимично, или већ обезбјеђеним финансијским средствима која су углавном базирана на властитим средствима или средствима породице (60,38% испитаника) или комбиновано, властита и кредитна средства, или стечена путем кредита и донација (18,87%) или искључиво путем кредитних задужења (18,97%). Ови подаци произилазе из анализе резултата истраживања о почетном капиталу испитаника приликом предузимања предузетничке дјелатности (Дијаграм 7).

Дијаграм 7

Анализа извора почетног капитала

На питање да ли је држава преко субвенција помогла почетак предузетничке дјелатности 85,19% испитаника је одговорило негативно, а само 7,41% испитаника је потврдило учешће или дјелимично државе у субвенцирању предузетничке дјелатности.

Дијаграм 8

Субвенционирање од стране државе

Резултати ове анализе се могу сматрати крајње дестимулативним за развој предузетништва, односно предузетништва жена у Републици Српској с обзиром да

постоје формално усвојени програми Владе о државној стимулацији предузетништва жена.

Наводи се на закључак да постоји „неформално селективно субвенцирање“ у области предузетништва, односно предузетницима жена према критеријима који нису дефинисани у усвојеним програмима субвенцирања предузетничке дјелатности.

Дијаграм 9

Анализа утицаја на samozapoшљавање и запошљавање чланова породице

Према резултатима истраживања за 50% испитаника покретање властитог посла им је омогућило samozapoшљавање или запошљавање чланова њихове породице, 29,63% се изјаснило са одговором дјелимично, а 20,37% је одговорило негативно.

Дијаграм 10

Подручје могућег развоја предузетништва жена

Перспективу у развоју предузетништва жена у Републици Српској испитаници највише виде у области сеоског и бањског туризма (30,36%), затим развоју пољопривреде (16,07%), етнотуризма са акцентом на кућну радиност (14,29%) и подручју руралног развоја (12,50%).

Испитаници су оцијенили улогу државе у развоју предузетништва жена по понуђеним аспектима на следећи начин.

Дијаграм 11

Оцјена улоге државе у развоју предузетништва жена

	1	2	3	4	5
<i>Пружа довољну инфраструктурну подршку развоју предузетништва жена</i>		X			
<i>Држава преко субвенција или других подстицајних мјера помаже почетак бављења дјелатности</i>		X			
<i>Едукација жена у погледу предузетништва жена</i>		X	X		
<i>Пружају подршку само женама на почетку каријере</i>	X				
<i>Израда програма и стратегије развоја предузетништва жена</i>	X				
<i>Остало:</i>					

Легенда:

Одговор 1: Апсолутно се не слажем

Одговор 2: Не слажем се

Одговор 3: Нити се слажем, нити се не слажем

Одговор 4: Слажем се

Одговор 5: Апсолутно се слажем

Резултати истраживања су показали да се већина испитаника *није сагласна да је у Републици Српској пружена довољна подршка развоју предузетништва жена,*

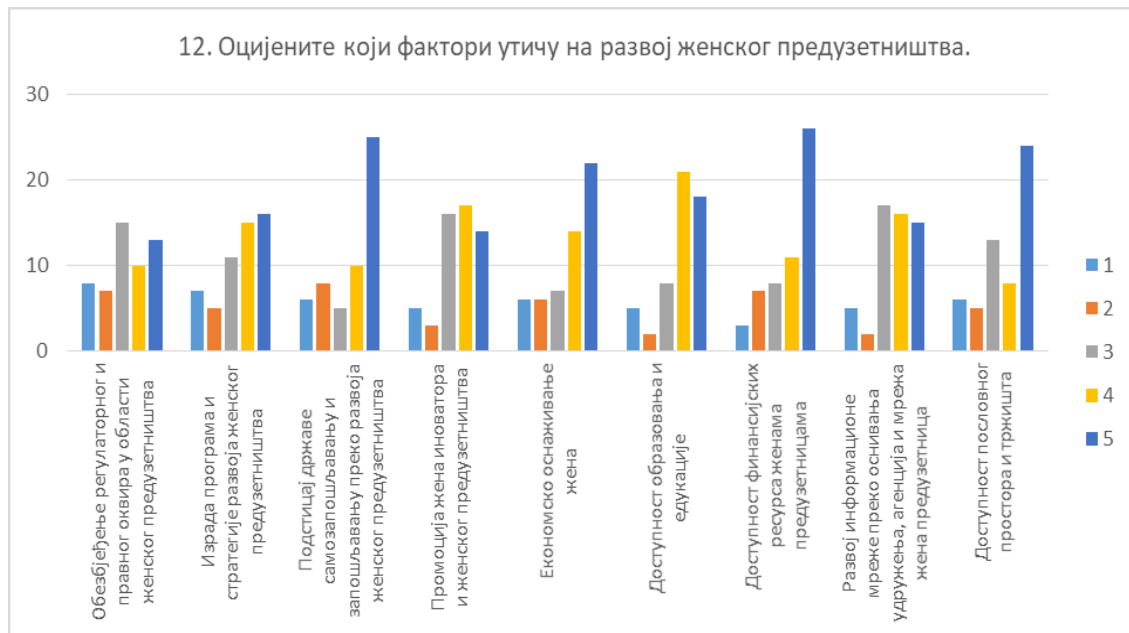
нити да држава у довољној мјери помаже почетак бављења самосталне предузетничке дјелатности преко субвенција или других подстицајних мјера.

Постоји дјелимична несагласност у погледу опредјељености одговора када је у питању едукација жена у погледу предузетништва жена, гдје се већина испитаника подједнако опредјелила избором свог става за оцјену „не слажем се“ и оцјену „нити се слажем, нити се не слажем“.

Оцјена испитаника у проведеном истраживању у погледу фактора утицаја на развој предузетништва жена у Републици Српској је како слиједи.

Дијаграм 12

Оцјена фактора утицаја на развој предузетништва жена

	1	2	3	4	5
Обезбјеђење регулаторног и правног оквира у области предузетништва жена			X		
Израда програма и стратегије развоја предузетништва жена					X
Подстицај државе самозапошљавању и запошљавању преко развоја предузетништва жена					X
Промоција жена иноватора и предузетништва жена				X	
Економско оснаживање жена					X
Доступност образовања и едукације				X	

<i>Доступност финансијских ресурса женама предузетницама</i>					X
<i>Развој информационе мреже преко оснивања удружења, агенција и мрежа жена предузетница</i>			X		
<i>Доступност пословног простора и тржишта</i>					X
<i>Остало:</i>					

Легенда:

Одговор 1: Апсолутно се не слажем

Одговор 2: Не слажем се

Одговор 3: Нити се слажем, нити се не слажем

Одговор 4: Слажем се

Одговор 5: Апсолутно се слажем

Став већине испитаника у погледу обезбјеђености регулаторног и правног оквира у области предузетништва жена и развоја информационе мреже преко оснивања удружења, агенција и мрежа жена предузетница је био крајње неодређен (нити се слажем, нити се не слажем).

Постоји апсолутна сагласност већине испитаника око аспекта израде програма и стратегије развоја предузетништва жена, подстицаја државе самозапошљавању и запошљавању преко развоја предузетништва жена, економског оснаживања жена, доступности финансијских ресурса женама предузетницама и доступности пословног простора и тржишта, те сагласност у вези промоције жена иноватора и предузетништва жена и доступности образовања и едукације из области предузетништва жена.

Генерално, већина испитаника сматра да у Републици Српској постоје услови за интензивнији развој предузетништва жена који може допринијети већем самозапошљавању и запошљавању, те економском развоју Републике Српске.

Ставови испитаника у погледу свих предложених мјера за економско оснаживање жена предузетница са циљем развоја предузетништва жена у Републици Српској су били углавном позитивни (генерално постоји апсолутна сагласност испитаника).

Дијаграм 13

Оцјена мјера државе за економско оснаживање жена предузетница

	1	2	3	4	5
<i>Побољшање услова кредитирања за жене предузетнице</i>					X
<i>Подршка малим предузећима у погледу смањења пореза</i>					X
<i>Смањење бирократских процедура за покретање и вођење малог бизниса</i>					X
<i>Спровођење програма обуке жена предузетница у области маркетинга, комуникације и управљања</i>					X
<i>Обезбјеђење гаранција за покретање предузетништва жена</i>					X
<i>Развијање програма за развој предузетништва жена</i>					X
<i>Остало:</i>					

Легенда:

Одговор 1: Апсолутно се не слажем

Одговор 2: Не слажем се

Одговор 3: Нити се слажем, нити се не слажем

Одговор 4: Слажем се

Одговор 5: Апсолутно се слажем

Испитаници су у истраживању показали висок степен сагласности за све предложене мјере у погледу економског оснаживања жена предузетница у Републици Српској и на тај начин врло јасно акцентирајући његову потребу.

Дијаграм 14

Оцјена примјењеног модела финансирања и развојних програма

Када је у питању оцјена да ли креирање модела финансирања предузетништва жена и развојних програма државе могу подстаћи развој предузетништва жена у Републици Српској са циљем повећања запошљавања и samozapoшљавања жена, 71,43% испитаника је одговорило потврдно, 23,21% да дјелимично подстиче и само 5,36% је негирало утицај овог фактора.

Дијаграм 15

Оцјена утицаја пословних удружења на развој предузетништва жена

На исти начин као и код претходног питања, али са различитим удјелом учешћа, испитаници су дали своје мишљење и у погледу питања да ли би формирање удружења пословних жена допринијело њиховом повезивању са мрежама других пословних жена и омогућило њихов заједнички приступ средствима, информацијама, едукацијама и тржишту (47,37% да, 47,37% дјелимично и само 5,26% не).

На овај начин је и фактор удруживања пословних жена и њиховог повезивања са другим пословним мрежама са циљем њиховог заједничког приступа средствима, информацијама, едукацијама и тржишту позитивно оцијењен у свом доприносу развоју предузетништва жена у Републици Српској.

Дијаграм 16

Анализа утицаја предузетништва жена на родну равноправност

Према мишљењу већине испитаника развојем предузетништва жена, *жена се дјелимично ставља у равноправан положај са мушкарцем* и повећава се њихова активност у свијету бизниса као равноправан партнер са мушкарцима (54,39%). 42,11% испитаника је на ово питање одговорило потврдно, а 3,51% је негирало овај утицај.

Дијаграм 17

Анализа утицаја родне равноправности на развој предузетништва жена

Према мишљењу већине испитаних (56,14%) равноправно учешће жена у економском животу и на тржишту рада ће омогућити женама предузетницама доступност финансијским средствима, образовању и обукама, доступност тржишту, услугама и информацијама, удружењима и мрежама жена предузетница уз промовисање предузетништва жена.

Постоји висок степен апсолутне несагласности испитаника у погледу понуђених одговора који су окарактерисани као препрека развоја каријере и успјеха жене на послу, те отежавајући фактори развоја предузетништва жена.

Дијаграм 18

Оцјена препрека за развој предузетништва жена

	1	2	3	4	5
<i>Имала сам мање радног искуства и континуитета у послу због подизања дјете и кућних обавеза</i>	X				
<i>Због трудноће и порођаја био ми је отежан рад и напредовање јер сам често одсуствовала са посла</i>	X				
<i>Често сам одсуствовала са посла због породичних обавеза</i>	X				
<i>Нисам била у могућности ићи на едукацију и усавршавање због породичних обавеза</i>	X				
<i>Била сам присиљена да бирам између породице и породичних обавеза и бизниса којег водим</i>	X				
<i>Недостаје ми подршка породице и окружења како бих ускладила породицу и посао</i>	X				
<i>Недостатак инфраструктурне подршке и подршке државе</i>					X
<i>Суочавала сам се са предрасудама о могућностима жена да буду успјешне вође и лидери</i>				X	
<i>Наишла сам на осуду околине због тога што сам по њиховом мишљењу превише амбициозна жена јер бих се више требала посветити породици а не каријери</i>	X				

<i>Као жена суочавала сам се са проблемом јер ме нису укључивали у едукацију, неформалне мреже и удружења</i>	X				
<i>Приликом оцјењивања мог успјеха и резултата рада добивала сам лоше оцјене зато што сам жена</i>	X				
<i>Нисам довољно чврста и одлучна да би била вођа лидер јер сам рањива и осјећајна зато што сам жена</i>	X				

Легенда:

Одговор 1: Апсолутно се не слажем

Одговор 2: Не слажем се

Одговор 3: Нити се слажем, нити се не слажем

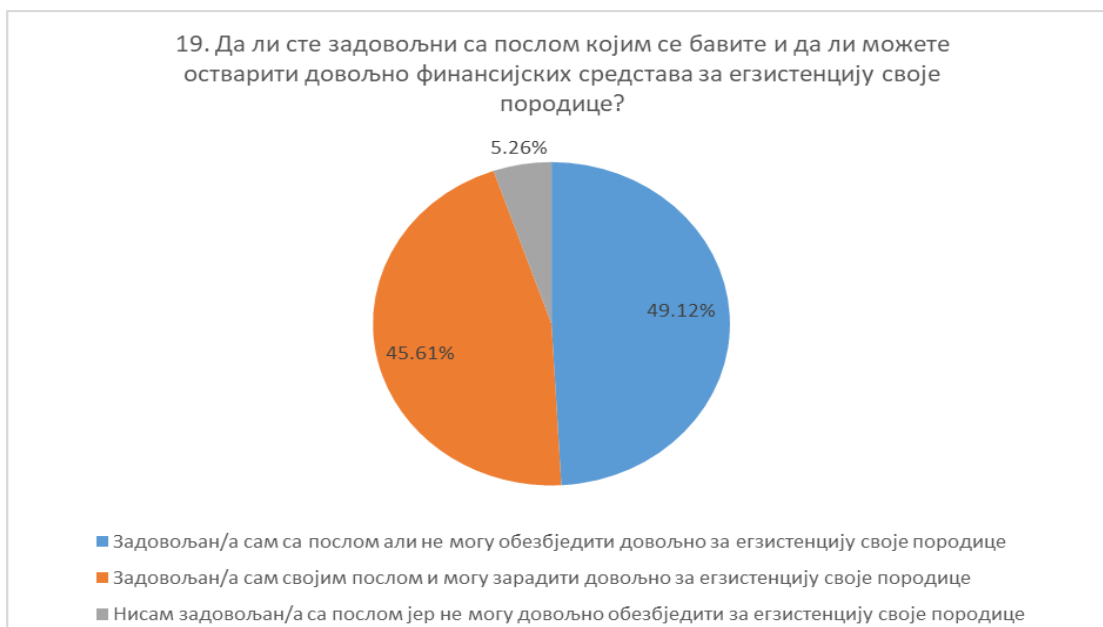
Одговор 4: Слажем се

Одговор 5: Апсолутно се слажем

Већина испитаника је сагласна да недостатак инфраструктурне подршке и подршке државе, те предрасуде о могућностима жена да буду успјешне вође и лидери могу да буду ограничавајући фактор успјеха жене у каријери и започетом послу, односно развоју предузетништва жена.

Дијаграм 19

Оцјена задовољства предузетничком дјелатношћу

Испитаници су својим одговорима потврдили да су задовољни са послом којим се баве, али не могу обезбиједити довољно за егзистенцију своје породице (49,12% испитаника). Готово исти број испитаника је потврдио својим одговорима да су задовољни својим послом и да могу довољно зарадити за егзистенцију своје породице (45,61% испитаника). Мали број испитаника, 5,26%, није задовољан сва послом којим се бави јер не може остварити довољно финансијских средстава за егзистенцију породице.

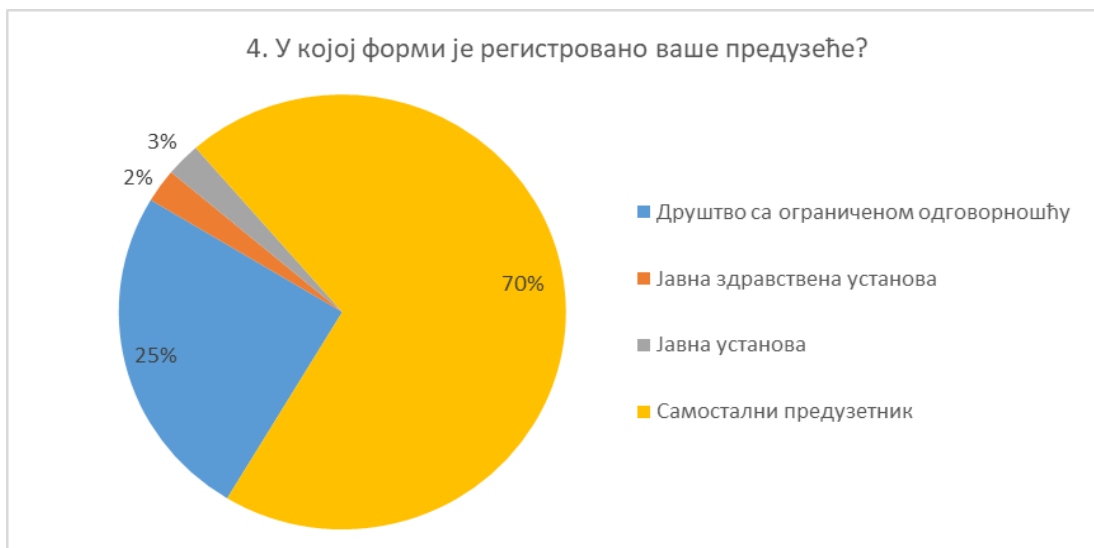
Генерално, може се закључити да постоји задовољство испитаника у погледу посла којим се баве у оквиру области предузетништва жена, али са подјељеним мишљењем када је у питању обезбјеђење довољно финансијских средстава за несметану егзистенцију породице.

АНКЕТИРАЊЕ САМОСТАЛНИХ ПРЕДУЗЕТНИЦА

Другим анкетним упитником методом случајног узорка обухваћено је 40 предузећа чији су власници искључиво жене предузетнице. Упитник се састојао од општег дијела, као и од х питања и садржи 30 питања са више одговора.

Дијаграм 20

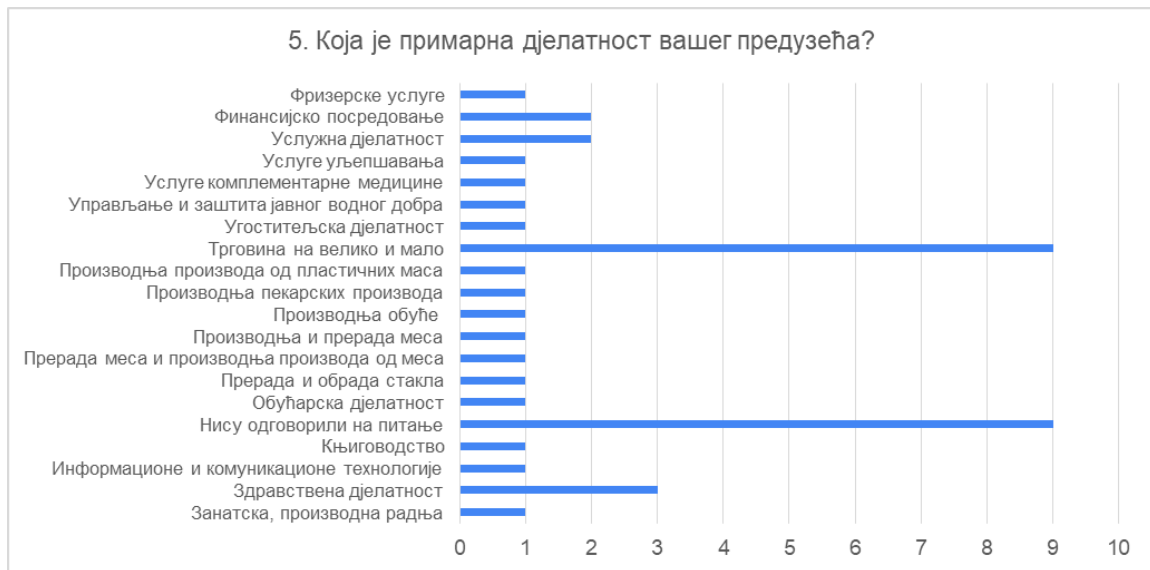
Форма регистрације предузећа

Од укупног броја испитаних, 70%, односно 25% испитаника се изјаснило да своју предузетничку дјелатност обавља као самостални предузетник, односно друштво са ограниченом одговорношћу, респективно.

Дијаграм 21

Анализа примарне дјелатности жена предузетница

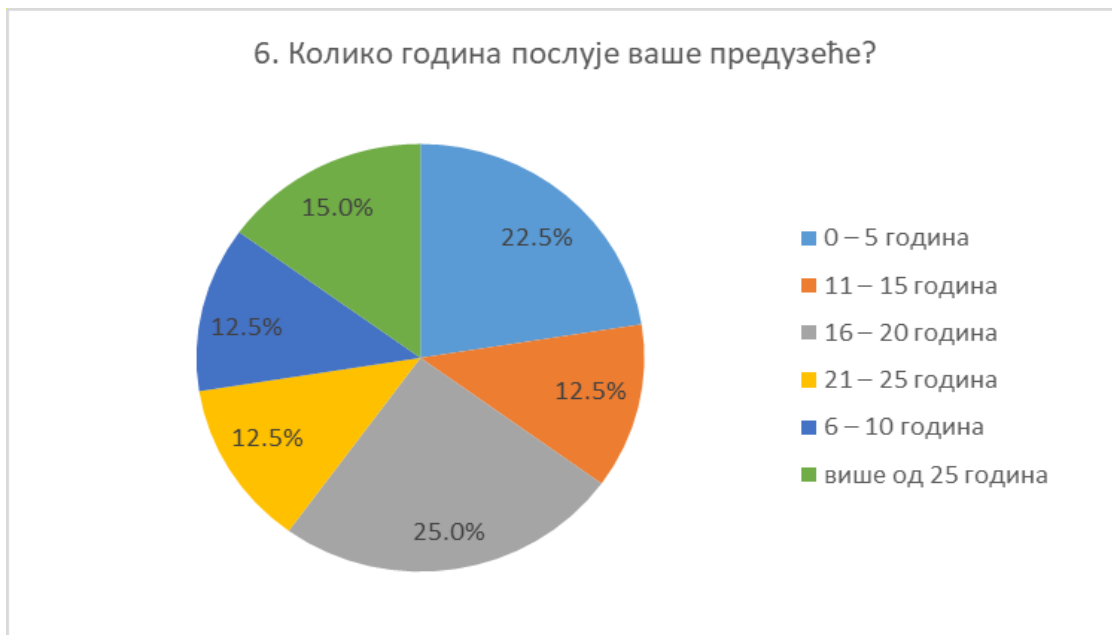

Према понуђеној званичној класификацији дјелатности у Републици Српској, највећи број испитаних жена предузетница (од оних који су дали одговоре) се изјаснило да им је примарна дјелатност трговина на велико и мало, затим здравствена дјелатност, услужна дјелатност и финансијско посредовање.

У свим осталим наведеним дјелатностима према званичној класификацији такође постоје понуђени одговори када је у питању област предузетништва жена. Међутим, оно што је заиста евидентно и што се може окарактерисати као суштински проблем је велики број испитаница које нису одговориле на ово питање, што наводи на закључак да нису могле препознати дјелатност свог предузећа у понуђеној класификацији, да ли зато што је није довољно разумљива за испитанике или је непотпуна са аспекта прегледа дјелатности.

Дијаграм 22

Анализа година пословања предузећа у власништву жена

Резултати истраживања су показали да:

- ✓ 25% испитаних жена предузетница обавља своју дјелатност од 16 до 20 година,
- ✓ 22,5% до 5 година,
- ✓ 15% више од 25 година,
- ✓ по 12,5% у распону од 6 до 10 година, 11 до 15 година и 21 до 25 година.

Дијаграм 23

Анализа броја запослених

Према резултатима истраживања, у 70% предузећа у којим су жене власнице запослено је до 10 радника, у 17,5% од 11 до 50, а у 10% предузећа од 51 до 250 радника.

Може се закључити да су предузећа чији власници су жене углавном мала предузећа са мањим бројем запослених, до 10.

Дијаграм 24

Анализа животне доби жена предузетница

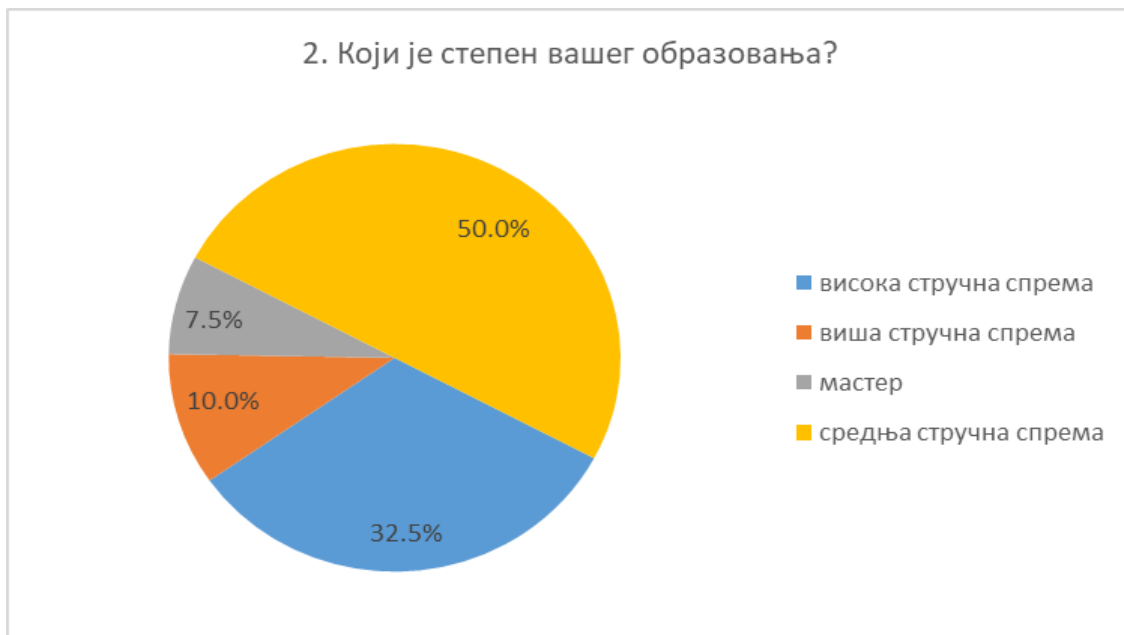
Анализа животне доби жена предузетница на репрезентативном узорку је показала следеће:

- ✓ 30% испитаних је животне доби од 45 до 54 године
- ✓ 27,5% испитаних је животне доби од 25 до 34 године
- ✓ 25% испитаних је животне доби од 35 до 44 године
- ✓ 10% испитаних је животне доби од 55 до 65 година
- ✓ 5% испитаних је животне доби преко 65 година
- ✓ 2,5% испитаних је животне доби од 18 до 24 године.

На основу резултата истраживања може се закључити да је у *просјеку* *распон* *животне доби жена предузетница у Републици Српској од 25 до 54 године* и да *припадају активној радној популацији*. *Најмања је заступљеност жена предузетница у популацији до 24 године и преко 65 година.*

Дијаграм 25

Анализа степена образовања жена предузетница

Истраживање је показало да *жене предузетнице у Републици Српској углавном имају средњу стручну спрему (50%), затим високу стручну спрему (32,5%).* 10% испитаних се изјаснило да има вишу стручну спрему, а 7,5% мастер. Испитаника са научним степеном магистра или доктора наука није било.

Дијаграм 26

Анализа брачног статуса жена предузетница

Када је у питању брачни статус жена предузетница, највише испитаница се изјаснило да су удате и да имају дјецу (67,5%), 15% да су неудате, а по 5% да су разведене или удовице. Остали резултати анализе брачног статуса су занемарљиви.

Дијаграм 27

Активност брачног партнера у предузећима у власништву жена

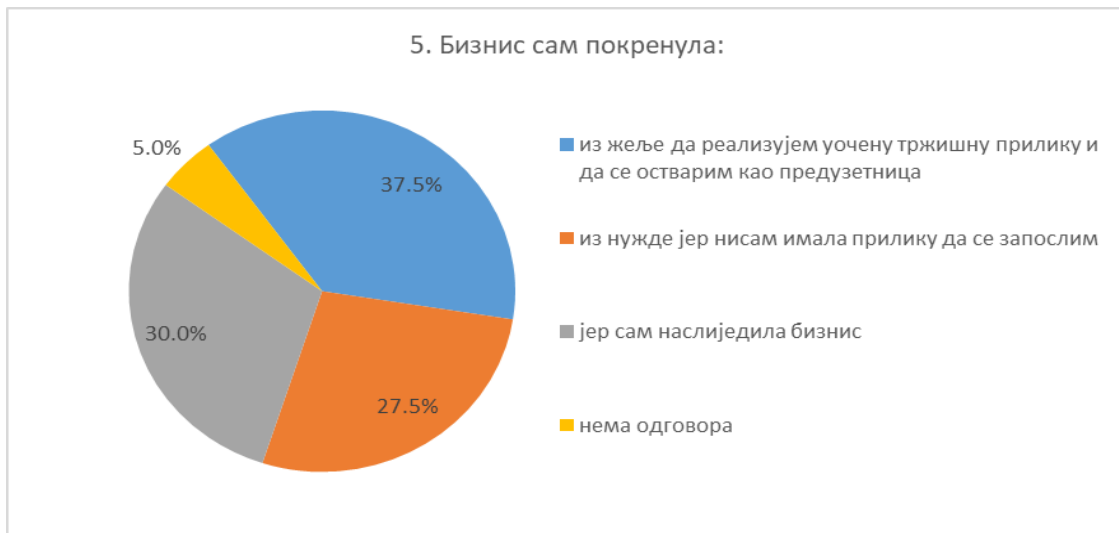

Када је у питању активност партнера у раду предузећа жена предузетница, мишљења су била подјељена.

45% испитаних жена предузетница се изјаснило да партнери учествују у дјелатности њиховог предузећа и помажу у вођењу бизниса, а 40% да не учествују и да нису активно укључени у вођењу бизниса.

Дијаграм 28

Мотивација за покретање предузетништва жена

Резултати истраживања су показали да постоје различити мотиви код жена предузетница у погледу покретања предузетничке активности.

37,5% испитаних жена предузетница се изјаснило да је предузетничку активност покренуло из жеље да искористи уочену тржишну прилику, 30% јер су наслиједиле бизнис, а 27,5% да су покренуле бизнис из нужде јер нису имале прилику за запослење.

Дијаграм 29

Оцјена дјелатности у којој послују жене предузетнице

Истраживање је показало да је спектар дјелатности у којим послују жене предузетнице заиста широк, али да су највише заступљене у услужним дјелатностима (35%), трговини на велико и мало, поправци моторних возила и мотоцикала (15%), дјелатности пружања смјештаја, припреме и послуживања хране, хотелијарства и угоститељства (12,5%), те прерађивачкој индустрији (12,5%). У осталим дјелатностима постоји њихова заступљеност, али је занемарива.

Дијаграм 30

Оцјена извора финансирања почетног капитала

Анализа извора почетног капитала за обављање предузетничке дјелатности у предузећима гдје су власнице жене, показала је да су се углавном финансирале властитим средствима или средствима своје породице, чак 85% испитаних лица. Само 10% жена предузетница се изјаснило да је своју предузетничку дјелатност покренуло туђим средствима, односно кредитним задужењем.

Дијаграм 31

Оцјена субвенцирања државе почетне предузетничке дјелатности жена

Аналогно претходно наведеним резултатима истраживања у погледу извора финансирања почетка предузетничке дјелатности жена предузетница, било је логично да ће анализа помоћи државе преко субвенција и других подстицајних мјера за почетак предузетничке дјелатности бити како слиједи.

77,5% жена предузетница се изјаснило да није било државних субвенција или других подстицајних мјера за почетак предузетничке дјелатности, 15% да је било, а 5% да је било дјелимично.

Дијаграм 32

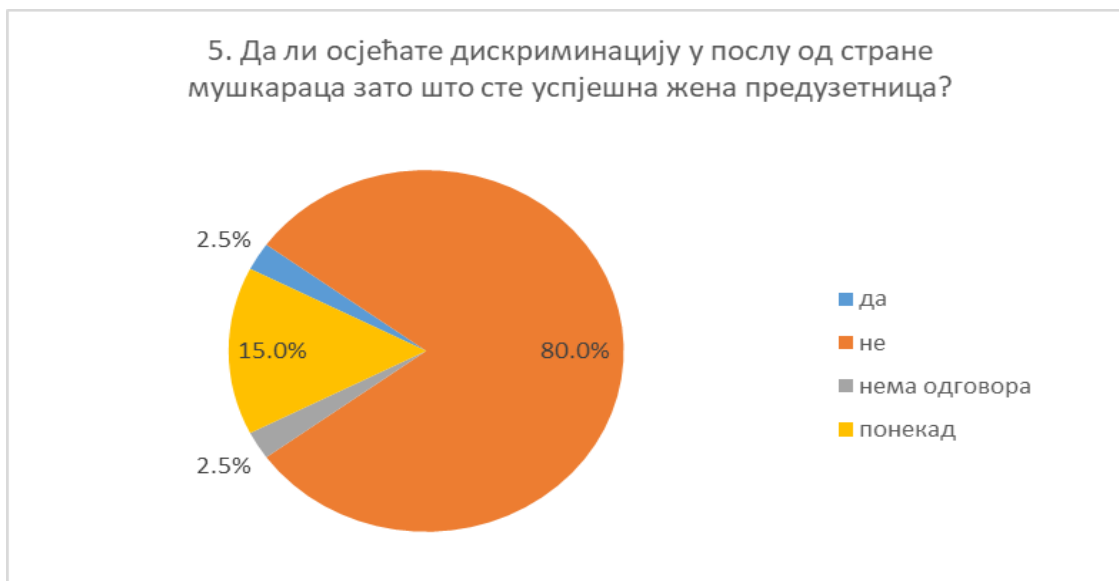
Оцјена дуалне улоге жена предузетница

Жене предузетнице из узорка су се углавном изјасниле да стижу *истовремено* реализовати и породичне обавезе и обавезе на послу (77,5%). 15% се изјаснило да *дјелимично* стижу, а 5% да не стижу ускладити своје породичне и пословне обавезе.

Дијаграм 33

Оцјена родне равноправности међу половима на послу

Анализа резултата истраживања је показала да *већина жена предузетница не осјећа дискриминацију у послу од стране мушкараца зато што је успјешна жена предузетница (80%), 15% да осјећа понекад, а само 2,5% осјећа овај вид дискриминације.*

Дијаграм 34

Оцјена нивоа комуникације и сарадње жена и мушкараца на послу

72,5% испитаних жена предузетница се изјаснило да остварује једнаку комуникацију и сарадњу и са женама и са мушкарцима. 12,5% се изјаснило да остварује бољу комуникацију и сарадњу са женама, а 12,5% са мушкарцима.

Дијаграм 35

Анализа учешћа жена предузетница у едукацијама

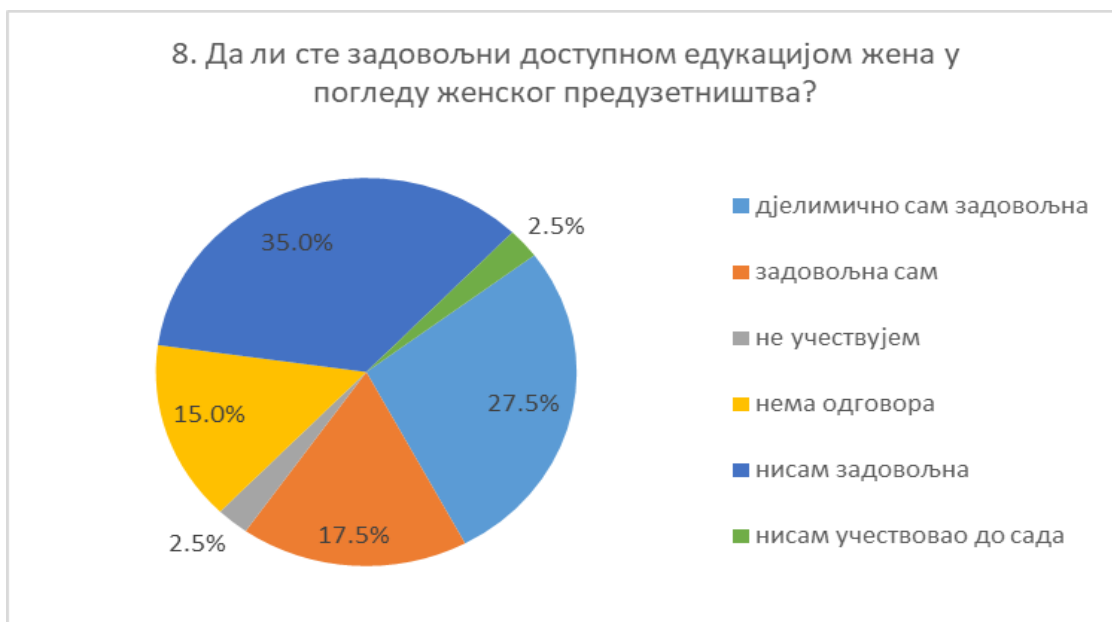

Резултати истраживања су показали да жене предузетнице испитане у репрезентативном узорку углавном не учествују у едукацијама жена из области предузетништва (67,5%), 20% да учествују и дјелимично су задовољне. Само 7,5% испитаних жена предузетница се изјаснило да учествују и да су задовољен едукацијама жена из области предузетништва жена.

Мишљења у погледу доступности едукације жена у области предузетништва жена код испитаних су била подјељена.

Дијаграм 36

Оцјена задовољства жена предузетница едукацијама

Од укупног броја испитаних из истраживачког узорка, 35% није задовољно едукацијом, 27,5% је дјелимично задовољно, а 17,5% је задовољно. 15% испитаника није одговорило на постављено питање у упитнику.

Дијаграм 37

Оцјена модела запошљавања радника у предузећима у власништву жена

Када је у питању запошљавање и регуртовање нових запослених у предузећима из области предузетништва жена, највише испитаних (55%) се изјаснило да је упустило запослене комбиновано, преко бироа за запошљавање, путем огласа и препорука, из породице и слично. 20% је запослило раднике по препоруци.

Дијаграм 38

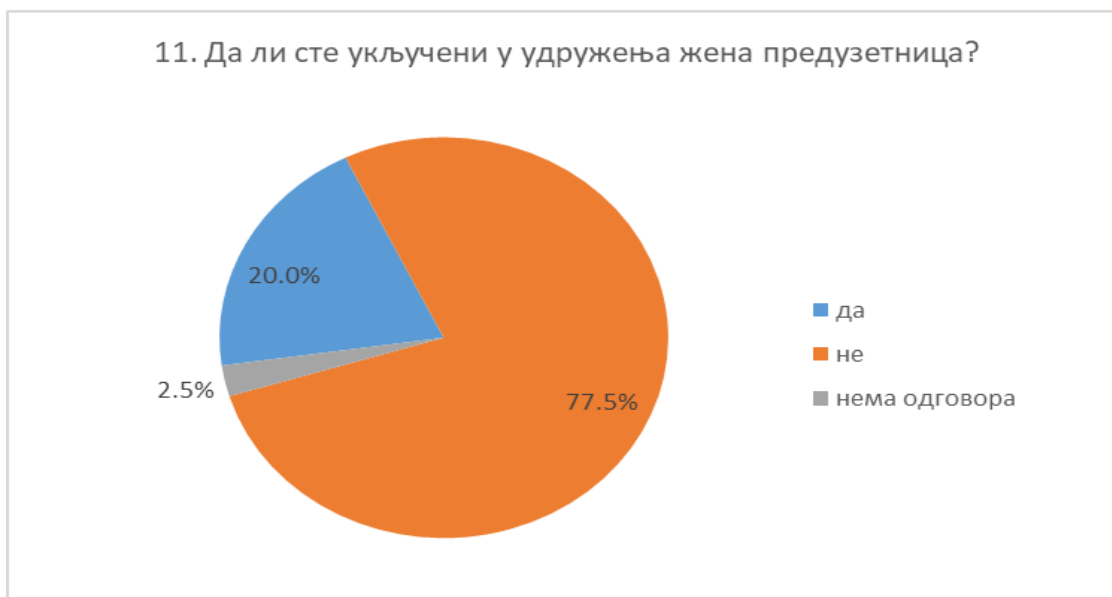
Оцјена менаџмента људским ресурсима

На питање да ли у свом предузећу организујете обуке, тренинге, односно да ли примјењујете менаџмент људских ресурса, 65% испитаних жена предузетница се изјаснило да не примјењује, 22,5% да дјелимично, 10% да примјењује. 2,5% испитаних није одговорило на ово питање.

Дијаграм 39

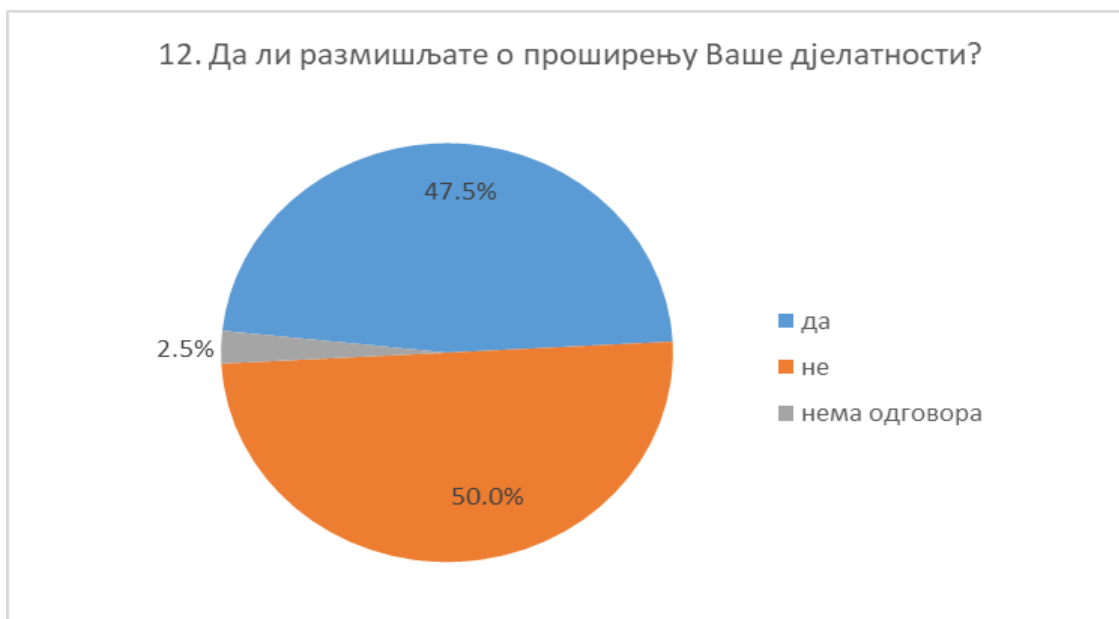
Анализа учешћа у удружењима жена предузетница

Истраживање је показало да жене предузетнице нису довољно активне када су у питању мреже и удружења жена предузетница. 75% испитаних жена предузетница се изјаснило да нису укључене у удружења жена предузетница, а 20% да јесте.

Дијаграм 40

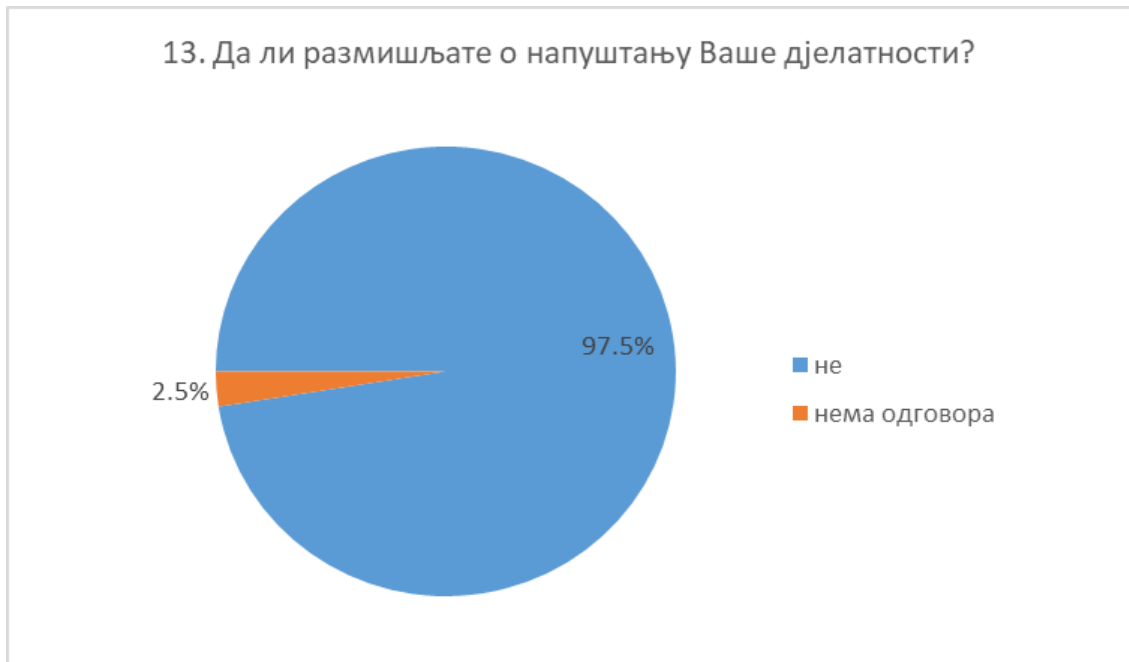
Могућности за проширење дјелатности

Резултати истраживања о намјерама жена предузетница у погледу проширења дјелатности су показали да *50% испитаних жена предузетница не размишља о проширењу своје предузетничке дјелатности, а 47,5% размишља о могућем проширењу.*

Дијаграм 41

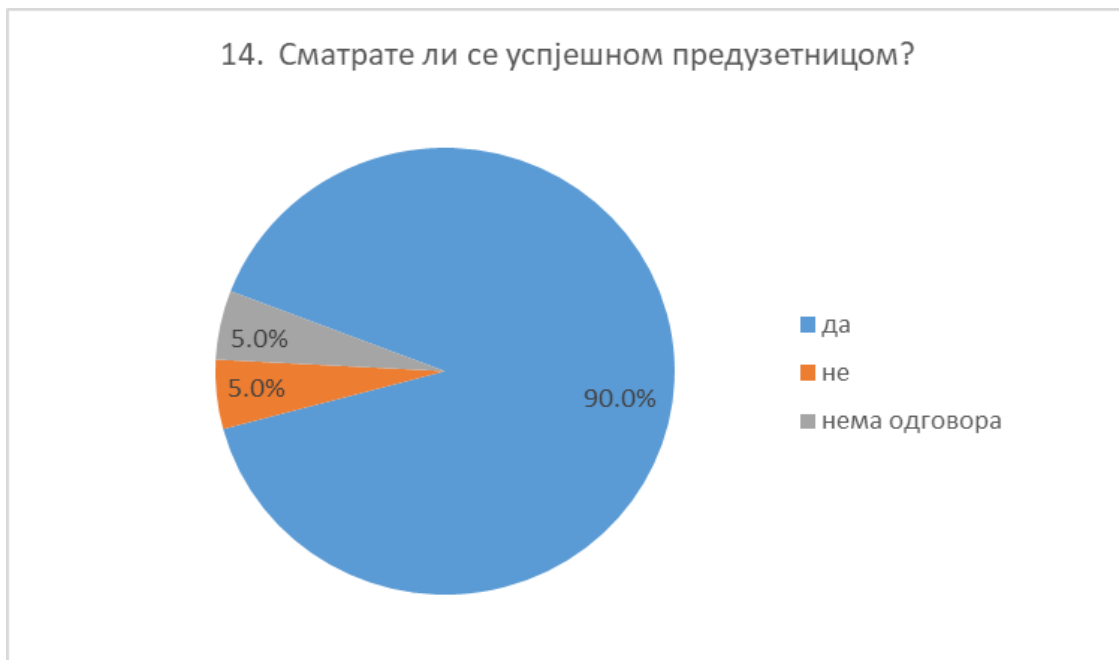
Могућност напуштања дјелатности

Од укупног броја испитаних жена предузетница, *готово све испитане предузетнице (97,5%) не намјеравају напустити своју предузетничку дјелатност.*

Дијаграм 42

Лична оцјена жена предузетница успјешности у послу

Када је у питању перцепција жена предузетница у погледу њихове успјешности у предузетом послу, *90% испитаних жена предузетница се сматра успјешном предузетницом, а 5% да то нису.*

Дијаграм 43

Анализа постојања потенцијалног насљедника у послу

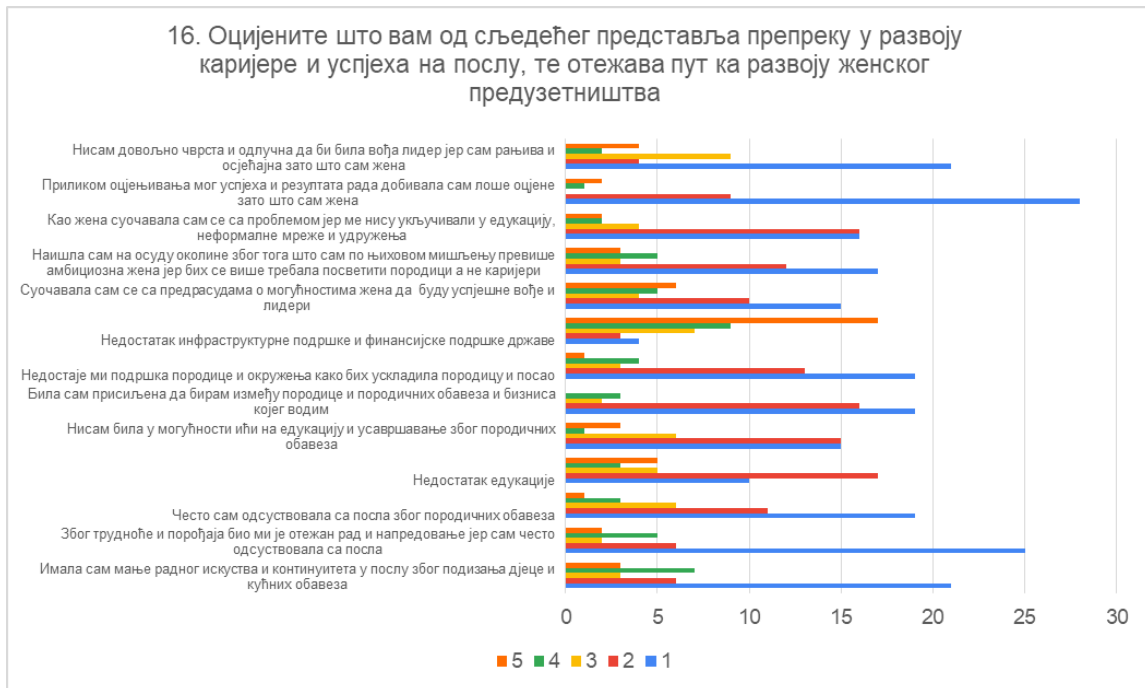
Резултати истраживања о постојању потенцијалног насљедника у породици који ће се наставити бавити предузетом дјелатношћу из области женског предузетништва и да ли је то жена су следећи:

- ✓ 35% је одговорило да нема насљедника;
- ✓ 30% је одговорило да има насљедника и да је насљедница жена;
- ✓ 30% је одговорило да има насљедника и да није жена.

Истраживање који се односило на оцјену препрека за развој каријере и успјех жена предузетница на послу, односно препрека које отежавају развој предузетништва жена у Републици Срској је показало следеће резултате.

Дијаграм 44

Оцјена препрека у развоју каријере и успјеха на послу

	1	2	3	4	5
Имала сам мање радног искуства и континуитета у послу због подизања дјеце и кућних обавеза	X				
Због трудноће и порођаја био ми је отежан рад и напредовање јер сам често одсуствовала са посла	X				
Често сам одсуствовала са посла због породичних обавеза	X				
Недостатак едукације		X			
Нисам била у могућности ићи на едукацију и усавршавање због породичних обавеза	X	X			
Била сам присиљена да бирам између породице и породичних обавеза и бизниса којег водим	X				
Недостаје ми подршка породице и окружења како бих ускладила породицу и посао	X				
Недостатак инфраструктурне подршке и финансијске подршке државе					X
Суочавала сам се са предрасудама о могућностима жена да буду успјешне вође и лидери	X				
Наишла сам на осуду околине због тога што сам по њиховом мишљењу превише амбициозна жена јер бих се више требала посветити породици а не каријери	X				
Као жена суочавала сам се са проблемом јер ме нису укључивали у едукацију, неформалне мреже и удружења	X	X			

<i>Приликом оцјењивања мог успјеха и резултата рада добивала сам лоше оцјене зато што сам жена</i>	X				
<i>Нисам довољно чврста и одлучна да би била вођа лидер јер сам рањива и осјећајна зато што сам жена</i>	X				

Легенда:

Одговор 1: Апсолутно се не слажем

Одговор 2: Не слажем се

Одговор 3: Нити се слажем, нити се не слажем

Одговор 4: Слажем се

Одговор 5: Апсолутно се слажем

Већина анкетираних жена предузетница из репрезентативног узорка се није сложила са наведеним могућим препрекама за успјех жене у пословном свијету и каријери, односно за развој предузетништва жена. Од свих наведених могућих препрека, већина анкетираних жена предузетница се сложило да је апсолутно недостатак инфраструктурне и финансијске подршке државе кључна препрека за успјешан развој предузетништва жена у Републици Српској.

Анкетиране жене предузетнице су оцјениле себе као жену предузетницу на слједећи начин.

Дијаграм 45

Амбициозност жена предузетница према сопственој оцјени

	1	2	3	4	5
<i>Мање сам успјешна у вођству од мушкараца због своје природе и обиљежја жене</i>	X				
<i>Мање сам предана и фокусирана на посао</i>	X				
<i>Не желим се превише истицати и самопромовисати</i>	X				
<i>Немам жеље да се такмичим са мушкарцима</i>					X
<i>Задовољна сам постигнутим и не желим тежити вишим резултатима</i>					X
<i>Желим да напредујем да будем водећи лидер у својој дјелатности којом се бавим</i>					X

Легенда:

Одговор 1: Апсолутно се не слажем

Одговор 2: Не слажем се

Одговор 3: Нити се слажем, нити се не слажем

Одговор 4: Слажем се

Одговор 5: Апсолутно се слажем

Већина анкетираних жена предузетница се апсолутно не слаже да је мање успјешна у вођству од мушкараца због своје природе и обиљежја жене, мање предана и фокусирана на посао и да се не жели превише истицати и самопромовисати. Апсолутно су сагласне да се не желе такмичити са мушкарцима, да су задовољне постигнутим и да не желе даље тежити вишим резултатима, међутим жеља им је да и даље напредују и да буду водећи лидер у дјелатности којом се баве.

Дијаграм 46

Оцјена задовољства послом и финансијске снаге жена предузетница

Од укупног броја анкетираних, 70% жена предузетница је одговорило да су задовољне својим послом и да могу зарадити довољно за егзистенцију своје породице. 25% је одговорило да су задовољне својом предузетничком дјелатношћу као жена предузетница, али да не могу обезбиједити довољно за егзистенцију своје породице. 5% није задовољно својим послом јер не могу обезбиједити довољно финансијских средстава за егзистенцију своје породице.

АНАЛИЗА ПОСЛОВАЊА УСПЈЕШНИХ ЖЕНА ПРЕДУЗЕТНИЦА

Резултати истраживања употпуњени су студијом случаја на примјеру двије успјешне жене предузетнице. Ради се о госпођама др Нади Томић и мр Милки Тамамовић.

Стоматолошка амбуланта „Нададент“ др Наде Томић

Одабрани примјер успјешног предузетништва жена је стоматолошка амбуланта „Нададент“ др Наде Томић из Трна (општина Лакташи) која се дјелатношћу лијечења болести зуби и усне шупљине, те израдом зубних надомјестака код тоталне и парцијалне безубости успјешно бави већ 20 година.

Услуге пацијентима пружају се у квалитетно уређеном, врло пријатном приватном пословном простору чиме је створена значајна компаративна предност у односу на конкуренцију која послује у оквиру јавних домова здравља и других приватних ординација. Њена стоматолошка амбуланта је смјештена у насељеном мјесту, доступном за пацијенте у локалној заједници и за иностране пацијенте. У објекту је примјетно строго поштивање свих препоручених мјера заштите пацијената и особља у погледу заштите од COVID-19, а према препоруци надлежних институција и правила медицинске струке. Услуга пацијентима докторице Наде Томић доступна је у двије смјене, а по потреби пацијената 24 сата (хитне интервенције).

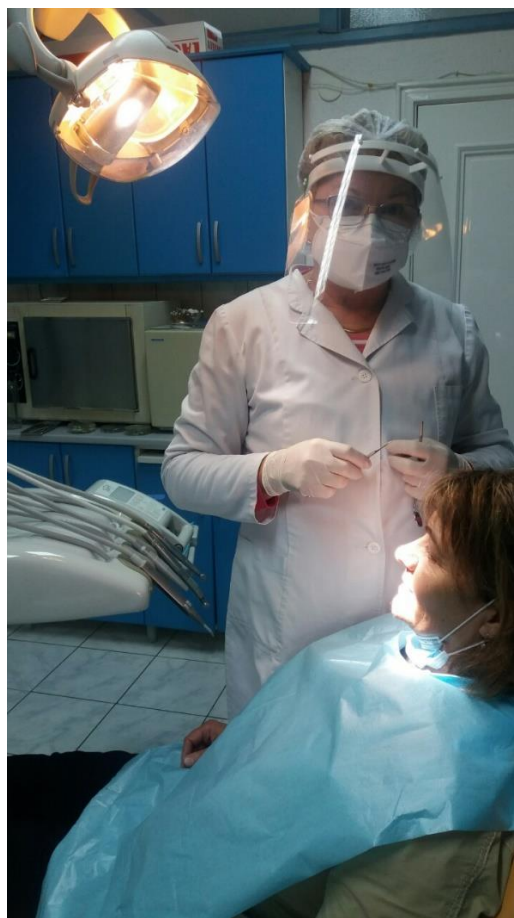

Извор. Фотографије др Наде Томић

Слика 8

*Атрактивност локације и угодност пословног простора
Стоматолошке амбуланте „Нададент“*

У својој стоматолошкој амбуланти др Нада Томић запошљава још двије раднице које јој помажу у раду, доктора стоматологије и медицинску сестру. Стоматолошка амбуланта „Нададент“ локално је, али и на ширем подручју, препознатљива по високом нивоу стручности и љубазности њеног особља, високом квалитету услуга уз праћење свих нових, савремених технологија из области стоматологије, пријатности простора у којем се услуге пружају, те приступачности цијена услуга, што директно утиче на бројност и заинтересираност садашњих и будућих пацијената за услуге ове стоматолошке амбуланте.

Извор. Фотографија аутора

Слика 9

Др Нада Томић у својој стоматолошкој ординацији

Почетак, али и одржавање своје предузетничке дјелатности ова успјешна жена предузетница финансирала је и данас финансира искључиво властитим средствима, без кориштења било којих облика субвенција друштва из програма подршке развоју малих и средњих предузећа и предузетништву жена или других облика субвенција. До сада није имала институционалну, финансијску, едукативну или било коју другу подршку државе у подстицању своје предузетничке дјелатности. Није учествовала у едукативним програмима из области предузетништва жена, нити је чланица неког од домаћих или иностраних пословних удружења која окупљају жене предузетнице, али се врло активно, додатно усавршава у

стоматолошкој струци, пратећи и усвајајући сва нова иновативна сазнања и медицинска рјешења из области стоматологије.

Извор. Фотографије докторице Наде Томић

Слика 10

Континуирано учешће особља на семинарима и програмима едукације из области стоматологије

Др Нада Томић је навела да се са временског аспекта не ради о наслеђеној дјелатности и да не постоји будући насљедник, иако је мајка сина који се такође успјешно бави здравственом дјелатношћу. За сада не планира да прошири своју предузетничку дјелатност.

Према перцепцији њених пацијената, корисника услуга, докторица Нада Томић воли дјелатност са којом се бави и веома је одана свом послу, посвећује велику пажњу својим пацијентима, уредно и дисциплиновано води картотеку и предано прати промјене здравственог стања њихових зуби и усне шупљине, односно њиховог општег стања здравља.

SWOT анализа стоматолошке амбуланте „Нададент“

Кроз SWOT анализу ове стоматолошке амбуланте идентификовани су њена снага, слабости, прилике и пријетње.

Снага стоматолошке амбуланте „Нададент“ се темељи на знању из области стоматологије, дугогодишњем искуству у раду са пацијентима и обостраном задовољству добивеним резултатима стоматолошких услуга. Снага се темељи и на позитивној репутацији стоматолошке амбуланте са аспекта квалитета услуга и значајној конкурентској предности, што директно позитивно утиче на финансијску снагу, ликвидност и солвентност стоматолошке амбуланте и обезбјеђује њен опстанак, раст и будући развој.

Идентификована *слабост* стоматолошке амбуланте је недостатак финансијских средстава за даљи раст и развој и недовољна промоција.

Прилике стоматолошке амбуланте „Нададент“ су идентификоване у могућности пружања стоматолошких услуга страним држављанима кад се за то остваре услови. Ради се о предузетници која иновира своје услужне процесе. Фокусирана је на ортодонтски рад са одраслим и дјецом и има другачији пословни модел од конкуренције.

Пријетњама се сматрају: све већа конкуренција, све мања платежна моћ грађана, осјетни одлазак све већег броја грађана у иностранство и пандемија вируса КОРОНЕ.

Породично предузеће „Organiko ВИН“, „Art Eko“ мр Милке Тамамовић

Други одабрани примјер успјешног предузетништва жена је породично предузеће „Organiko ВИН“, мр Милке Тамамовић које се бави производњом сјеменског и садног материјала старих необичних сорти без обзира одакле долазе, са које стране планете, односно производњом плодова егзотика: батат, кивано, пепино, физалис, лимунска трава, ашваганда, карела горка диња. Осим наведеног, ово предузеће се бави и уређењем вањског или унутрашњег простора различитим егзотичним

врстама, те производњом и гајењем тих необичних биљака као што је бамбус, каки јабука, феијоа, маракуја и још неколико екзотичних врста воћа и украсног дрвећа.

Извор. Agroklub, 2020.

Слика 11

Део производног асортимана предузећа „Organiko ВИН“

Мр Милка Тамамовић се овом предузетничком дјелатношћу озбиљно и врло успјешно професионално бави око 20 година. Велику пажњу посвећује младим људима, бодри их, као и своју дјецу, да заврше студије, остану овдје и узму свој удио у борби за опстанак младих на овим просторима. Осјећа да иде у добром правцу, слиједи своју интуицију и гради визију за вријеме које долази. Помаже људима да сами гаје своју храну без вјештачких хемијских додатака и учи их да у урбаним градским просторима праве своје мале „оазе“ и еко вртове („Градске баште“ и „Мотике у руке“). Захваљујући томе, некада запуштена парцела на Раковачким барама у Бањој Луци данас је плодна ораница на којој стотињак

Бањалучана на 54 парцеле производи органски узгојено поврће за властите потребе.

Извор. Град Бања Лука. Доступно на <https://www.banjaluka.rs.ba/радојичић-обишао-градске-баште-од/>

Слика 12

Мр Милка Тамамовић са градоначелником Бање Луке у еко врту, пројекат урбане пољопривреде „Градске баште“

Мр Милка Тамамовић рођена је 1958. године у Бањој Луци. Удата је, мајка два сина и кћерке. Прије неколико година постала је бака својим унучићима. Динамична је особа, увијек спремна доследно слиједити своја увјерења уз поштовање туђег мишљења и уважавање конструктивних предлога. Живи по принципу да гради добре односе са свим људима у окружењу. Пажљиво његује контакте са веома великим бројем људи, пријатеља, познаника и сарадника. У младости се бавила падобранством, уживала у слободи летења, ширини неба и погледу на земљу из птичије перспективе. Како каже, данас кад се одавно

приземљила, ужива у гајењу ријетких, егзотичних јестивих биљака. Ова веома пријатна жена предузетница каже да често упуту поглед у небеско плаветнило и није тужна. Некадашњу страст за летењем замјенила је истом таквом страсти и авантуром гајења нових необичних биљака. Изазов је за њу велики, радост успјеха или туга неуспјеха, интензивно боје, свакодневном животу дају нови смисао.

Највећи дио свог радног вијека мр Милка Тамамовић провела је у предузећу „Телеком Републике Српске“. Стицајем околности од јануара 2010. године, као колатеретална штета у процесу приватизације предузећа, заједно са још 110 колега проглашена је „технолошким вишком“ и остала је без запослења. Од 2011. године до сада безуспјешно је покушавала ријешити питање свог запослења. У тим покушајима који су се завршавали безуспјешно њено знање, искуство и способност нису били важни, њене године су битна препрека и мана код послодавце.

Покушала је да ради и приватно, осмислила некакав мали посао, али на жалост, то се уз максималан рад, уложена знања и вјештине неславно завршило. Након губитка запослења у предузећу „Телеком Републике Српске“ прије 12 година у којем је радила 25 година, започиње наведену самосталну предузетничку дјелатност којом, осим што запошљава саму себе, запошљава и остале чланове своје породице, мужа и троје дјеце. Предузетница наводи да су сви чланови породице факултетски образовани (информатичар, магистар економије, архитекта).

За ово предузеће се може рећи да је истовремено, *предузеће у власништву жене и породично предузеће.*

Извор. Фотографија Бранке Матавуљ

Слика 13

Мр Милка Тамамовић на свом имању

Предузеће је основано и финансира се искључиво својим властитим средствима. „Колико имамо, толико улажемо и тако лагано растемо“, истиче мр Милка Тамамовић. Предузетница наводи да нису никад користили никаква подстицајна средства, нити кредите, донације или грантове. Познато јој је да ти облици финансирања негдје постоје, али је јако тешко до тих средстава доћи јер, према њеном мишљењу, они су као предузеће мали и баве се необичним биљкама, на чист органски и еколошки начин. Њихова производња егзотика се ради по свим био принципима, што је мало необично за домаће просторе и не уклапа се у стандардна правила пољопривредне производње.

Мр Милка Тамамовић наводи да се не ради о наслеђеној дјелатности јер је ово предузеће сама основала и сама започела ову дјелатност. Своју дјецу уводи у дјелатност којом се бави да би од њих направила квалитетне насљеднике овог посла. У даљој перспективи развоја у овом породичном предузећу у власништву жене планирају проширити дјелатност и наводе да сваке године лагано шире и асортиман понуде и дјелатност.

Мр Милка Тамамовић до сада није имала институционалну, финансијску, едукативну или било која другу подршку државе у обављању своје предузетничке дјелатности, мада је покушала у неколико наврата тражити такву подршку, али је углавном наилазила на баријере и неразумијевање. Уз то истиче да у области којом се бави нема никога ко би јој могао пружити квалитетну подршку јер је једноставно пионир у овом послу на просторима Босне и Херцеговине, али и шире на просторима Балкана. Када је у питању учешће у едукативним програмима из области предузетништва жена, мр Милка Тамамовић наводи да је по образовању магистар економије и да има поприлично знања из ове области, али да га кроз праксу и сама додатно надограђује. Посјетила је неколико едукација из области предузетништва жена, увидјела да ништа ново није могла научити и одустала од даљег учешћа. Ова успјешна жена предузетница каже да се посветила самообразовању свега оног што јој није познато, а што јој је потребно за њен посао. Наводи да има и значајну помоћ своје дјеце која такође имају исто тако доста знања из ове области, тако да се међусобно надопуњују и надограђују у свом знању и искуству. Мр Милка Тамамовић наводи да је формално чланица неколико удружења и асоцијација које окупљају предузетнике оба пола.

SWOT анализа „Organiko BIH“, „Art Eko“ мр Милке Тамамовић

Кроз SWOT анализу овог предузећа идентификовани су његова снага, слабости, прилике и пријетње.

Снага породичног предузећа „Organiko BIH“, „Art Eko“ у власништву мр Милке Тамамовић темељи се на знању стеченом кроз дугогодишњи рад и стеченом искуству кроз тај рад. Снага овог предузећа је и у јединствености производње и понуде, самом начину на који се ради (ријеч је о био и еколошким принципима производње хране, али и свега осталог наведеног у његовој дјелатности), те у континуираном развоју и усавршавању производа, као и дугогодишњем грађењу повјерења код купаца производа и корисника њихових услуга.

Идентификована *слабост* породичног предузећа „Organiko ВИН“, „Art Еко“ је, прије свега, недостатак властите земље што ограничава раст производње. Ова жена предузетница се ослања на закуп земље, а то захтјева честе сеобе, губљење садног и сјеменског материјала и додатне трошкове обраде и његе тла. Радна снага је такође ограничавајући фактор и може бити исто тако доста велик проблем. У том смислу, према мишљењу власнице овог предузећа, механизација би била рјешење, али на малим и разбацаним парцелама на ширем простору то не би било економски исплативо.

Прилике породичног предузећа „Organiko ВИН“, „Art Еко“ су у томе што купци постају захтјевнији, полако уче да траже и препознају квалитетан и здрав производ и спремни су да плате квалитет. Био и еколошка производња је у будућности препозната као једна од кључних могућности економског развоја и ширења производње јер тражња расте како код нас, тако и ван граница наше земље. Фактор конкуренције је код овог породичног предузећа препознат као прилика јер је ово породично предузеће „свјесно“ ствара и подстиче из простог разлога што тако расте продаја њихових производа сјеменског и садног материјала, а заједно се учествује у креирању навика њихових купаца. Нпр. батат-слатки кромпир је ово жена предузетница сама донијела на Балкан 1998. године и од тада га гаји на нашим просторима. Требало јој је 22 године да напорно ради, производи, дијели другим људима и моли их да почну да га користе у прехрани и да га гаје сами у својим баштама. Сама је креирала нови производ, али и тражњу и навику да се конзумира. Био је то прилично тежак пут од потпуно непознате повртне културе направити оно што је она данас. Ова повртна култура је данас хит ових простора, али и на европском тржишту. Иста прича је и са свим осталим егзотичима које гаји.

Мр Милка Тамамовић у свом предузећу улаже велики напор у освјешћење произвођача о штетности хемије у пољопривреди. Ради на томе да их обучи и помогне им да савладају технике гајења хране како за себе, тако и за продају, без употребе хемије. Помаже им и учи их биолошким методама производње хране. То је разлог што се не боји конкуренције, јер сматра да је то дуг и тежак, али исправан пут којим треба ићи да би се постигли резултати.

У обављеном разговору за потребе овог истраживања ова веома успјешна и племенита жена предузетница нам је још истакла и следеће.

„Већина великих произвођача не размишља тако. Жели брзо посијати, посадити, добити плод и што прије продати, не размишљајући о квалитету производа. О квалитету производа не брине претјерано нико. О окружењу, природи и последицама таквим ужурбаним експлоатисањем природе мало ко и размишља. Моји купци су онај веома мали сегмент људи који имају свијест о здравој храни и здравом окружењу у ком живимо. Такав купац захтијева максималан квалитет, он га препознаје и спреман је да за такав производ плати. То је мала ниша и великим то није баш интересно, а мој циљ ја да створим што више таквих малих произвођача да стварим тј. ширим нишу новим свјесним купцима. То је начин да сви заједно лагано растемо и подижемо свијест о потреби смањења хемије у нашим животима, окружењу и природи. Због свега тог не видим никакав страх од конкуренције али не видим ни некакву значајну подршку друштва за такав начин пољопривреде јер ни сами очито не виде проблеме и не схватају потребу да се ту било шта ради.“

Једном од *пријетњи* се сматра чињеница да је на нашим просторима већини произвођача ова област производње тек мало интересантна, баш због недостатка знања и искуства у овој области, али и недостатка свијести о потреби дизања квалитета и стандарда производње. Тржиште за овакву производњу је ограничено на мали сегмент освјешћених купаца који и нису баш интересантан дио тржишта великим произвођачима. Затим, проблеми могу бити проузроковани и недостатком квалитетне чисте земље за обраду, али и кризна ситуација као што је забрана кретања ван самог мјеста становања због пандемије вируса корона, јер ова жена предузетница живи у граду, а обрадиве површине су јој ван града и на територији друге општине.

Проблем био и еколошке производње су и нагле климатске промјене, те најезда инсеката (нпр. све врсте стјенице су већ значајан проблем у пољопривредној производњи, а нико их и не детектује као проблем. Оне нападају шуме, посебно

храстове, воће, поврће, па чак и човјека, иако за сада ријетко, али није искључена опасност).

Из свега наведеног може се закључити да ова жена предузетница и поред својих година и образовног профила даје кроз свој примјер поруку будућим младим женама предузетницама да се храбро укључују у предузетничке активности, слиједе своје жеље и истрају у својим циљевима, без обзира на препреке које им се нађу на путу.

8.2.2. Провјера хипотеза

У раду је постављена главна и пет помоћних хипотеза.

Провјера главне истраживачке хипотезе назначене у домену да ће „*развој предузетништва жена подстаћи бржи економски развој привреде*“ извршена је на основу добивених резултата спроведеног емпиријског истраживања.

Прва помоћна хипотеза (X1)

Прва помоћна хипотеза (X1) гласи: *Могућ је развој предузетништва жена у условима транзиције, уз подстицајне мјере државе у процесу регулисања законских прописа и дефинисане Стратегије развоја која ће економски оснажити и ојачати успјешност жена, а у циљу мотивације за покретање предузетништва жена.*

Анализом резултата спроведеног истраживања у Републици Српској дошло се до закључка да у 85,19% случајева постоји позитиван став испитаника да држава путем својих подстицајних мјера може економски оснажити жене и мотивисати покретање предузетништва жена (*побољшање услова кредитирања за жене предузетнице, подршка малим предузећима у погледу смањења пореза, смањење бирократских процедура за покретање и вођење малог бизниса, спровођење програма обуке жена предузетница у области маркетинга, комуникације и управљања, обезбјеђење гаранција за покретање предузетништва жена, развијање програма за развој предузетништва жена*). Ставови испитаника у погледу свих до сада предложених мјера за економско оснаживање жена предузетница са циљем

развоја предузетништва жена у Републици Српској су били углавном позитивни (генерално постоји апсолутна сагласност испитаника).

Међутим, 77,5% жена предузетница се изјаснило да није користило било који вид државних субвенција или других подстицајних мјера за почетак предузетничке дјелатности, 15% да је користило, а 5% да је у финансирању своје дјелатности дјелимично користило. Истраживањем се дошло до закључка да у овој области постоји „неформално селективно субвенционисање“ у области предузетништва, односно предузетница жена према критеријима који нису дефинисани у усвојеним стратегијама, акционим плановима и програмима субвенцирања предузетничке дјелатности жена.

Сprovedено емпиријско истраживање у Републици Српској је према својим резултатима потврдило да држава кроз садашње спроведене мјере и подстицаје недовољно мотивише развој предузетништва жена. Усвојена Стратегија развоја предузетништва жена Републике Српске за период 2019–2023. године., акциони планови и програми, као и пружање подршке женама, будућим предузетницама, на почетку њихове каријере нису довољно мотивирајући за покретање предузетништва жена. Подршка кроз стварање подстицајне предузетничке инфраструктуре за развој предузетништва жена, субвенцирање или друге подстицајне мјере за почетак бављења предузетничком дјелатношћу и подршка кроз едукативне програме за жене предузетнице је заступљена, али не у довољној мјери да би била мотиватор за развој предузетништва жена у Републици Српској.

У складу са претходно наведеним резултатима истраживања, прва помоћна хипотеза је потврђена, односно подстицајне мјере држава у транзицији у процесу регулисања законских прописа и дефинисане Стратегије развоја могу покренути развој предузетништва жена и економски оснажити и ојачати успјешност жена, само уколико се примјењују према дефинисаним законским прописима и стратегијским правцима развоја базираним на здравим, неселективним предузетничким основама.

Друга помоћна хипотеза (Х2)

Друга помоћна хипотеза (Х2) гласи: Развој модела финансирања предузетништва жена и развојних програма омогућиће приступ дугорочним средствима и дугорочну перспективу развоја а у циљу запошљавања, повећања запослености и процеса самозапошљавања жена.

Резултати емпиријског истраживања на узорку у Републици Српској су показали да је приступ финансијама женама предузетницама у највећој мјери дјелимично отежан (48,21%) или отежан (17,86%). Мушкарци и жене предузетнице улазе најчешће у сувласнички предузетнички партнерски однос са дјелимично, или већ обезбјеђеним финансијским средствима која су углавном базирана на: властитим средствима или средствима породице (60,38% испитаника), комбиновано, властита и кредитна средства, или средства стечена путем кредита и донација (18,87%), финансијска средства стечена искључиво путем кредитних задужења (18,97%). Анализа извора почетног капитала за обављање предузетничке дјелатности у предузећима гдје су власнице жене на репрезентативном узорку је показала да су углавном финансирале почетак своје предузетничке дјелатности властитим средствима или средствима своје породице (85% испитаних лица). Само 10% жена предузетница се изјаснило да је своју предузетничку дјелатност покренуло туђим средствима, односно кредитним задужењем.

Иако су резултати истраживања показали да је покретање властитог посла код 50% испитаника омогућило запошљавање, односно самозапошљавање, држава својим субвенцијама преко развојних програма и стратегија је помогла употпуности или дјелимично почетак предузетничке дјелатности само код 7,41% испитаника. Може се закључити да су постојеће стратегије и програми развоја предузетништва жена у Републици Српској, када је у питању финансирање предузетничке дјелатности жена, крајње дестимулативни што се у посматраном периоду одразило на пораст стопе запошљавања или самозапошљавања жена кроз развој властитог бизниса. Такође, постоји апсолутна сагласност већине испитаника око позитивног утицаја квалитетно урађених програма и стратегије развоја предузетништва жена, подстицаја државе самозапошљавању и запошљавању преко развоја

предузетништва жена, економског оснаживања жена, доступности финансијских ресурса женама предузетницама и доступности пословног простора и тржишта. Чак 71,43% испитаника је апсолутно сагласно да креирање квалитетног модела финансирања предузетништва жена и развојних програма државе могу подстаћи развој предузетништва жена у Републици Српској са циљем повећања запошљавања и самозапошљавања жена.

У складу са претходно наведеним резултатима истраживања може се закључити да је друга помоћна хипотеза потврђена, односно да *развој квалитетног стимулативног модела финансирања предузетништва жена и развојних програма може омогућити приступ дугорочним средствима и дугорочну перспективу развоја а са циљем запошљавања, повећања запослености и процеса самозапошљавања жена.*

Трећа помоћна хипотеза (X3)

Трећа помоћна хипотеза (X3) гласи: *Формирањем удружења пословних жена успоставиће се мрежа међусобног повезивања са мрежама других пословних жена које ће омогућити њихов заједнички приступ средствима, информацијама, едукацијама и тржишту.*

Резултати емпиријског истраживања у Републици Српској су показали да би формирање удружења пословних жена допринијело њиховом повезивању са мрежама других пословних жена и омогућило њихов заједнички приступ средствима, информацијама, едукацијама и тржишту (47,37% позитиван став према овом питању, 47,37% омогућило би дјелимично заједнички приступ). На овај начин је и фактор удруживања пословних жена и њиховог повезивања са другим пословним мрежама са циљем њиховог заједничког приступа средствима, информацијама, едукацијама и тржишту позитивно оцијењен у свом доприносу развоју предузетништва жена у Републици Српској, чиме је и потврђена трећа помоћна хипотеза. Међутим, обесхрабрује чињеница да су жене предузетнице у Републици Српској недовољно активне када је у питању њихово повезивање са мрежама других пословних жена и удружењима жена предузетница на локалном, регионалном и међународном нивоу. Чак 75% жена предузетница из истраживачког

узорка се изјаснило да нису укључене у удружења жена предузетница, а 20% да јесте.

Тренутно, евидентно је да постоји перцепција жена предузетница у Републици Српској о значају формирања и дјеловања удружења пословних жена за њихов заједнички приступ средствима, информацијама, едукацијама и тржишту, али је недовољна активност и искоришћеност овог ресурса за промоцију и развој предузетништва жена. Као ограничавајући фактор у погледу чланства жена предузетница у пословним удружењима, жене предузетнице су углавном истицале проблем *селективног одабира чланства у удружењима* на бази страначког, статусног и другог критерија који није предузетничког, односно пословног карактера. Готово исти разлози су навођени и у погледу учешћа жена у едукационом програмима из области предузетништва, као и програмима финансирања почетка или тока предузетничке дјелатности жена.

Проблем примјене модела селекције по критеријима који нису пословног карактера код укључивања жена предузетница у пословне мреже и удружења, као и код њиховог укључивања у програме едукације и обуке из области предузетништва, те програме финансијске подршке и пруступ информацијама и тржишту је означен као кључни и забрињавајући ограничавајући фактор за развој предузетништва жена у Републици Српској.

Четврта помоћна хипотеза (X4)

Четврта помоћна хипотеза (X4) гласи: *Са развојем предузетништва жена жена се ставља у равноправнији положај са мушкарцем и повећава активност у свијету бизниса као једнаки партнер са мушкарцима.*

Емпиријско истраживање на подручју Републике Српске је показало да се развојем предузетништва жена „жена дјелимично ставља у равноправан положај са мушкарцем“, али да се повећава њихова активност у свијету бизниса као равноправаног партнера са мушкарцима (54,39%). 42,11% испитаника је на ово питање одговорило потврдно, а 3,51% је негирало овај утицај.

Жене предузетнице у репрезентативном узорку у Републици Српској су се углавном изјасниле да стижу *истовремено реализовати и породичне обавезе и обавезе на послу* (77,5%). 15% се изјаснило да дјелимично стижу, а 5% да не стижу ускладити своје породичне и пословне обавезе. Када је у питању проблематика родне дискриминације, *већина жена предузетница не осјећа дискриминацију у послу од стране мушкараца зато што је успјешна жена предузетница* (80%), 15% да осјећа понекад, а само 2,5% осјећа овај вид дискриминације. 72,5% испитаних жена предузетница се изјаснило да *остварује једнаку комуникацију и сарадњу и са женама и са мушкарцима*. 12,5% се изјаснило да *остварује бољу комуникацију и сарадњу са женама*, а 12,5% са мушкарцима. Када је у питању активност партнера у раду предузећа жена предузетница, мишљења су била подјељена. 45% испитаних жена предузетница се изјаснило да *партнери учествују у дјелатности њиховог предузећа и помажу у вођењу бизниса*, а 40% да не учествују и да нису активно укључени у вођењу бизниса.

Овим резултатима истраживања је недвосмислено потврђена постављена четврта помоћна хипотеза да *се са развојем предузетништва жена жена ставља у равноправнији положај са мушкарцем и повећава активност у свијету бизниса као равноправног партнера са мушкарцима*. Може се сматрати да у пословном свијету углавном не постоји родна дискриминација. Жене предузетнице у истраживачком узорку у Републици Српској углавном стижу *истовремено реализовати и породичне обавезе и обавезе на послу*, углавном остварују добру комуникацију и сарадњу са мушкарцима, а углавном имају и подршку својих супружника у вођењу властитог бизниса, што представља значајан мотивирајући фактор за развој предузетништва жена.

Пета помоћна хипотеза (Х5)

Пета помоћна хипотеза (Х5) гласи: *Слободно и равноправно учешће у економском животу и на тржишту рада омогућиће доступност финансијским средствима, образовању и обукама, доступност тржишту, услугама и информацијама, удружењима и мрежама жена предузетница уз промовисање предузетништва жена, а у циљу његовог унапређења и развоја.*

Емпиријско истраживање у Републици Српској показало је да је 56,14% испитаних оцијенило да равноправно учешће жена у економском животу и на тржишту рада омогућава женама предузетницама доступност финансијским средствима, образовању и обукама, доступност тржишту, услугама и информацијама, удружењима и мрежама жена предузетница уз промовисање предузетништва жена. Истраживање је показало да је женама омогућено бављење властитом предузетничком дјелатношћу и да за то у Републици Српској углавном имају подршку окружења и породице, али да често изостаје инфраструктурна предузетничка подршка и подршка кроз развојне програме државе. Жене су препознате у домену предузетништва и *омогућено им је укључивање у едукационе програме, неформалне мреже и домаћа и међународна стручна удружења.*

Када су у питању резултати истраживања на узорку жена власница предузећа, жене предузетнице углавном не учествују у едукацијама жена из области предузетништва (67,5%), 20% се изјаснило да учествују и да су дјелимично задовољне. Само 7,5% испитаних жена предузетница се изјаснило да учествују и да су задовољне едукацијама жена из области предузетништва жена. Мишљења у погледу доступности едукације жена у области предузетништва жена код испитаних су била подјељена. Од укупног броја испитаних у истраживачком узорку, 35% није задовољно едукацијом, 27,5% је дјелимично задовољно, а 17,5% је задовољно (15% испитаника није одговорило на постављено питање у упитнику). 65% испитаних жена предузетница се изјаснило да у свом предузећу не организује обуке, тренинге, односно нема функцију менаџмент људских ресурса, 22,5% да дјелимично организује, а 10% да организује едукационе програме и обуке.

Кроз резултате емпиријског истраживања потврђена је пета помоћна хипотеза да слободно и равноправно учешће у економском животу и на тржишту рада омогућава женама доступност финансијским средствима, образовању и обукама, доступност тржишту, услугама и информацијама, удружењима и мрежама жена предузетница уз промовисање предузетништва жена, а у циљу његовог унапређења и развоја, али да се мора искључити селективни критериј базиран на непословним неравноправним основама код доступности истих.

Главна хипотеза (H0)

Главна хипотеза гласи: *„Развој предузетништва жена подстаћи ће бржи економски развој привреде.“*

Након провјере и потврде помоћних хипотеза кроз резултате емпиријског истраживања потврђена је и главна хипотеза.

Симбиоза ефеката економског оснаживања жена предузетница кроз креирање адекватних регулаторних оквира за остварење права и заштите жена предузетница у Републици Српској, развојних стратегија и матрице подстицајних мјера на републичком и локалном нивоу, ефеката креирања адекватног модела финансирања предузетништва жена са циљем повећања стопе њиховог запошљавања и samozapoшљавања, те ефеката спровођења едукације и обуке жена из области предузетништва и њиховог умрежавања на локалном, регионалном и међународном нивоу допринијела је у посматраном периоду развоју предузетништва жена и утицала на бржи економски развој.

Резултативеденог емпиријског истраживања су доказали постављену главну хипотезу.

Према резултатима истраживања на репрезентативном узорку, за 50% испитаника покретање властитог посла је омогућило samozapoшљавање или запошљавање чланова њихове породице, 29,63% се изјаснило за одговор дјелимично, а 20,37% је одговорило негативно. Предузетништво жена у Републици Српској значајно снижава званичну стопу незапослености и ствара нове могућности за нова запошљавања што ће индиректно утицати на раст БДП-а, односно стопу економског раста у земљи. Генерално, већина испитаника сматра да у Републици Српској постоје услови за интензивнији развој предузетништва жена који може допринијети већем samozapoшљавању и запошљавању, те економском развоју Републике Српске (континуирана израда стратегије, програма и акционих планова развоја предузетништва жена, њихова имплементација, као и мониторинг и евалуација ефеката систематске подршке развоја предузетништва жена, подстицај државе samozapoшљавању и запошљавању преко развоја предузетништва жена, економско оснаживање жена,

доступност пословних простора и тржишта, те промоције жена иноватора и предузетништва жена и доступност предузетничког образовања и едукације).

У Републици Српској на истраживаном узорку жене предузетнице су највише заступљене у услужним дјелатностима (35%), трговини на велико и мало, поправци моторних возила и мотоцикала (15%), дјелатности пружања смјештаја, припреме и послуживања хране, хотелијерства и угоститељства (12,5%), те прерађивачкој индустрији (12,5%). *Даљу перспективу развоја предузетништва жена и доприноса економског расту у Републици Српској испитаници највише виде у области сеоског и бањског туризма (30,36%), затим развоју пољоприведе (16,07%), етнотуризма са акцентом на кућну радиност (14,29%) и подручју руралног развоја (12,50%).*

Забрињавајући показатељ до којег се дошло из резултата емпиријског истраживања у погледу утицаја развоја предузетништва жена на економски раст у Републици Српској је да се чак 50% испитаних изјаснило да не размишља о проширењу своје предузетничке дјелатности, а 47,5% да размишља о могућем проширењу. Резултати истраживања о постојању потенцијалног насљедника у породици који ће се наставити бавити предузетом дјелатношћу из области предузетништва жена су показали да 35% испитаних нема насљедника, 30% има и насљедник је жена, и 30% има насљедника и није жена.

Ипак, *охрабрује податак да 97,5% испитаних не намјерава напустити своју предузетничку дјелатност и да се сматрају успјешном предузетницом (90% испитаних), те посебно податак да већина испитаних жена предузетница је у властитом бизнису више од 16 година што говори о континуираности и дугорочном опстанку предузећа у области женског предузетништва без обзира на могуће ограничавајуће факторе који прате њихово пословање. 22,5% испитаних предузетница своју дјелатност обавља тек у посљедњих 5 година, што говори о значајном броју нових предузетница које су у самосталној дјелатности нашле рјешење за своје запошљавање и обезбјеђење своје егзистенције и своје породице, без обзира на истакнуте ограничавајуће факторе. 37,5% испитаних жена предузетница се изјаснило да је предузетничку активност покренуло из жеље да искористи уочену тржишну прилику, 30% јер су наслиједиле бизнис, а 27,5% да су*

покренуле бизнис из нужде јер нису имале прилику за запослење. Генерално, већина анкетираних жена предузетница се сложила да је апсолутно недостатак предузетничке инфраструктурне и финансијске подршке државе кључна препрека за успјешан развој предузетништва жена у Републици Српској.

Са аспекта перцепције свог предузетничког дјеловања, већина анкетираних жена предузетница није сагласна са ставом да је мање успјешна у вођству предузећем од мушкараца због своје природе и обиљежја жене, да је мање предана и фокусирана на посао и да се не жели превише истицати и самопромовисати. Апсолутно су сагласне да се не желе такмичити са мушкарцима, да су задовољне постигнутим, те не желе даље тежити вишим резултатима, међутим жеља им је да и даље напредују и да буду водећи лидер у дјелатности којом се баве. Охрабрује податак да је од укупног броја анкетираних *70% жена предузетница одговорило да су задовољне својим послом и да могу још увијек зарадити довољно за egzистенцију своје породице.*

Према резултатима емпиријског истраживања, у Републици Српској постоје *капацитети за развој предузетништва жена и недовољна искориштеност у погледу утицаја на економски раст и запошљавање у земљи* (недовољно развијене привредне области погодне за развој предузетништва жена, развијена и усвојена Стратегија развоја предузетништва жена и остали пратећи програми и акциони планови, развијена неформална удружења и мреже предузетница, организовање едукативних програма, родна равноправност у сфери пословања, мотивисаност жена предузетница да остану у предузетништву жена, као и задовољством послом и постигнутим финансијским ефектом). Међутим, без *инфраструктурне и финансијске подршке државе будућим и садашњим женама предузетницама које постижу евидентне резултате у свом раду и елиминације примјене неформалног селективног критерија према принципима који нису пословног карактера у погледу приступа жена предузетница финансијским средствима, образовању, едукацијама и обукама, доступности тржишту, услугама и информацијама, те професионалним удружењима и мрежама жена предузетница искориштавање овог капацитета у довољној мјери, а у сврху бржег економског раста и запошљавања, неће бити могућ.*

9. ДИСКУСИЈА

9.1. Дискусија резултата истраживања и поређење са резултатима сличних истраживања

Предузетништво жена је област која заузима значајну пажњу истраживача у цијелом свијету. Узрок томе је најчешће увијек актуелно питање родне равноправности и снажна потреба да се кроз све сфере друштвеног и привредног живота свих земаља успостави одређени баланс између положаја жена и мушкараца у погледу њихових права, потенцијала и доприноса укупном развоју друштва. Са друге стране, енормни раст сиромаштва у свијету и појава великих економских и финансијских криза широких размјера, еколошка и климатска питања, наводе на потребу изналажења нових економских капацитета и рјешења који би допринијели задржавању и даљем општем економском расту, те повећању стопе запослености. Несумњиво, један од препознатљивих недовољно искориштених капацитета за успјешно превазилажење ових стања је развој и промоција предузетништва жена.

Главна и помоћне хипотезе су у овом раду постављене са циљем да се докаже да *развој предузетништва жена може утицати на подстицање економског развоја кроз процес самозапошљавања жена и чланова њихових породица.*

Према „Глобалном извјештају о предузетништву 2017/2018“ (Global Entrepreneurship 2017/2018 Global Report), повећање учешћа жена предузетница у укупној структури нових предузетника у Сједињеним Америчким Државама (у посматраном периоду жене су чиниле 40% нових предузетника) као и предвиђање Бироа за попис становништва у Сједињеним Америчким Државама да ће се до 2025. године проценат предузетништва жена повећати на преко 55% (Longoria, 2018) управо је базирано на ефектима које су имале подстицајне мјере државе кроз процес повољног и адекватног законског регулисања и дефинисаних дугорочних стратешких праваца и акција у области предузетништва жена. Институције

Европске уније, европских земаља и Асоцијације европских привредних комора активно се баве предузетништвом жена и рјешавањем глобалног проблема незапослености жена и њиховог положаја у друштву што је евидентно утицало на значајно повећање стопе запослености жена у земљама Европске уније (Eurostat, 2018).

Подстицајним мјерама државе у развоју предузетништва жена се баве Уфук и Озген (2001) који су на основу извршеног истраживања дошли до закључка да развој предузетништва жена и побољшање положаја жене у друштву зависи и од подстицајних мјера државе у смислу предузимања активности ради: побољшања услова и укупног броја кредитирања за жене предузетнице, смањења каматних стопа, подршке малим предузећима у погледу смањења пореза, смањења бирократске структуре за покретање и вођење малог бизниса, спровођења програма обуке за жене предузетнице укључујући маркетинг, комуникацију и управљање. Дерера и сарадници сматрају да влада може да помогне развој кроз регулаторне оквире заштите предузетништва жена од високих каматних стопа, обезбјеђујући колатерал женама кроз гаранције и креирање политике која подстиче модел банкарског кредитирања који препознаје производну активност жена у домаћем контексту и као неформални сектор. (Derera et al., 2014).

Цијенећи препознатљив допринос жена предузетница економском развоју земље и повећању укупне запослености, све земље окружења (Републике Хрватска, Република Србија, Република Словенија и друге) развиле су подстицајне и мотивирајуће стратегије развоја предузетништва жена, уз адекватну финансијску подршку преко властитих извора и европских фондова.

Сprovedено емпиријско истраживање у Републици Српској је према својим резултатима потврдило да држава кроз садашње спроведене мјере и подстицаје недовољно мотивише развој предузетништва жена. Усвојена Стратегија развоја предузетништва жена Републике Српске за период 2019–2023. године., акциони планови и програми, као и пружање подршке женама, будућим предузетницама, на почетку њихове каријере нису довољно мотивирајући за покретање предузетништва жена. Подршка кроз стварање подстицајне предузетничке

инфраструктуре за развој предузетништва жена, субвенцирање или друге подстицајне мјере за почетак бављења предузетничком дјелатношћу и подршка кроз едукативне програме за жене предузетнице је заступљена, али не у довољној мјери да би била мотиватор за развој предузетништва жена у Републици Српској.

Дерера и сарадници (Derera et al., 2014) и Морди и сарадници (Mordi et al., 2010) у својим истраживањима су акцентирали проблем приступа финансијама и значају овог фактора за развој предузетништва жена наводећи да се у свом предузетничком подухвату жене предузетнице посебно сусрећу са тешкоћама у приступу финансијским средствима за почетак пословања па почетни капитал најчешће обезбјеђују из властитих средстава као што су новац од претходног запослења, породичне уштеде, финансијске донације од породице и пријатеља. Међутим, властите инвестиције често нису довољан финансијски извор за почетак предузетничке дјелатности, па је неопходан приступ банкарском кредитирању које је често, због недостатка колатерала и оствареног учинка, отежано што може да представља ограничавајући фактор развоју предузетништва жена и његовом доприносу повећању запослености и samozapoшљавању жена.

Бушел (Bushell, 2008) у свом истраживању истиче потребу да се развију и промовишу програми који би циљано били усмјерени на жене које показују потенцијал за предузетничке активности и који би укључивали оне жене којима је потребно економско оснаживање. Аргавал (Agrawal, 2018) у свом истраживању, класификујући ограничења за развој предузетништва жена у оквиру економских питања, наводи да је мањак почетног капитала и немогућност приступа кредитним средствима за оснивање фирми врло значајно ограничење за развој предузетништва жена јер банкарске и друге финансијске институције често сумњају у способност жена предузетница у погледу преузимања ризика и њиховог предузетничког умијећа и стручности. У свом истраживању истиче значај развоја предузетништва жена за општи економски развој и запошљавање и залаже се за развојне програме економског оснаживања жена.

Леич и сарадници (Leitch et al., 2018) указују на потребу рјешавања проблема родне неједнакости и искључености код финансирања предузетништва жена кроз

мултидисциплинарност, односно укључивање у рјешавању проблема више актера, практичара и креатора политика из различитих области и домена предузетништва како би се изнашла што боља и праведнија рјешења. Европска комисија је препознала значај развојних стратегија и програма за развој предузетништва жена јер омогућују да се кроз развојне европске фондове реализује промоција и економска равноправност жена и мушкараца (дио Стратегије Европа 2020) (European Commission, 2010).

Хавијер и сарадници (Xavier et al., 2012) својим истраживањем указују на предности умрежавања жена кроз разне облике удружења и пословних мрежа у смислу да жене предузетнице кроз радионице, програме обуке, менторства и курсеви самонапредовања унапређују своје управљачке и финансијске вјештине. Бахмани и сарадници (Bahmani et al., 2008) такође у свом истраживању истичу значај промоције мрежа жена предузетница јер омогућава да се на ефикасан начин трансферишу знања и информације како ријешити одређене проблеме и како се носити са одређеним околностима.

Сетини и сарадници (Setini et al., 2020) су кроз своје истраживање улоге социјалног капитала у развоју креативне индустрије жена предузетница проучавањем улоге размјене информација и иновација дошли до закључка да социјални капитал има позитиван утицај на пословање жена предузетница кроз филтрирање информација добивених из различитих информација у пословању, које ће жене предузетнице у коначници искористити за стварање различитих иновација како би задовољиле потражњу на тржишту, не само у сектору производа, већ и у маркетиншком сектору преко ажурирања маркетиншких вјештина путем друштвених медија.

Интерес за жене и предузетништво жена као истраживачке теме је проистекао из интереса за њихова права који је достигао значајан ниво солидарности кроз ширење подручја активности и истраживања у погледу феминистичких анализа социјалне конструкције положаја жена у друштву и истраживања субјективне природе културне доминације мушкараца“ (Green & Cohen, 1995). Према резултатима истраживањаведеног у Турској, Уфук и Озген (Ufuk & Özgen, 2014) наводе да повећање учешћа жена у предузетништву утиче негативно на

њихову улогу у породичном животу (супруга, мајка, домаћица), али позитивно у друштвеној, економској и индивидуалној сфери. Код доношења породичних одлука, углавном је евидентан сукоб између улоге жене предузетника и улоге жене домаћице. Овим питањем се бави и *Конвенција Уједињених нација о елиминисању свих облика дискриминације жена* усвојена 1979. године и *конвенције Међународне организације рада број 100, 111, 156 и 183*.

Нова развојна агенда Уједињених нација за одрживи развој између седамнаест општих циљева издваја два основна циља која се тичу права жена:

Циљ 5. Постићи родну равноправност и оснажити све жене и девојчице, који обухвата више подциљева од окончања дискриминације, једнаког учествовања жена у свим сферама живота, до елиминисања насиља над женама;

Циљ 8. Промовисати дугорочан, одржив и инклузиван економски развој, пуно и продуктивно запослење и пристојан посао за све, чији подциљеви предвиђају постизање економског раста, стварање пристојних послова, постизање пуне и продуктивне запослености за жене и мушкарце. (Пантовић et al., 2017, р. 5)

Дези-Беновски и сарадници (Dézsi-Benyovszki et al., 2016) се слажу са мишљењем De Vita и сарадника (De Vita et al., 2014) да предузетништво жена представља важан мотор економског раста за земље у развоју, али истучу да у литератури недостаје фактора који утичу на то да жена уђе у предузетништво у случају ових земаља.

Почетком овог вијека уочен је значајан раст број жена професионалаца и менаџера задњих деценија и учешћа образованих жена у професионалим занимањима са високим зарадама, те да је њихово учешће у позитивној корелацији са зарадама у тим занимањима (Black и Juhn, 2000). Такође, студија „Положај жена у земљама Балкана“ која је обухватила Албанију, Босну и Херцеговину, Бугарску, Хрватску, Грчку, Македонију, Румунију, Србију, Црну Гору и Турску је према резултатима истраживања положаја жена у сфери образовања и економије дошла до закључка да постоји интензивна укљученост жена у образовање, на свим нивоима, укључујући терцијарни ниво на којем, у неким земљама, жене већ представљају већину студената (Благојевић, 2002).

Према извјештајима за 2015. годину жене су чиниле 34,4% предузетника у Европи, али на врху менаџмента је чак било 70% предузетница које воде мала предузећа (European Commision, 2015). Овај тренд је настављен и у наредним годинама (Eurostat, 2018). Према „Глобалном извјештају о предузетништву 2017/2018“ (Global Entrepreneurship 2017/2018 Global Report), жене чине 40% нових предузетника у Сједињеним Америчким Државама, а анализа Бироа за попис становништва у Сједињеним Америчким Државама предвиђа да ће се до 2025. године проценат предузетништва жена повећати на преко 55% (Longoria, 2018).

Аргавал (Agrawal, 2018) је у свом истраживању потврдио везу између учешћа жена предузетница у економском животу и промоције, унапређења и развоја предузетништва жена, те доказао да недостатак формалног образовања и активног учествовања жена предузетница у економским токовима доводи до недостатка и слабљења њихових вјештина лидерства и управљања, недоступности неопходним информацијама и лошег пословног умрежавања жена предузетница, што је резултирало *менаџерском неефикасношћу и лошој репутацији жена у сфери лидерства*.

Ашакра и Радовић-Марковић (2018) у свом истраживању дају значај учешћу жена у области предузетништва са аспекта њиховог економског оснаживања и истичу у том смислу велику улогу коју имају формалне и неформалне образовне установе које својим наставним програмима треба да омогуће женама у земљама у развоју да развију своје предузетничке вјештине. Женама треба пружити једнаке могућности да покажу своје вјештине и способности, а то би се могло ефикасно побољшати када се адекватно образују. Важно је да предузетнице, да би унаприједиле своје пословање, морају бити упознате са различитим технологијама које би побољшале њихово пословање, а овдје је улога образовања кључна (Achakra & Radović-Marković, 2018).

Симбиоза ефеката економског оснаживања жена предузетница кроз креирање адекватних регулаторних оквира за остварење права и заштите жена предузетница у Републици Српској, развојних стратегија и матрице подстицајних мјера на републичком и локалном нивоу, ефеката креирања адекватног модела финансирања

предузетништва жена са циљем повећања стопе њиховог запошљавања и самозапошљавања, те ефеката спровођења едукације и обуке жена из области предузетништва и њиховог умрежавања на локалном, регионалном и међународном нивоу допринијела је у посматраном периоду развоју предузетништва жена и утицала на бржи економски развој.

Готови сви истраживани библиографски извори доказују спону између развоја предузетништва жена и економског развоја земље. Наведимо неке. Уфук и Озген (Ufuk & Özgen, 2014) су недвосмислено у свом истраживању сагласни да учешће жена у економском животу значајно доприноси развоју земље и побољшава квалитет живота породица. Шумпетер чак у свој студији из 1911. године наглашава значај предузетништва жена у економским процесима наводећи да предузетништво жена ствара радна мјеста за себе и друге, користи предузетничке могућности и производи робе и услуге које ће задовољити потребе (Schumpeter, 1911). Владе земаља интензивно развијају политике и програме за унапређење и промоцију стартап предузећа јер инфраструктурна подршка подстиче иновације и развој пословања што представља сврсисходно национално улагање у будући привредни просперитет (Ahl et al., 2014).

Галиндо и Риберио (Galindo & Ribeiro, 2012) у свом истраживању апострофирају научну расправу Адама Смита о значају и улози жене у друштву и економији у којој истиче да је суштинска улога жена у друштву стварање повољног окружења и адекватне социјалне климе за дјecu и пружање адекватне припреме за њихову будућност и даљи развој. Потврду утицаја развоја предузетништва жена на економски раст земље у свом истраживању даје и Тодоровић и сарадници закључујући да и „поред свих препрека у својој жељи за финансијским осигурањем породице и тежњи за доказивањем властитих способности, предузетништво жена је препознатљив извор економског раста, родне равноправности, демократизације и развоја друштва, очувања мира и смањења сиромаштва (Тодоровић et al., 2016, p. 203)“. Истраживање Велша и сарадника (Welsh et al., 2014) је несумњиво показало да јапанске предузетнице играју важну улогу у економском расту Јапана, иако се број жена предузетница смањује што би могло бити посљедица свјетске рецесије,

националног економског назадовања са којим се Јапан суочава од 1980., као и задњих природних катастрофа.

Усвојеном „Стратегијом развоја предузетништва жена Републике Српске за период 2019–2023. године“ Министарство привреде и предузетништва препознато је значајно мјесто жена у привреди, али је констатовано да и даље постоје одређене препреке или предрасуде када су у питању жене које су власнице предузећа или жене које управљају предузећем.

Поред Министарства, Привредна комора Републике Српске и њене подручне привредне коморе као заступници интереса свих предузетника, између осталих и жена предузетница даје велики значај подршци развоју предузетништва жена. У Подручној привредној комори Бања Лука је 2010. године формиран први Савјет за предузетништво жена за подручје Бање Луке, а 2014. године Савјет за предузетништво жена Привредне коморе Републике Српске, као и савјети за развој предузетништва жена у подручним коморама Бијељина, Источно Сарајево, Требиње и Добој.

Чланице Савјета су жене предузетнице, руководиоци предузећа и представнице институција које у свом програму имају пројекте намијењене развоју предузетништва жена. Савјети су у коморском систему основани са циљем унапређивања заступљености и статуса жена у области предузетништва, предлагања законских рјешења и мјера, повезивања предузетница, обезбјеђивања потребних информација, развоја пројеката, предлагања стручног образовања, промоције предузетништва жена, учешће на конференцијама, сајмовима, привредним мисијама, умрежавања предузетница и примјене принципа равноправности полова. Такође, према подацима из Стратегије, институционалну подршку предузетништву жена у Републици Српској у оквиру својих надлежности даје и Републичка агенција за развој малих и средњих предузећа.

Затим, веома је важно напоменути важну улогу Гендер центра Републике Српске у развоју предузетништва жена као институције која је надлежна не само за равноправност жена у друштву, већ и равноправност предузетница.

Значајно је нагласити да су представнице свих поменутих институција и организација заједнички са Министарством привреде и предузетништва учествовале су припремању наведене Стратегије кроз шему радионица на којима су предузетнице биле у могућности да предложе циљеве и активности чија реализација ће олакшати и унаприједити њихов рад и пословање.

Вођени резултатима истраживања и тестирањем фактора утицаја на развој предузетништва жена и допринос економском развоју кроз процес провјере помоћних хипотеза, дошло се до закључка да је *позитивна корелација евидентна и да развој предузетништва жена подстиче бржи економски развој привреде, али уз обезбјеђење одређених услова институционалне, економске, правне и политичке природе на здравим основама.*

Један од неопходних услова је да посттранзиционе државе *одређеним законским и подзаконским актима и прописима додатно регулишу ову област* на начин да се предузетништво жена додатно мотивише и постане атрактивно на путу запошљавања и самозапошљавања жена и чланова њихових породица.

Дефинисани стратегијски правци у Стратегији развоја предузетништва жена требају да прате кретања и нове трендове у развоју предузетништва жена и могу бити продуктивни само уколико су покривени економски оправданим и изводљивим акционим плановима и програмима који се имплементирају према дефинисаним законским прописима и стратегијским правцима развоја базираним на здравим, неселективним предузетничким основама.

Резултати истраживања су показали да *структурирање адекватног модела финансијске и инфраструктурне подршке предузетништву жена и креирање стимулативних развојних програма у овој области може омогућити женама предузетницама приступ дугорочним средствима и дугорочну перспективу развоја њихових предузећа, повећати запосленост и одржати процес самозапошљавања жена и чланова њихових породица.*

Формирање удружења пословних жена у Републици Српској допринијело би њиховом повезивању са мрежама других пословних жена и омогућило њихов заједнички приступ средствима, информацијама, едукацијама и тржишту. *Проблем*

примјене неформалног модела селекције код укључивања жена предузетница у пословне мреже и удружења, програме едукације и обуке из области предузетништва, те програме финансијске подршке и пруступа информацијама и тржишту је означен као кључни и забрињавајући ограничавајући фактор за развој предузетништва жена у Републици Српској.

Када је у питању родна равноправност, емпиријско истраживање на подручју Републике Српске је показало да у пословном свијету углавном не постоји родна дискриминација, те да се развојем и подршком предузетништву жена доприноси родној равноправности. Жене углавном остварују добру комуникацију и сарадњу са мушкарцима, а углавном имају и подршку својих супружника у вођењу властитог бизниса, што представља значајан мотивирајући фактор за развој предузетништва жена.

Жене у Републици Српској углавном имају подршку окружења и породице у бављењу властитом предузетничком дјелатношћу али је неопходно додатно изградити инфраструктурну подршку и подршку државе кроз стимулативне развојне програме. Женама предузетницама је омогућено укључивање у едукационе програме, неформалне мреже и домаћа и међународна стручна удружења уз промовисање предузетништва жена, али и даље се лоцира проблем селективног одабира жена базираног на критерију припадности одређеним страначким структурама.

Даља перспектива развоја предузетништва жена у Републици Српској лоцирана је у области сеоског и бањског туризма, пољоприведи, у области етнотуризма са акцентом на кућну радиност и подручје руралног развоја.

Потреба стимулативних развојних и финансијских програма за област предузетништва жена исказана је кроз закључак емпиријског истраживања да чак 50% испитаних не размишља о проширењу своје предузетничке дјелатности, али да 97,5% испитаних не намјерава напустити своју предузетничку дјелатност и да се сматрају успјешном предузетницом. Евидентно је да се ради о области која је веома значајна, а недовољно искориштена и мотивисана са аспекта доприноса економском развоју земље и запошљавању.

Теоријско и емпиријско истраживање докторске дисертације, извршено је у складу са дефинисаним циљевима истраживања и дало је очекивани научни и прагматични допринос уз проширење постојећих теоријских и практичних сазнања из области предузетништва жена у земљама у транзицији. Кроз резултате истраживања и примјере добре праксе на домаћим просторима и у свјетским оквирима указано је на предности и допринос предузетништва жена економском развоју земље, запошљавању и питању родне равноправности, те указано је на актуелне проблеме у погледу пратеће инфраструктуре, финансирања, едукације, удруживања и развојних програма, односно ограничења и слабости досадашњих праваца развоја ове веома значајне области.

9.2. Научни допринос истраживања

Истраживање на тему предузетништва жена у земљама у транзицији са аспекта утицаја на општи економски развој, а у условима оскудности домаћих и страних извора литературе, представљао је са једне стране за истраживача изазов, а са друге надахнуће учињеним. Примјеном научних метода, у теоријско-респективном дијелу дисертације, извршена је детаљна анализа теоријских и емпиријских истраживања из области предузетништва жена са примјером успјешних жена предузетница. Кључним научним доприносом се може сматрати операционализација механизма предузетништва жена кроз појам, фазе развоја и период економских реформи и могућих праваца његовог даљег развоја у транзиционим земљама, као и теоријска разрада мотивационих фактора, предности и недостатака, проблематике финансирања, пратећих трендова, са освртом на социолошки, психолошки и економски аспект улоге жене у тржишној економији.

На основу истраживања релевантне теоријске грађе и резултата истраживања у пракси земаља у окружењу и у свјетским оквирима, научно је доказана и успостављена позитивна корелациона веза између процеса развоја предузетништва жена и процеса отварања нових радних мјеста, елиминисања проблема незапослености и рјешавања проблема социјалних неједнакости, посебно

неповољног положаја жена, односно процеса општег економског развоја. Тестирањем на репрезентативном узорку у Републици Српској, објашњена је узрочно-последична веза развоја предузетништва жена и раста запослености и бруто домаћег производа (БДП).

У дисертацији је наглашен значај квалитета дефинисане стратегије развоја предузетништва жена као стратешког документа и иницијативе за успостављање одговарајуће подстицајне законске регулативе за предузетништво жена и предузетништво уопште, односно документа који треба да подржи жену предузетницу и обезбиједи јој лакши приступ финансијама, едукационим програмима, информацијама, пословним мрежама и тржишту.

Истраживањем је указано на вриједност процјене и развоја економског, правног и друштвеног окружења и развоја предузетничке инфраструктуре (пословни инкубатори, иновациони центри, технолошки паркови, кластери, мреже анђела финансијера, фондови ризичног капитала и други) за подстицај економски оправданог, рационалног и друштвено прихватљивог предузетништва жена, промовисања и јачања родне равноправности и улоге жене у предузетништву и њихов допринос општем економском развоју.

Истраживањем су лоцирани кључни предуслови за развој предузетништва жена у Босни и Херцеговини, а који се темеље на:

- Континуираном приступу повољним финансијским изворима,
- јачању привредног амбијента и економском расту земље,
- прилагођеном систему образовања које подстиче предузетничке иницијативе,
- адекватном законодавству у овој области,
- побољшању пореског система и олакшицама за предузетнике почетнике,
- развоју социјалног капитала и побољшања умрежавања жена предузетница,

- повећању свјесности жена о предностима економске независности, порасту броја успјешних жена у друштву и повећању друштвеног признања женама у разним друштвеним областима,
- традиционалном породичном васпитању босанскохерцеговачких жена и традицији у погледу породичног предузетништва.

Позитивни трендови у развоју босанскохерцеговачког друштва у погледу демократизације и развоја цивилног друштва допринијели су потискивању дискриминације жена у пословном свијету, а жеља за доказивањем и сопственом независношћу је, између осталог, значајно утицала на мотивацију босанскохерцеговачких жена да покрену свој сопствени бизнис, самостално обезбједе властиту и породичну егзистенцију и створе контролу над сопственим животом и радним временом.

Стварање повољног пословног амбијента и генерално пословног окружења за предузетничку активност жена кроз институционалну и регулаторну подршку државе, стручно усавршавање и унапређење знања и вјештина жена уз личну и пословну промоцију кроз повезивање жена у пословне мреже омогућавају женама у Босни и Херцеговини да данас имају активан приступ предузетничким процесима и процесима економског одлучивања. Подстицај женског оснаживања, позитивни законски прописи и прогресиван раст учешћа жена у предузетништву представљају неке од кључних предуслова за развој предузетништва жена које може значајно да допринесе опшем економском развоју земље.

Истраживањем су лоцирани и ограничавајући фактори развоја предузетништва жена у Босни и Херцеговини кроз:

- Проблем радне снаге,
- Недостатак имовине регистроване на њихово име,
- Административна ограничења приликом добивања дозволе за рад,
- Систем опорезивања,
- Приступ финансијама и доступност информација,

- Још увијек лоше пословно окружење и успорен економски раст,
- Евидентна заступљеност критерија страначке припадности и других ванпословних критерија код приступа информацијама, финансијама, едукационим програмима и пословним мрежама.

Затим, значајно је нагласити да жене у Босни и Херцеговини још увијек су традиционално везане за своја домаћинства у погледу одговорности, привржености и својих обавеза за породицу и старање о дјечи, што је један од најчешћих и врло наглашених ограничавајућих фактора већег инвестирања у предузетничким активностима жена. Помирење недовољно развијеног пословног окружења са ограниченим пословним капацитетом и малим обимом производње представља значајан ограничавајући фактор развоја предузетништва жена.

Према томе, ограничавајуће факторе развоја предузетништва жена у погледу развоја друштвеног амбијента као предуслова развоја можемо посматрати кроз:

- Економско окружење (привредни амбијент),
- Социјално окружење (традиција, обичаји и положај жене у друштву) и
- Политичко правно окружење (државне, правне и политичке баријере).

Економско окружење представља детерминанте као што су привредни раст, индустријска производња, стопа инфлације, кретање каматних стопа, платни биланс, инвестиције, монетарна политика земље и други примарно утичу на развој предузетништва жена. Жене предузетнице у Босни и Херцеговини чешће оснивају и воде предузећа у областима које се сматрају „мање битним“ за економски раст и развој (малопродаја, услуге, образовање и друго) у односу на област производње и високих технологија.

Социјално окружење укључује развијеност и разноликост културних наслеђа, традиција и обичаја друштва, као и њихов утицај на карактер предузетничке активности становништва, посебно жена. Затим, социолошки аспект окружења значајно опредјељује и положај жене у друштву, односно степен родне и сваке друге дискриминације, те постојање и развијеност мјера друштва у погледу свођења нивоа свих облика дискриминације на што је могуће нижи ниво. Жене

предузетнице морају ускладити породичне и пословне обавезе, имају одређене препреке при посједовању имовине и уговарању, као и приликом запошљавања и samozapoшљавања.

Политичко правно окружење укључује стабилност извршне и законодавне власти, пореску политику, законску регулативу, стабилност политичке ситуације у земљи, развијеност и одрживост јавног сектора и локалних заједница.

На основу претходних сазнања, налаза теоријског и емпиријског истраживања, кроз перцепцију снага и слабости, шанси и изазова успјешних жена предузетница на путу њиховог развоја, дефинисани су будући трендови развоја предузетништва жена. Сврха предвиђања је да се утврди како предложени нови аспекти и смјернице кроз дефинисану стратегију развоја дјелују и у ком правцу усмјеравају развој предузетништва жена ка свом циљу, а то су већа запосленост и samozaposленост, раст БДП-а, смањење сиромаштва и бржи економски развој.

Кључни научни допринос ове дисертације теоријској мисли односи се на јасно прецизиран оригинални оквир о потреби досљедне примјене објективних критерија за оцјену успјешности жена у предузетништву, оквир објективних критерија у доступности и расподјели финансијских средстава, информација, доступности едукационим програмима и у погледу чланства у професионалним пословним домаћим и међународним удружењима и мрежама. Дакле, осим позитивних помака у усвајању стратешких докумената о развоју предузетништва жена, успостављање система мониторинга (надгледања) и евалуације (оцјене) ефективности примјене усвојених мјера систематске подршке развоја предузетништва жена на локалном и ентитетском нивоу, биће корак даље у будућем развоју предузетништва жена.

Укључивањем жена као недовољно искориштеног економског капацитета у свијет предузетништва на објективним, равноправним и праведним основама јача се њена улога у процесима доношења одлука, постиже већа ефикасност и квалитет пословања, те успостављају бољи и квалитетнији партнерски односи, а истовремено његује родна равноправност.

9.3. Прагматични допринос истраживања

Теоријско и емпиријско истраживање докторске дисертације дало је поред значајног научног доприноса и извјестан прагматични, односно практични допринос који се односи на одређене директне и индиректне користи које ће од резултата овог истраживања имати јавност, државна управа и јавни сектор, привреда и академска заједница у цјелини.

У прагматичном, односно практичном смислу, значај овог истраживања се огледа у идентификацији основних проблема и препрека развоја предузетништва жена у Босни и Херцеговини и Републици Српској и предложених одговарајућих смијерница и мјера за њихово превазилажење. Допринос овог емпиријског истраживања јесте и у томе што се питању развоја предузетништва жена до сада није приступало на овакав начин, посебно у домену критичког осврта на проблематику стратегијског планирања и дефинисања смијерница за конципирање стратегијских циљева и дугорочних развојних програма као кључне водиле развоја и лоцирања значаја предузетништва жена у укупном привредном развоју Босне и Херцеговине и Републике Српске.

Циљ истраживача је и превасходно био да се кроз резултате истраживања до којих се овом дисертацијом дошло, као и дате приједлоге за даља истраживања, одржи даље интересовање и иницирају расправе академске и стручне јавности на тему предузетништва жена. На овај начин би се иницирала будућа истраживања неријешених проблема из ове области, потврдио несумњив значај и улога у општем економском развоју те, у прагматичном смислу, интензивирала даља промоција и подршка развоју предузетништва жена и акцентирала потреба континуиране пажње према положају жене како у предузетништву, тако и у свим аспектима друштва.

Кроз предметну докторску дисертацију указано је на проблематику и формалне механизме родне равноправности кроз систем универзалних људских права и циљева Уједињених нација, међународних уговора, конвенција и стандарда уз потребу демократизације цјелокупног друштва. Потребно је користити потенцијале жена и мушкараца равноправно, као и уважити стандарде који би омогућили

ефикасно спровођење политике једнаких могућности за све. Развијање „родне равноправности,, подразумева равноправну заступљеност и учешће оба пола у свим сферама јавног и приватног живота. Родна равноправност представља основни елемент у реформским процесима кроз промовисање и спровођење пуног учешћа жена и мушкараца у друштву. Механизми „родне равноправности,, омогућавају несумњиво побољшавање положаја жена у економској сфери, а њихова континуирана примјена доприноси економском оснаживању жена.

Адекватна едукација и информисање, институционална, правна и финансијска подршка и афирмација предузетништва жена треба да у континуитету подстичу динамични процес развоја предузетничке економије и женског бизниса што ће омогућити да предузетништво жена постане озбиљни развојни потенцијал у економији кроз самозапошљавање и развој породичних бизниса. Стварање правне и политичке климе на здравим основама треба да омогуће услове за брже покретање, развој и раст предузећа вођених од стране жена.

У економском смислу, оснаживањем и усмјеравањем пажње области предузетништва жена доприноси се развоју мотивације жена за оснивање нових и унапређење и проширење пословања постојећих предузећа у власништву жена, те омогућава и олакшава даље повезивање и сарадња жена предузетница са партнерским мрежама у земљи и иностранству и на тај начин олакшавају предузетнички подухвати покренути од стране жена. Оснивање пословних удружења жена несумњиво представља значајну подршку предузетништву жена јер својом активношћу могу, између осталог, иницирати измјене законске регулативе како би се створио што повољнији амбијент за улазак жена у приватни бизнис, организовати све неопходне едукације жена у бизнису, а својим услугама и механизмима подршке предузетништву жена олакшати женама почетак властитог бизниса.

Развој предузетништва жена и економско оснаживање жена представља такође и својствен лоби за стварање корисне пословне климе за инвеститоре, бржи привредни развој, смањење сиромаштва и незапослености, постизање родне

равноправности, чиме се стварају кључни предуслови успјешном процесу интеграција наше земље у институције Европске уније.

9.4. Смијернице за даља побољшања и правци даљих истраживања

Теоријски и емпиријски резултати истраживања у докторској дисертацији су дали кључне одговоре на постављена проблемска питања и оправдали потребу развоја области предузетништва жена у правцу доприноса економском развоју и запошљавању. Указали су на потребу даљег стратегијског дјеловања и нужног побољшања у погледу креирања адекватног модела финансирања ове области на дугорочним, стабилним основама.

Неопходна су и даља побољшања у погледу доступних едукационих програма за жене предузетнице који требају бити базирани на најновијим теоријским и практичним сазнањима, али и уз ангажовање стручних и квалитетних кадрова из ове области. Пракса селективног неформалног одабира учесника у програмима едукације и чланова пословних и струковних удружења жена предузетница, као базе за јачање информатичке, финансијске, тржишне и инфраструктурне подлоге за предузетничку дјелатност жена, дестимулишу жене које имају или виде своју шансу за запошљавање и пословну активност у предузетништву жена на дугорочним основама.

Кључно је указати и на проблематику у креирању стратегија развоја предузетништва жена јер је примјетна недовољна посвећеност анализи кључних аспеката развоја као што су дугорочно праћење различитих аспеката демографске структуре, миграционих кретања, пословне и породичне активности жена, питања узрочно-посљедичне повезаности опстанка предузећа у власништву жена и питања породичног наслеђа и постојања насљедника у породици, односно питања неопходности очувања традиције, културних вриједности и руралног развоја као фактора очувања и даљег развоја породичног, односно предузетништва жена.

Дефинисани стратешки циљеви недовољно прате фактичко стање у области кључних аспеката предузетништва жена, нису базирани на довољно истраженим подручјима који у будућности могу бити окосница развоја ове области, нити постоје помаци у погледу могућности ревидирања дефинисаних стратешких циљева на бази уочених слабости, пријетњи и шанси за унапређење ове области. Оно што се може уочити и као веома битан проблем у анализи је недовољна уочљивост и издвојеност предузетничких ентитета жена предузетница у базичним службеним, истраживачима доступним, класификацијама и евиденцијама ресорних министарстава, завода за статистику и пореских управа, евиденцијама републичких, регионалних и локалних заједница.

Резултатима овог истраживања је идентификован проблем, али је кроз даље правце истраживања неопходно наћи адекватна теоријска и прагматична рјешења која ће додатно елиминисати указане пријетње и ограничења развоја и допринијети даљој стимулацији и развоју предузетништва жена.

Питање континуиране анализе и истраживања адекватности модела финансирања предузетништва жена у савременим условима неминовно отвара и питање *могућности трансфера ризика кроз развијене инструменте финансирања и институционалну подршку друштва преко разних инструмената гаранција и гарантних фондова*. Ова питања су једна од кључних, увијек актуелних питања везаних за даљи опстанак и развој предузетништва жена на нашим просторима. Без дугорочне континуиране финансијске подршке женама предузетницама уз могућности трансфера ризика нема ни раста, развоја и опстанка женске предузетничке дјелатности кроз процес проширења капацитета, промоције и иновација.

У вези са тим, препоручује се досљедна *анализа фактора који утичу на развој предузетништва жена кроз пословна удруживања и концентрације у оквиру концепта задругарства, јавно-приватног партнерства и других облика концентрације са женама предузетницама*.

У току истраживања уочена је и *потреба за свеобухватном анализом и адаптацијом образовне инфраструктуре као подршке развоју предузетништва*

жена. Овај аспект је посебно значајан јер образовни систем недовољно прати потребу очувања старих заната и традиционалних дјелатности наших народа који су везани за ово географско подручје, већ искључиво је оријентисан према дјелатностима која су атрактивна са аспекта тражње. Дугорочно, ефекат је заиста друштвено и културолошки поразан, гасе се стари и географски препознатљиви занати и нестаје традиција и етно препознатљивост народа наших простора.

Према томе, наредни неминовни правац даљих истраживања у смислу оснаживања предузетништва жена и дугорочног очувања културних вриједности и традиције управо се односи се на потребу *анализе узрочно-последичне везе очувања традиције и културних вриједности друштва и утицаја на развој предузетништва жена.*

Једнако важно истраживачко питање је и *наставак истраживања могућих предности, али и ограничења прерастања предузећа у власништу жена у породична предузећа, узимајући у обзир чињеницу да су резултати истраживања у овој докторској дисертацији у нашој економији у овом сегменту препознали значајан неискориштен економски потенцијал за дужи временски период.*

ЗАКЉУЧАК

Анализа доступне релевантне стране и домаће теоријске и емпиријске грађе о предузетништву жена показала је да је ова област свугдје у свијету, па и у транзиционим земљама, међу највећим и најмање искориштеним потенцијалом у економији и међу најбрже растућим категоријама у домену предузетништва. Предузетништвом жена се може сматрати свака привредна активност жена у оквиру своје самосталне, властите предузетничке дјелатности којом се покреће, организује, води и управља одређеном послом и предузећем као предујмљеном организационом структуром, преузима одређени пословни ризик у оптималним оквирима и остварује одређени финансијски резултат, даљи раст и развој.

Развој предузетништва жена уско је везан за феномен социјалних, културних и традиционалних предрасуда о женама, због чега је условљен његовањем принципа родне равноправности у свим сферама друштвеног живота, посебно у области предузетништва. Потребно је успоставити одређени баланс између положаја жена и мушкараца у погледу њихових права, економског и друштвеног потенцијала и доприноса укупном развоју друштва.

У условима у свијету енормног раста сиромаштва, те појаве великих економских и финансијских криза широких размјера, еколошких катастрофа и климатских промјена развој предузетништва жена је један од недовољно искориштених економских капацитета који може са значајно допринијети општем економском расту и повећању стопе запослености.

На бази анализе у истраживању доступних извора, досадашњи подстицаји развоју предузетништва жена углавном су се темељили на реализацији одређених пројеката без систематски обухватних подстицајних мјера државе што је недовољно за одрживост и развој предузетништва жена. Осмишљавање дугорочно одрживих стратегија развоја и програма подршке предузетништву жена омогућили би бољу едукацију, промоцију и сарадњу жена предузетница кроз оснивање удружења предузетница на локалном, републичком нивоу, али и међународном нивоу.

Историјски посматрано, интензитет мотива за предузетништво жена међу женама предузетницама се мијењао, али мотив запошљавања, самозапошљавања и економског оснаживања жена и њихових породица на скали интензитета кроз све друштвене епохе остајао је увијек исти. Жена у својој „дуалној каријери“ мајке и предузетнице кроз предузетништво жена мотивисана је потребом премоштавања тренутне ситуације у којој се она и њена породица налазе (потреба запошљавања, економска независност, повећани трошкови живота и потреба повећања прихода у породици и сл.) или потребом свог независног економског предузетничког одраза кроз самосталну дјелатност, врло често кроз наставак традиционалне породичне предузетничке дјелатности.

Истраживања су показала да су жене у улози предузетнице (мада мање супериорне у односу на мушкарце предузетнике) много више опстајале у својој предузетничкој дјелатности и много успјешније су се интегрисале у нове тржишне структуре него мушкарци предузетници што свакако показује њихов растући значај са аспекта доприноса укупном предузетништву и општем економском развоју. Захваљујући својим карактеристикама у стилу управљања и као лидера, досљедности, умјешности обављања више задатака истовремено, добрим комуникационим способностима и толеранцији, жене упркос свему успијевају да заузму високе позиције у власничким и сувласничким хијерархијским пословним и јавним структурама и да увелико допринесу бољим дугорочним финансијским и пословним резултатима.

„Сваки дан срећемо изванредне жене које доказују да су поуздани пословни и животни партнери. Пажљив посматрач доћи ће до закључка да већину успјешних жена одликују квалитети попут: инспиративна снага, аналитичност, конзистентност, могућност обављања више активности у исто вријеме, саосјећајност, визија, тимски дух, флексибилност, устрајност и склоност менторству“ (Димић Вугеџ & Павић-Рогошић, 2015, р. 16). У мноштву предности, инвестирање у предузетништво жена у развијеним земљама, између осталог, посебно је значајно јер подстиче економски раст и нова запошљавања, а у недовољно развијеним помаже женама да избјегну тзв. „замку сиромаштва“.

Међутим, ограничења развоја предузетништва жена свугдје у свијету, али са различитим интензитетом, много су већа него у другим сегментима предузетништва. Истраживање компаније Mastercard које је спроведено на 54 земље свијета их сублимира кроз недостатак финансијских средстава или почетног инвестирања, регулаторне рестрикције и институционална неефикасност, недостатак самопоуздања и предузетничког духа, страх жена предузетница од неуспеха, друштвено-културолошка ограничења и недостатак обуке и образовања.

OECD класификује ограничења предузетништву жена на: опште (препознавање могућности и спремност за покретање фирми преко недостатка узора у предузетништву у породици или окружењу, недостатка искуства, релевантних мрежа и друштвеног положаја, имовине, слободног времена); посебне препреке за покретање нових предузећа (прикупљање потребних информација, финансијских и људских ресурса за оснивање предузећа, те сполна дискриминација); специфичне препреке за управљање малом фирмом које проистичу из свакодневног стереотипног односа према женама; и специфичне препреке за растуће фирме због тога што жене предузетнице због веће свакодневне одговорности према породици имају мање времена за улагање у развој својих фирми.

Према томе, акценат у оснаживању економског доприноса предузетништва жена општем развоју и запошљавању треба да буде управо на минимизирању ограничења раста и развоја ове области, због несумњиве економске оправданости њеног развоја кроз све друштвене системе.

Емпиријско истраживање за потребе доказивања постављених хипотеза је спроведено у Републици Српској у периоду од маја 2016. године до маја 2020. године на узорку од 100 малих и средњих предузећа чији су власници или сувласници жене. Дефинисан је предмет истраживања у смислу феномена предузетништва жена кроз могућности и ограничења његове имплементације и развоја, социјалног, друштвеног и економског положаја жене у свијету предузетништва, те доприноса развоју економије са акцентом на транзиционе земље. Циљ истраживања је био да се кроз анализу и процјену пословног окружења предузетништва жена, идентификују и анализирају фактори утицаја на побољшање

његове ефикасности и фактори утицаја на даљи развој предузетништва жена са циљем утицаја на општи економски развој и запошљавање.

Иако су резултати истраживања јасно указали на постојање везе развоја предузетништва жена и развоја привреде, идентификована су и одређена ограничења са којим се суочено током истраживања (проблем релативно мало објављених релевантних публикација; посебно у Републици Српској и Босни и Херцеговини, неадекватна доступност и недостатак података из области предузетништва жена који су обухваћени званичним статистичким објавама, као и проблем недовољне усклађености статистичког праћења одређених података, а који су били неопходни за ово истраживање; проблем честе неупоредивости података и резултата истраживања са подацима из регионалних и свјетских кретања, проблем одабира, односно формирања репрезентативног узорка због карактера истраживане групе).

У току израде докторске дисертације извршено је прикупљање, анализа и обрада прикупљених релевантних података и информација кориштењем и комбинацијом бројних теоријских и емпиријских метода за прикупљање, обраду и анализирање података. Истраживањем је формирана свеобухватна база података класификована кроз одређене дијаграме и прегледе, који представљају значајну синтезу података прикупљених из спроведеног анкетирања испитаника, на бази спроведених студија случаја, те анализом више писаних, штампаних и електронских извора и директних контаката са женама предузетницама.

Резултати истраживања су показали да *подстицајне мјере земаља у транзицији и дефинисане Стратегије развоја могу покренути развој предузетништва жена и економски оснажити и ојачати успјешност жена, само уколико се примјењују према дефинисаним законским прописима и стратешким правцима развоја базираним на здравим, неселективним предузетничким основама*. Стимулативни развојни програми и развојени модели финансирања предузетништва жена омогућавају жена предузетницама приступ дугорочним средствима и дугорочну перспективу развоја њихових предузећа, што значајно утиче на повећање запослености и процес самозапошљавања жена.

Жене у Републици Српској су препознате у домену предузетништва и омогућено им је укључивање у едукационе програме, неформалне мреже и домаћа и међународна стручна удружења. Резултати емпиријског истраживања су показали *позитиван утицај повезивања жена предузетница преко формирања удружења пословних жена на њихов заједнички приступ финансијским средствима, образовању и обукама, доступност тржишту, услугама и информацијама, другим удружењима и мрежама жена предузетница уз промовисање предузетништва жена. У оквиру приједлога за даља истраживања предлаже се анализа фактора који утичу на развој предузетништва жена кроз пословна удруживања и концентрације у оквиру концепта задругарства, јавно-приватног партнерства и других облика концентрације са женама предузетницама.*

Истраживањем је вишеструко уочена примјена селективног критерија на непрофесионалним основама код укључивања жена предузетница у пословне мреже и удружења, програме едукације и обуке из области предузетништва, те програме финансијске подршке и пруступ информацијама и тржишту, те је ова пракса у одабиру окарактерисана као кључни ограничавајући фактор развоја предузетништва жена у Републици Српској.

Емпиријско истраживање на подручју Републике Српске је показало да *постоји тенденција раста пословне активности жена у области предузетништва као равноправног партнера са мушкарцима што доприноси родној равноправности. Већина жена предузетница у репрезентативном узорку у Републици Српској се изјаснила да углавном стижу истовремено реализовати породичне обавезе и обавезе на послу, остварују добру комуникацију и сарадњу са мушкарцима, а углавном имају и подршку својих супружника у вођењу властитог пословања, што представља значајан мотивирајући фактор за развој предузетништва жена.*

Емпиријско истраживање у Републици Српској показало је да је 56,14% испитаних оцијенило да *равноправно учешће жена у економском животу и на тржишту рада омогућава женама предузетницама доступност финансијским средствима, образовању и обукама, доступност тржишту, услугама и информацијама,*

удружењима и мрежама жена предузетница уз промовисање предузетништва жена.

Истраживање је показало да је женама омогућено бављење властитом предузетничком дјелатношћу и да за то у Републици Српској углавном имају подршку окружења и породице, али да *често изостаје инфраструктурна подршка и подршка кроз развојне програме државе.*

Симбиоза ефеката економског оснаживања жена предузетница кроз креирање адекватних регулаторних оквира за остварење права и заштите жена предузетница у Републици Српској, развојних стратегија и матрице подстицајних мјера на републичком и локалном нивоу, ефеката креирања адекватног модела финансирања предузетништва жена са циљем повећања стопе њиховог запошљавања и самозапошљавања, те ефеката спровођења едукације и обуке жена из области предузетништва и њиховог умрежавања на локалном, регионалном и међународном нивоу допринијела је у посматраном периоду развоју предузетништва жена и утицала на бржи економски развој.

Значајан утицај на ове ефекте имала је инфраструктурна подршка одређених институција као што су: *Влада Републике Српске* преко ресорног Министарства привреде и предузетништва које је креирало „Стратегију развоја предузетништва жена Републике Српске за период 2019–2023. године“; *Привредна комора Републике Српске* и *њене подручне привредне коморе* као заступници интереса свих предузетника, између осталих и жена предузетница и кроз формирање Савјета за предузетништво жена Привредне коморе Републике Српске, Савјета за предузетништво жена за подручје Бање Луке и савјета за развој предузетништва жена у подручним коморама Бијељина, Источно Сарајево, Требиње и Добој (чланице Савјета су жене предузетнице, руководиоци предузећа и представнице институција које у свом програму имају пројекте намијењене развоју предузетништва жена) и *Републичка агенција за развој малих и средњих предузећа* кроз реализацију низа активности едукације и промоције предузетница, као и обраду статистичких показатеља Пореске управе Републике Српске, који се односе на предузетништво жена, а који се прате од 2016. године. Веома је важно

напоменути важну улогу *Гендер центра Републике Српске* у развоју предузетништва жена као институције која је надлежна не само за равноправност жена у друштву, већ и равноправност предузетница.

Међутим, *већина анкетираних жена предузетница* и даље се слаже да је *недовољна инфраструктурна и финансијска подршка државе* и да овај *недостатак представља кључну препреку* за *успјешан развој предузетништва жена у Републици Српској*.

Забрињавајући показатељ из добивених резултата емпиријског истраживања у погледу утицаја развоја предузетништва жена на економски развој у Републици Српској је да се чак 50% испитаних изјаснило да не размишља о проширењу своје предузетничке дјелатности.

Ипак, *охрабрује резултат да 97,5% испитаних не намјерава напустити своју предузетничку дјелатност* и да се *сматрају успјешном предузетницом (90% испитаних)*, те посебно да *већина испитаних жена предузетница је у властитом бизнису више од 16 година* што говори о континуитету и дугорочном опстанку *предузећа у области женског предузетништва без обзира на могуће ограничавајуће факторе који прате њихово пословање*. 22,5% испитаних жена предузетница своју дјелатност обавља тек у посљедњих 5 година, што говори о значајном броју нових жена предузетница које су у самосталној дјелатности нашле рјешење за своје запошљавање и обезбјеђење своје егзистенције и своје породице, без обзира на истакнуте ограничавајуће факторе. 37,5% испитаних жена предузетница се изјаснило да је *предузетничку активност покренуло из жеље да искористи уочену тржишну прилику*, 30% јер су *наслиједиле бизнис*, а 27,5% да су *покренуле бизнис из нужде јер нису имале прилику за запослење*. Такође, охрабрује резултат да је од укупног броја анкетираних 70% жена предузетница одговорило да су *задовољне својим послом* и да *могу још увијек зарадити довољно за егзистенцију своје породице*.

Према резултатима емпиријског истраживања, у Републици Српској *постоје капацитети за развој предузетништва жена* и *недовољна искориштеност у погледу утицаја на економски раст и запошљавање у земљи*.

Даља перспектива развоја предузетништва жена и доприноса економског развоју у Републици Српској се види у области сеоског и бањског туризма, затим развоју пољоприведе, етнотуризма са акцентом на домаћу радиност и подручју руралног развоја.

Неминовно је оснажити предузетништво жена и кроз дугорочно очување културних и традиционалних вриједности наших народа кроз заштиту и очување старих и умјетничких заната и насљеђа, а што је могуће и кроз развој предузетништва жена.

Резултати истраживања су указали на важност прерастања предузећа у власништу жена у породична предузећа, што је препознато као веома значајан економски потенцијал за развој предузетништва жена на дужи временски период (30% испитаних жена предузетница су наслиједиле бизнис, а 60% има будућег насљедника у послу).

Према томе, развој предузетништва жена подстаћи ће бржи економски развој, запошљавање и самозапошљавање. Позитивна корелација развоја предузетништва жена и бржег економског развоја привреде је могућа, али уз обезбјеђење одговарајућих услова институционалне, економске, правне и политичке природе на здравим основама.

Земље у транзицији одређеним законским и подзаконским актима и прописима треба додатно да регулишу ову област на начин да се предузетништво жена додатно мотивише и постане атрактивно на путу запошљавања и самозапошљавања жена и чланова њихових породица.

Теоријски и емпиријски резултати истраживања у докторској дисертацији указали су на потребу даљег стратегијског дјеловања и нужног побољшања у погледу креирања адекватног модела финансирања ове области на дугорочним, стабилним основама.

Опстанак и дугорочан развој предузетништва жена на нашим просторима неће бити могућ без дугорочне континуиране финансијске подршке женама предузетницама уз могућности трансфера ризика. Неопходно је креирати адекватан модел финансирања предузетништва жена уз могућност трансфера

ризика кроз развијене инструменте финансирања и институционалну подршку друштва преко разних инструмената гаранција и гарантних фондова.

Дефинисани стратешки правци у Стратегији развоја предузетништва жена требају да прате кретања и нове трендове у развоју предузетништва жена и могу бити продуктивни само уколико су покривени економски оправданим и изводљивим акционим плановима и програмима који се имплементирају према дефинисаним законским прописима и стратегијским правцима развоја базираним на здравим, неселективним предузетничким основама.

Креирање стратегија развоја предузетништва жена треба да буде базирано на анализи кључних аспеката развоја као што су дугорочно праћење различитих аспеката демографске структуре, миграционих кретања, пословне и породичне активности жена, питања узрочно-последичне повезаности опстанка предузећа у власништву жена и питања породичног наслеђа и постојања наследника у породици, односно питања неопходности очувања традиције, културних вриједности и руралног развоја као фактора очувања и даљег развоја породичног, односно предузетништва жена.

Потребно је више пажње посветити анализи тренутног стања у области предузетништва жена и подручјима који у будућности могу бити окосница развоја ове области. Исто тако, *треба да постоји могућност ревидирања дефинисаних стратешких циљева на бази уочених слабости, пријетњи и шанси за унапређење ове области, као и уочљивост и издвојеност предузетничких ентитета жена предузетница у базичним службеним, истраживачима доступним, класификацијама и евиденцијама ресорних министарстава, завода за статистику и пореских управа, евиденцијама републичких, регионалних и локалних заједница.*

Неопходна су и даља побољшања у погледу доступних едукационих програма за жене предузетнице који требају бити базирани на најновијим теоријским и практичним сазнањима, али и уз ангажовање стручних и квалитетних кадрова из ове области. *Пракса селективног неформалног одабира учесника у програмима едукације и чланова пословних и струковних удружења жена предузетница, као базе за јачање информатичке, финансијске, тржишне и инфраструктурне подлоге*

за предузетничку дјелатност жена, дестимулишу жене које имају или виде своју шансу за запошљавање и пословну активност у предузетништву жена на дугорочним основама.

Прегледом даљих истраживања, акцентирано је питање потребе за свеобухватном анализом и адаптацијом образовне инфраструктуре као подршке развоју предузетништва жена. Констатовано је да тренутно конципиран образовни систем недовољно прати потребу очувања старих заната и традиционалних дјелатности наших народа који су везани за ово географско подручје, већ искључиво је оријентисан према дјелатностима која су атрактивна са аспекта тражње. Дугорочно, уколико се ова пракса настави може доћи до гашења старих, умјетничких и географски препознатљивих заната и традиционалне и етно препознатљивости народа наших простора.

Теоријским и емпиријским истраживањем докторска дисертација својим резултатима представља научни и прагматични допринос кроз проширење постојећих теоријских и практичних сазнања из области предузетништва жена. Кроз резултате истраживања и примјере добре праксе на домаћим просторима и у свјетским оквирима указано је на постојање позитивне корелационе везе између развоја предузетништва жена и економског развоја, запошљавања и питања родне равноправности. Указано је на актуелне проблеме у погледу пратеће инфраструктуре, финансирања, едукације, формирања пословних мрежа и удружења жена предузетница и пратећих развојних програма, односно указано је на ограничења и слабости досадашњих праваца развоја предузетништва жена.

Кључним научним доприносом се може сматрати, поред операционализације механизма предузетништва жена кроз појам, фазе развоја и утицај окружења и других интерних и екстерних фактора развоја, дефинисање могућих праваца његовог даљег развоја у транзиционим земљама, као и теоријска разрада мотивационих фактора, предности и недостатака, проблематике финансирања, пратећих трендова, са освртом на социолошки, психолошки и економски аспект улоге жене у тржишној економији.

У дисертацији је наглашен значај дефинисаних стратешких праваца развоја предузетништва жена и одговарајућих подстицајних мјера друштва који треба да подржи и мотивише предузетништво жена кроз лакши приступ финансијама, едукационим програмима, информацијама, пословним мрежама и тржишту.

Истраживањем је указано на вриједност адекватне процјене и развоја економског, правног и друштвеног окружења и развоја предузетничке инфраструктуре за подстицај економски оправданог, рационалног и друштвено прихватљивог предузетништва жена, промовисања и јачања родне равноправности и улоге жене у предузетништву и њихов допринос општем економском развоју.

Кључни научни допринос ове дисертације теоријској мисли представља јасно дефинисана потреба досљедне примјене објективних критерија за оцјену успјешности жена у предузетништву, у доступности и расподјели финансијских средстава, информација, доступности едукационим програмима и у погледу чланства у професионалним пословним домаћим и међународним удружењима и мрежама.

Поред научног, теоријско и емпиријско истраживање докторске дисертације је дало и извјестан прагматични, односно практични допринос који се односи на одређене директне и индиректне користи које ће од резултата овог истраживања имати јавност, државна управа и јавни сектор, привреда и академска заједница у цјелини.

Идентификовани су основни проблеми развоја предузетништва жена у Босни и Херцеговини и Републици Српској и дате одговарајуће смијернице и предложене мјере у погледу конципирања стратешких циљева и дугорочних развојних програма из области предузетништва жена.

Циљ истраживача је и превасходно био да се кроз резултате истраживања до којих се овом дисертацијом дошло, као и дате приједлоге за даља истраживања, одржи даље интересовање и иницирају расправе академске и стручне јавности на тему предузетништва жена.

Економским оснаживањем и усмјеравањем веће пажње области предузетништва жена доприноси се мотивисању жена за оснивање нових и унапређење и

проширење пословања постојећих предузећа у власништву жена, те омогућава и олакшава даље повезивање и сарадња жена предузетница са партнерским мрежама у земљи и иностранству и на тај начин олакшавају предузетнички подухвати покренути од стране жена. Посебно је значајно сугерисање надлежним нивоима власти и институцијама у земљи о потреби планирања посебних буџетских средстава за финансијску подршку развоју предузетничких идеја жена и женског предузетништва и стварања иновативних могућности за подстицај женског предузетништва преко фондова за женско и социјално предузетништво, као и потреби олакшања покретања женског предузетништва кроз смањење или укидање одређених пореских оптерећења и административних такси за регистрацију предузетничке дјелатности у оквиру предузетништва жена, традиционалних старих и умјетничких заната и домаће радиности, географски традиционално препознатљиве дјелатности и у руралним срединама.

Развојем и економским оснаживањем предузетништва жена ствара се позитивно пословно окружење за будуће инвеститоре, бржи економски развој, смањење сиромаштва и незапослености, постизање родне равноправности, односно кључни предуслови за успјешну интеграцију наше земље у институције Европске уније.

ЛИТЕРАТУРА

1. Agrawal, R. (2018). Constraints and Challenges Faced by Women Entrepreneurs in Emerging Market Economy and the Way Forward. *Journal of Women's Entrepreneurship and Education*, 3-4, 1-19.
2. Achakpa, P., & Radović-Marković, M. (2018). Employment Women Through Entrepreneurship Development and Education in Developing Countries. *Journal of Women's Entrepreneurship and Education*. 1-2, 17-30.
3. Агенција за статистику Босне и Херцеговине. (2015). *Анкета о радној снази*. Сарајево.
4. Агенција за статистику Босне и Херцеговине. (2014). *Анкета о радној снази*. Сарајево.
5. Ahl, H., & Nelson, T. (2014). *How policy positions women entrepreneurs: A comparative analysis of state discourse in Sweden and the United States*, SAD: J. Bus. Venturing.
6. Azmat, F. (2013). Opportunities or obstacles? Understanding the challenges faced by migrant women entrepreneurs. *International Journal of Gender and Entrepreneurship*. Vol. 5, 2, 2013. 198-215.
7. Avolio, B. E. A. (2011). Methodological Problem Associated with Researching Women Entrepreneurs. *Journal of Women's Entrepreneurship and Education*, 1-2, 9-25.
8. Agencija Sjedinjenih Američkih Država za međunarodni razvoj (USAID) i švedska Agencija za međunarodni razvoj i saradnju (Sida). (Maj, 2010). *Rodna ravnopravnost i jednake mogućnosti za žene u drvnom sektoru, metaloprerađivačkoj industriji i turizmu*.
9. Андрић, С. (2009). Научни радник и успешан предузетник. *Економетар*. 51 (2009), 38-40.
10. Acs, Z., Arenius, P., Hay, M., & Minniti, M. (2005). *2004 Global Entrepreneurship*

Monitor Executive Report. Babson Park, MA and London, England: Babson College and London Business School.

11. Adizes, I. (2002). *Управљање животним циклусом предузећа*. Нови Сад: Прометеј.
12. Арсеновић Павловић, М. Станисављевић Ракић, В. & Рајовић Ђурашиновић, В. (1989). Феминизација васпитања – од савремености ка традицији, *Етно-антрополошки проблеми*, 6, 67-82.
13. Башић, Д., & Башић, С. (2020). Развој личних и породичних вриједности и утицај на демократизацију друштва. У: Мацановић, Н. (уред.) (2020). *Зборник радова: Породица и савремено друштво – изазови и перспективе* (стр. 154-162.) Бања Лука: Пета међународна научна конференција „Друштвене девијације“.
14. Brnjas, Z. & Đukić, M. (2018). Gender Responsive Budgeting in the Local Self-Government in the Republic of Serbia. *Journal of Women's Entrepreneurship and Education*, 3-4, 45-59.
15. Башић, Д. и Башић, С. (2013). Финансирање и значај малог бизниса у подстицању привредне активности. *Економски погледи*. Vol. 15, 2/2013, 89-110.
16. Башић, Д. (2012). *Савремено банкарство*. Бања Лука: Економски факултет Универзитета у Бањој Луци.
17. Башић, С., & Миковић, М. (2012). *Родне неједнакости на тржишту рада у Босни и Херцеговини*. Сарајево: Удружење Жене женама, Friedrich-Ebert-Stiftung.
18. Бабовић, М. (2012). *Полазна студија о предузетништву жена у Србији*. Београд: Програм Уједињених нација за развој.
19. Бабовић, М. (2012). *Препреке и потенцијали предузетништва жена у Србији*. Београд: Програм Уједињених нација за развој.
20. Бошњак, С. (2011). Пословни инкубатори као генератори развоја предузетништва. *Практични менаџмент*, Вол. II, 3, 51-56.

21. Башић, С. (2010). *Генеза развоја породичног предузетништва у Републици Српској и Босни и Херцеговини* (непубликован магистарски рад). Економски факултет Универзитета у Бањој Луци, Бања Лука.
22. Bach Pejić, М. (2010). *Ostvarenje potencijala žena u poduzetništvu, znanosti i politici u Republici Hrvatskoj*. Zagreb: Krug-Hrvatska udruga poslovnih žena.
23. Bushell, В. (2008). Women entrepreneurs in Nepal: what prevents them from leading the sector? *Gender & Development*, Vol. 16. 3. 549-564.
24. Благојевић, М. (2006). Предузетнице у Србији: како од нужде направити врлину, У: Панић (уред.) (2006). *Зборник радова: Женско предузетништво у Србији – шансе и перспективе* (стр. 17-23). Београд: SENS mreža.
25. Brush C.G., Carter N. M., Gatewood E.J., Greene P. G., & Hart M. M. (2006). *Growth-oriented Women Entrepreneurs and their Businesses. A Global Research Perspective*. Virginia: Sankaran Venkataraman Darden Graduate School of Business Administration, University of Virginia.
26. Берберовић, Ш., & Јелић, М. (2005). *Менаџмент малих и средњих предузећа – Управљање МИС предузећима*. Бања Лука: Економски факултет Универзитета у Бањој Луци.
27. Brush, C.G., Carter, N.M., Gatewood E.J., Greene, P.G., & Hart, M.M. (2004). *Clearing the Hurdles: Women Building High-Growth Businesses*. England: Pearson Education, Inc. Publishing as Financial Times Prentice Hal.
28. Благојевић, М. (2002). *Положај жена у земљама Балкана*. Бања Лука, Сарајево: Гендер центар Републике Српске, Гендер центар Федерације БиХ.
29. Bliss & Garratt (2001). Supporting Women Entrepreneurs in Transitioning Economies. *Journal of Small Business Management*, 2001 39(4), 336–344.
30. Black, S. & Juhn, C. (2000). Association The Rise of Female Professionals: Are Women Responding to Skill Demand?, *The American Economic Review*, Vol. 90, 2, Papers and Proceedings of the OneHundred Twelfth Annual Meeting of the American Economic Association (May, 2000), 450-455.

31. Bennett, R., & Dann, S. (2000). The changing experience of Australian female entrepreneurs. *Australian Female Entrepreneurs*, 7(2), 75-83.
32. Берберовић, Ш., & Берберовић, Д. (1996). *Како водити бизнис – економика и организација бизниса*. Београд: КИЗ Центар.
33. Божић, В. (1995). *Како водити мали бизнис*. Београд: Факултет организационих наука.
34. Божић, В., & Миловић, М. (1994). *Економика бизниса*. Београд: Факултет организационих наука.
35. Brush, C. (1992). Research on women business owners: Past trends, a new perspective and future directions. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 16, 5-30.
36. Влада Републике Српске. (2018). *Стратегија развоја предузетништва жена Републике Српске за период 2018-2022. година*.
37. Влада Републике Српске. (2016). *Годишњи извјештај за област малих и средњих предузећа и занатско-предузетничку дјелатност у Републици Српској за 2014. годину*.
38. Welsh, D. H. B., Memili, E., Kaciak, E., & Ochi, M. (2014). Japanese Women Entrepreneurs: Implications for Family Firms. *Journal of Small Business Management*, 52(2), 286–305.
39. Welsh, D.H.B. Memili, E. Kaciak, E. Sadoon A. & Sadoon A. (2014). *Journal of Business Research*. 67 (2014), 758–762.
40. Влада Црне Горе. (2014). *Стратегија развоја женског предузетништва у Црној Гори 2015-2020*.
41. Vlada Republike Hrvatske (2013). *Strategija razvoja poduzetništva žena u Republici Hrvatskoj (2014.-2020.)*.
42. Вукмировић, Н. (2012). *Предузетништво у економској теорији и пракси – иновативни системи креирања и ефикаснијег кориштења ресурса*. Бања Лука: Економски факултет Универзитета у Бањој Луци, ПГД Комесграфика д.о.о.

43. Влада Републике Српске. (2011). *Стратегија развоја малих и средњих предузећа и предузетништва у Републици Српској за период 2011-2013.*
44. Влада Црне Горе. (2011). *Женско предузетништво у Црној Гори.*
45. Влаховић, Б. (2010). *Принципи оснаживања жена.* Подгорица: Асоцијација пословних жена Црне Горе „Пословна жена“.
46. Влада Републике Српске. (2010). *Равноправност полова у раду и запошљавању у Републици Српској.*
47. Vadnjal, J., & Zupan, B. (2009). *Women's role in family businesses.* Economic and Business Review, 2, 13-27.
48. Vadnjal, J., & Glas, M. (2008). Financing of Family and Non-family Enterprises: Is It Really Different? *Electronic Journal of Family Business Studies*, Issue 1, 2. 41-55.
49. Vlada Federacije Bosne i Hercegovine. (Октобар, 2008). *Strategija zapošljavanja Federacije Bosne i Hercegovine (2009-2013).*
50. Вулић, Н. (2008). *Предузетници, велика снага малог бизниса.* Подгорица: Економски факултет.
51. Влада Републике Српске. (Јуни, 2007). *Стратегија развоја малих и средњих предузећа у Републици Српској за период 2006. – 2010. година.* Бања Лука.
52. Vlada Federacije Bosne i Hercegovine. (Мај, 2007). *Politika djelovanja i osnovne strategije Vlade Federacije Bosne i Hercegovine u mandatnom periodu 2007-2010. godine.*
53. Вукмировић, Н. (2005). *Предузетништво у пракси малих и средњих предузећа.* Бања Лука: Републичка агенција за развој малих и средњих предузећа.
54. Vord, Dž. (2006). *Развој породичних компанија: 50 лекција научених од породица које годинама успјешно послују.* Нови Сад: Adižes.
55. Вукмировић, Н. (2006). *Савремено предузетништво – Наука и вјештина пословног успјеха.* Бања Лука: Економски факултет Универзитета у Бањој Луци.

56. Vadnjal, J., & Glas, M. (2003). *Differences in financing family and non-family businesses in Slovenia*, Paper presented at 23rd Babson Kauffman Entrepreneurship Research Conference, Babson College, Wellesley, MA.
57. Вукотић, В. (2001). *Глобализација и транзиција*. Београд: Центар за економска истраживања.
58. Galindo, M.A., & Ribeiro, D. (2012). *Women's Entrepreneurship and Economics: New Perspectives, Practices, and Policies*. England: Springer.
59. Гајицки, М. (2006). Жена и бизнис у Србији. У: Панић (уред.) (2006). *Зборник радова: Женско предузетништво у Србији – шансе и перспективе*. (стр. 25-31). Београд: SENS mreža.
60. Glas, M. (2002). *Finančna podpora malim in srednjim podjetjem v Sloveniji: Predlog*. Ljubljana: Ekonomska fakulteta – Center za razvoj podjetništva.
61. Glas, M. Vadnjal, J. & Mirtiĉ, D. (2002). *Slovenski podjetniki o financiranju malih in srednjih podjetij*. Љубљана: Ekonomska fakulteta - Center za razvoj podjetništva.
62. Gupta, O., & Roos, G. (2001). *Business Incubators & Science Parks: A Discussion Paper Reviewing Key Success Factors for Incubation Schemes*. Intellectual Capital Services.
63. Green, E., & Cohen, L. (1995). 'Women's business': Are women entrepreneurs breaking new ground or simply balancing the demands of 'women's work' in a new way? *Journal of Gender Studies*, Vol. 4, 3. 297-314.
64. Dézsi-Benyovszki, A.; Tünde, P. S.; Nagy, Á. (2016). *Female entrepreneurial activity in Romania. Theoretical and Applied Economics*, Volume XXIII (2016), 1(606), 5-14.
65. Dimić Vugec, M., & Pavić-Rogošić, L. (2015). *Žene u lokalnom razvoju Bosne i Hercegovine*. Zagreb: ODRAZ - Održivi razvoj zajednice.
66. Derera E., Chitakunye P. & O'Neill C. (2014). The Impact of Gender on Start-up Capital: A Case of Women epreneurs in South Africa. *The Journal of Entrepreneurship*, 23, 1 (2014), 95–114.

67. De Vita, L., Mari, M., & Poggesi, S. (2013). Women entrepreneurs in and from developing countries: Evidences from the literature. *European Management Journal*, 32, 3, 451-460.
68. Davidson, M.J., & Fielden, S.L. (2005). *International Handbook of Women and Small Business Entrepreneurship*. England: Edward Elgar Publishing, Inc.
69. Достих, М. (2003). *Менаџмент малих и средњих предузећа*. Сарајево: Економски факултет.
70. Deming, W. E. (1996). *Нова економска наука*, Београд: ПС "Грмеч".
71. Drucker, P. (1995). *Иновације и предузетништво*. Београд: Привредни преглед.
72. Ђорђић, С. (2009). *Савремени привредни развој и привредни системи*. Бања Лука: Економски факултет Универзитета у Бањој Луци.
73. Ђурић З. (2006). *Стратешка партнерства – Алијансе – Предузећа*. Нови Сад.
74. Ђулбић, М. (2004). *Водич малих бизниса са 2.500 идеја*, Зеница: Дом штампе.
75. Европски покрет у Црној Гори. (2014). *Социјално-економски положај жена у Црној Гори*.
76. Ерић, Д., Бераха, И., Ђурићин, С., Кеџман, Н., & Јакишић, Б. (2012). *Финансирање малих и средњих предузећа у Србији*. Београд: Институт економских наука, Привредна комора Србије.
77. Жагар, М (2010). *Препреке за жене предузетнице*, Загреб.
78. Зирдум, Г. & Цвитановић, В. (2017). Препреке и могућности развоја женског предузетништва у Републици Хрватској. *Образовање за предузетништво*, Вол. 7, 2, 205-222.
79. Завод за статистику Црне Горе. (2014). *Жене и мушкарци у Црној Гори*.
80. Zwan, P., Verheul, I., & Thurik, R. (2012). The entrepreneurial ladder, gender, and regional development. *Small Business Economy*, 39(3), 627–643. <https://doi.org/10.1007/s11187-011-9334-7>

81. Завод за статистику Црне Горе. (2012). *Носиоци власништва над пословним субјектима у Црној Гори у 2011. години, по полу*.
82. Закон о Гарантном фонду Републике Српске, *Службени гласник Републике Српске број 50/10*. (2010).
83. Ivanović-Đukić, M., & Petković, S. (2020). Women's Entrepreneurship in Serbia. In R. Palalić, E. Knezović & L. P. Dana (Eds.), *Women's Entrepreneurship in Former Yugoslavia. Contributions to Management Science* (pp. 135–160).
84. Ivanković, D., Kulenović, Ž., & Sudarić, Ž. (2016). Woman Entrepreneurship and Entrepreneurial Activity of Women in Croatia. International scientific conference. In: *Knowledge based sustainable economic development: proceedings (ERAZ 2016)* (pp. 576-582). Belgrade: Association of Economists and Managers of the Balkans.
85. Iakovleva, T., Solesvik, M. & Trifilova, A. (2013). Financial availability and government support for women entrepreneurs in transitional economies: Cases of Russia and Ukraine. *Journal of Small Business and Enterprise Development*, Vol. 20. Iss 2. 314-340.
86. International Labour Organization. Unija poslodavaca Srbije (2013). *Procena okruženja za žensko preduzetništvo u Republici Srbiji*. Beograd: Unija poslodavaca Srbije.
87. Ивковић, Д., Душанић Гачић, С., & Ђокић, А. (2013). *Предузетништво и жене у предузетништву*. Бања Лука.
88. International Finance Corporation. (Maj, 2008). *Glas žena preduzetnica u Bosni i Hercegovini*.
89. Иличић, Д. (2006). Жена и социјални дијалог. У: Панић (уред.) (2006). *Зборник радова: Женско предузетништво у Србији – шансе и перспективе*. (стр. 23-25). Београд: SENS mreža.
90. Имшировић, И. (2002). *Менаџмент и менаџер*. Тузла: Кантонална привредна комора.

91. Jolović, N., & Đuričin, S. (2019). Analysis of the Role of VCFs as Nonbanking Financial Institutions in Financing Women's Entrepreneurship. *Journal of Women's Entrepreneurship and Education*, 3-4, 33-52.
92. Jovanović, O. & Lazić, M. (2018). Women Entrepreneurship in Serbia – Potentials and Constraints. *Journal of Women's Entrepreneurship and Education*, 3-4, 60-72.
93. Kulenović, M., & Nikačević, A. (2015). Crowdfunding: novi način finansiranja malog i srednjeg preduzetništva i perspektiva u Bosni i Hercegovini. U: Dušanić Gačić, S. (ed.) (2015). *Zbornik radova „Globalni mediji i društveno odgovorno poslovanje“* (str. 293-306). Banja Luka: Banja Luka College.
94. Katua, T.N. (2014). The Role of SMEs in Employment Creation and Economic Growth in Selected Countries. *International Journal of Education and Research*, Vol. 2,12, 461-472.
95. Keveles, M. R. (2010). *Scrappy startups: how 15 ordinary women turned their unique ideas into profitable businesses*. USA: Greenwood.
96. Красуљ, Д. Иванишевић, М. (2004). *Пословне финансије*. Београд: Економски факултет.
97. Кужић, Д. (2004). *Обитељски бизнис*, Загреб: RriF-plus.
98. Карић, Д. (1996). *Предузетнички маркетинг*. Москва, Београд: Карић фондација.
99. Longoria, C. (2018). Women Entrepreneurship in Developing, Developed and Transitional Economies – Differences and Similarities. *Journal of Women's Entrepreneurship and Education*, 3-4, 73-82.
100. Leitch, C., Welter, F. & Henry, C. (2018). Women entrepreneurs' financing revisited: taking stock and looking forward. *Venture Capital*, 20:2,103-114.
101. Lim, S. & Envick, B. R. (2011). Gender and entrepreneurial orientation: a multi-country study. *International Entrepreneurship and Management Journal*, 9, 465–482.
102. Лукач, С. (2000). *Међују и Public Relations*. Београд: Пословна школа за Public Relations.

103. Lommel, C. (1993). *Madam CJ Walker, entrepreneur*. Los Angeles, California: Melrose Square Publishing Company.
104. Ljunggren, E. & Sundin, E. (2016). Introduction article: gender perspectives on enterprising communities. *Journal of Enterprising Communities: People and Places in the Global Economy*, Vol. 10,1, 2-15.
105. Mbhele, T. P. (2012). The study of venture capital finance and investment behaviour in small and medium-sized enterprises. *SAJEMS NS* 15, 1, 94-111.
106. Микеревић, Д. (2011). *Финансијски менаџмент*, Четврто измијењено и допуњено издање. Бања Лука: Економски факултет Универзитета у Бањој Луци.
107. Manolova, T. S., Brush, C. G. and Edelman, L. F. (2008). What do women entrepreneurs want? *Strategic Change*, Vol. 17, 69–82.
108. Машић, Б. (2007). *Стратегијски менаџмент – процеси и концепти*. Бијељина: Универзитет Синергија.
109. Мунишић, Т. (2006). Развој пословних инкубатора-шанса за развој женског предузетништва. У: Панић (уред.) (2006). *Зборник радова: Женско предузетништво у Србији – шансе и перспективе*. (стр. 31-35). Београд: SENS mreža.
110. Manolova, T. S., Manev, I. M. Carter, N. M. & Gyoshev, B. S. (2006). Breaking the family and friends' circle: Predictors of external financing usage among men and women entrepreneurs in a transitional economy. *Venture Capital: An International Journal of Entrepreneurial Finance*, Vol. 8, 2, 109-132.
111. Марков, С. (2006). Предузетнице у Србији – између предузетничких изазова и друштвених баријера. У: Панић (уред.) (2006). *Зборник радова: Женско предузетништво у Србији – шансе и перспективе*. (стр. 11-17). Београд: SENS mreža.
112. Madill, J.J. Riding, A.L. & Haines Jr., G.H. (2006). Women Entrepreneurs: Debt Financing and Banking Relationships. *Journal of Small Business & Entrepreneurship*, 19, 2, 121–142.

113. Mejo, J. E., & Natan, N. (2006). *Њихово време – највећи лидери бизниса двадесетог века*. Нови Сад: Adizes.
114. Микеревић, Д. (2005). *Финансијски менаџмент*, Бања Лука: Економски факултет Универзитета у Бањој Луци.
115. Mattis, M.C. (2004). Women entrepreneurs: out from under the glass ceiling. *Women in Management Review*, Vo19, 3, 154-163.
116. Момчиловић, В. (2001). *Лидерство у малој организацији*. Београд: Квалитет.
117. Mill, J. S. (2000). *Podređenost žena*. Zagreb: Naklada „Jesenski i Turk“.
118. Nićin, N., Bulatović, A., & Grbić, V. (2018). Women Entrepreneurship in Serbia. In: *Knowledge Based Sustainable Economic Development* (pp. 401-408). Sofia: Association of Economists and Managers of the Balkans.
119. OECD. (2004). *Women's Entrepreneurship: Issues and Policies*. 2nd OECD Conference Of Ministers Responsible For Small And Medium-Sized Enterprises (Smes): Promoting Entrepreneurship And Innovative Smes In A Global Economy: Towards A More Responsible And Inclusive Globalisation.
120. Петковић, С. (2021). *Предузетништво и иновације у дигиталној ери*. Бања Лука: Универзитет у Бањој Луци, Економски факултет и Удружење економиста Републике Српске SWOT.
121. Palalić, R., Knezović, E., & Dana, Léo-Paul. (2020). *Women's Entrepreneurship in Former Yugoslavia Historical Framework, Ecosystem, and Future Perspectives for the Region*. Switzerland:Springer Nature Switzerland AG.
122. Пантовић, Ј., Брадаш, С., & Петовар, К. (2017). *Положај жена на тржишту рада*. Београд: Friedrich-Ebert-Stiftung.
123. Петковић, С., & Милановић, М. (2017). *Лабораторија идеја. Од идеје до предузетничког подухвата*. Бања Лука: Универзитет у Бањој Луци. Економски факултет.
124. Пуцар, С. (2017). *Анализа и пројекције тржишта рада у Републици Српској*. Бања Лука: Kronauer Consulting.

125. Петковић, С. & Видовић, М. (2015). Међуусловљеност политике опорезивања и развоја МСП сектора: Емпиријска студија у Републици Српској. *Acta Economica*, 13, 23, 9-45.
126. Петковић, С., Тривић, Ј. & Латиновић, Б. (2015). Кластеризација - нова парадигма или још један теоријски модел. *Acta Economica*, XIII, 22, 113–150.
127. Поповић-Пантић, С. (2015). *Женско предузетништво у Србији: опште стање и анализа активности ЕЕН-а из родне перспективе*. Београд: Институт Михало Пупин.
128. Prasad, V. K., Naidu, G.M., Murthy, B.K., Winkel, D.E. & Ehrhardt, K. (2014). Women entrepreneurs and business venture growth: an examination of the influence of human and social capital resources in an Indian context. *Journal of Small Business & Entrepreneurship*, Vol. 26, 4, 341–364.
129. Петковић, С. и Берберовић, Ш. (2013). *Економика и управљање малим и средњим предузећима: Принципи и политике*. Бања Лука: Економски факултет.
130. Пештек, А. (2009). *Унапређење квалитета живота жена кроз предузетништво*. Сарајево: Friedrich-Ebert-Stiftung.
131. Павићевић, А. (1999). Жене и њихова моћ у друштву – проучавање друштвене симетрије у контексту полних улога. *Гласник Етнографског института САНУ*, XLVIII, 73-94.
132. Пауновић, С. С. (1998). *Предузетништво – од бизнис идеје до реализације*. Београд: Факултет за менаџмент, Универзитет "Браћа Карић".
133. Pipers, T. J. (1998). *Успјешан у хаосу*. Београд: Привредни преглед.
134. Пашић, З. (1997). Улога и значај локалних развојних агенција, са посебним освртом на могућност њиховог организовања у Тузланском кантону. *Завичај*, 8-12.
135. Radović-Marković, M. (2018). Female Entrepreneurship Opportunity: Home-Based Genealogy Business. *Journal of Women's Entrepreneurship and Education*, 3-4, 20-33.

136. Републички завод за статистику Републике Српске. (2018). *Статистички годишњак Републике Српске*.
137. Ramadani, V., Rexhepi, G., Abazi-Alili, H., Beqiri, B. & Thaçi A. (2015). A look at female entrepreneurship in Kosovo: an exploratory study, *Journal of Enterprising Communities: People and Places in the Global Economy*, Vol. 9, 3, 15-20.
138. Radović-Marković, M. (2013). Female Entrepreneurship. *Journal of Women's Entrepreneurship and Education*, 1-2, 1-9.
139. Rehman, S., Roomi, M.A. (2012). Gender and work-life balance: a phenomenological study of women entrepreneurs in Pakistan Gender and work-life balance: a phenomenological study of women entrepreneurs in Pakistan. *Journal of Small Business and Enterprise Development*, Vol. 19. 2, 209-228.
140. Радовић Марковић, М. (2009). *Предузетништво: врста предузетништва и предузетника*. Београд: Пословни биро.
141. Републички завод за статистику Републике Српске. (2008). *Статистички годишњак Републике Српске*.
142. Roomi, M.A. & Parrott, G. (2008). Barriers to Development and Progression of Women Entrepreneurs in Pakistan. *The Journal of Entrepreneurship*, 17, 59–72.
143. Радаковић, Ј. (2006). Академија женског предузетништва – место подршке за жене које покрећу властити бизнис. У: Панић (уред.) (2006). *Зборник радова: Женско предузетништво у Србији – шансе и перспективе*. (стр. 35-39). Београд: SENS mreža.
144. Радовић Марковић, М. (2005). *Жене и мали бизнис – Од идеје до реализације*. Београд: Пословни биро.
145. Reynolds, P.D., Camp, S.M., Bygrave, W.D., Autio, E., & Hay, M. (2001). *Global Entrepreneurial Monitor: 2001 Executive Report*. London and Babson Park, MA: London Business School and Babson College.

146. Радовановић, В. Огилви, Д., & Савић, Б. (2000). *Креативност – креатологија, креативни менаџер, технике подстицаја креативности*. Београд: Пословна школа за Public Relations.
147. Setini, M., Yasa, N.N.K., Supartha, I.W.G., Giantari, I.G.A.K., & Rajiani, I. (2020). The Passway of Women Entrepreneurship: Starting from Social Capital with Open Innovation, through to Knowledge Sharing and Innovative Performance. *Journal of Open Innovation: Technology, Market, and Complexity*, 6. 25. 2-14.
148. Службени гласник Босне и Херцеговине, бр. 41/09. (2009).
149. Smith-Hunter A. E. (2006). *Women Entrepreneurs Across Racial Lines. Issues of Human Capital, Financial Capital and Network Structures*. USA: Edward Elgar Publishing, Inc.
150. Siropolis, C. (1995). *Менаџмент малог предузећа – водич у предузетништву*, Загреб: Мате д.о.о.
151. Станковић, Ф., & Вукмировић, Н. (1995). *Предузетништво - савремене методе и технике*. Нови Сад: Матица Српска.
152. Schumpeter, J.A. (1911). *The Theory of Economic Development*. New York: Oxford University Press.
153. Службени гласник Републике Српске бр. 50/13, *Закон о развоју малих и средњих предузећа Републике Српске*. (2013).
154. Todorović, I., Komazec, S., Jevtić, M., Obradović, V. & Marič, M. (2016). Strategic Management in Development of Youth and Women Entrepreneurship - Case of Serbia. *Organizacija*, Volume 49. 4, 197-207.
155. Tlaiss, H. A. (2014). *How Islamic Business Ethics Impact Women Entrepreneurs: Insights from Four Arab Middle Eastern Countries*. England: Springer Science+Business Media Dordrecht.
156. Тодоровић, Ј. (2003). *Стратегијски и оперативни менаџмент*. Београд: CONZIST.
157. Ћировић, М. (2006). *Предузетничке финансије*. Нови Сад: Академска књига.

158. Cormack, M. (2015). *The Socioeconomic Situation of Women in Bosnia and Herzegovina*. USA: United Nations Entity for Gender Equality and the Empowerment of Women.
159. Цветковић, Н. (2004). *Анализа пословања предузећа*. Београд: Мегатренд – 22, Универзитет примјењених наука.
160. Чекић-Марковић, Ј. (2015). *Предузетничко образовање. Компаративни преглед образовних политика, модела и праксе*. Београд: Тим за социјално укључивање и смањење сиромаштва Влада Републике Србије.
161. Чворо, П. (2007). *Одрживо подузетништво*. Задар: Свеучилиште у Задру.
162. Чизмић, С. (2003). *Психологија рада у форми успјеха организације – приручник*. Београд: Центар за примењену психологију.
163. Ufuk, H. & Özgen, Ö. (2014). Interaction Between the Business and Family Lives of Women Entrepreneurs in Turkey. *Journal of Business Ethics*, Vol. 31, 2, 95-106.
164. Унија послодаваца Србије. (2013). *Процена окружења за женско предузетништво у Републици Србији*. Београд.
165. Унија послодаваца Црне Горе. (2013). *Пројена окружења за женско предузетништво у Црној Гори*. Подгорица.
166. Umihanić, B., Arifović Omerović M., & Simić S. (2012). *Izvještaj o ženskom preduzetništvu u Bosni i Hercegovini*. Tuzla: Centar za razvoj poduzetništva.
167. U.S. Small Business Administration (Office of Advocacy). (2012). *Small Business Profiles for the States and Territories*. U.S.A.
168. U.S. Small Business Administration (Office of Advocacy). (2011). *Annual Report of the Office of Economic Research FY 2011December*. U.S.A.
169. U.S. Small Business Administration (Office of Advocacy). (2011). *Quarterly Lending Bulletin*. U.S.A.
170. UNDP. (2011). *Женско предузетништво*.
171. UNDP. (2010). *Assessment of women`s entrepreneurship status in Montenegro*.

172. Ufuk, H., & Özgen, Ö. (2001). The profile of women entrepreneurs: a sample from Turkey. *International Journal of Consumer Studies*, 25, 4, 299–308.
173. United Nations. (2001). *Improving The Competitiveness of SMEs in Developing Countries (The Role of Finance To Enhance Enterprise Development)*. United Nations Conference on Trade and Development: *Best Practices in Financial Innovations for SMEs*. New York and Geneva: UNCTAD secretariat.
174. Upton, N. & Petty, W. (2000). Venture Capital Investment in Family Business. *Venture Capital*, Vol. 2. 1, 27-39.
175. U.S. Small Business Administration. Office of Women's Business Ownership. (1983, March). *For Women: Managing Your Own Business*.
176. Fransioli, E.G. (2014). *Godišnji izvještaj o stanju prava žena u Bosni i Hercegovini tokom 2013. godine*. Sarajevo: Open Center.
177. Fielden S.L., & Davidson M.J. (2005). *International Handbook of Women and Small Business Entrepreneurship*. USA: Edward Elgar Publishing, Inc.
178. Xavier R.S., Ahmad S.Z., Nor, L.M. & Yusof, M. (2012). *Women Entrepreneurs: Making A change From Employment to Small and Medium Business Ownership*. *Procedia Economics and Finance*, 4, 321 – 334.
179. Head, B. (2012). *Firms with 20-499 Employees Lead Private-Sector Job Growth*. U.S.A.: The Small Business Advocate, U.S. Small Business Administration (Office of Advocacy).
180. Hashima, F., Amir, Z. & Razak, N.A. (2011). Empowering rural women entrepreneurs with ICT skills: an impact study. *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 15, 3369–3373.
181. Hrvatski zavod za zapošljavanje. (2011). *Praktični vodič u poduzetništvo žena*. Slavonski Brod.
182. Хољевец Авелини, И. & Галичић, В. (2005). *Жене у подузетништву*. Ријека: Хрватска удруга пословних жена.

183. Шимунца, А., Чичић, Д., Мићић, Р., & Гаврић-Рожић, А. (2011). *Предузетништво – практични водич*. Бања Лука: Гендер центар Владе Републике Српске и Агенција за пружање стручних услуга у пољопривреди.
184. Шијачки, З. (2006). Механизми за родну равноправност и њихова улога у економском оснаживању жена. У: Панић (уред.) (2006). *Зборник радова: Женско предузетништво у Србији – шансе и перспективе*. (стр. 7-11). Београд: SENS mreža.

Интернет извори:

1. Agroklub. (15. oktobar 2020). Preuzeto 15. oktobra 2020, sa <https://www.agroklub.ba/eko-proizvodnja/u-milkinom-vrtu-raste-marakuja-batat-kurkuma-i-jam/32521/>
2. AIDDA. (12. maj 2020). Preuzeto 12. 05.2020, sa <http://www.aidda.org>
3. Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine. (26. oktobar 2019). *Anketa o radnoj snazi 2018*. Preuzeto 30.10.2019, sa http://www.bhas.ba/tematskibilteni/LAB_00_2018_Y1_0_HR.pdf
4. Aidis, R., (2005). *Why less? The gendered aspects of small and medium sized enterprise ownership under economic transition*. Working paper. Preuzeto 15.12.2018, sa <http://www.tinbergen.nl>.
5. Benini, M. (05. mart 2015). *Valentina Tereškova – Prva žena u svemiru*. Preuzeto 05.03.2020, sa <https://voxfeminae.net/strasne-zene/valentina-teresкова-prva-zena-u-svemiru/>
6. Britannica. (1960). Preuzeto 15.06.2019, sa <https://www.britannica.com/biography/Sirimavo-Bandaranaike>
7. Britannica. (1960). Preuzeto 15.06.2019, sa <https://cdn.britannica.com/84/30984-050-99FF4B79/Sirimavo-RD-Bandaranaike-1960.jpg>

8. Влада Републике Србије (2021). Програм економских реформи за период од 2021. до 2023. године. Преузето 05.02.2021, са <https://C:/Users/pc/Downloads/Program-ekonomskih-reformi-RS-2021-2023.pdf>
9. Valentina Tereshkova. (2020). Преузето 23.06.2020, са https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/7/7f/Soviet_Union-1963-Stamp-0.10._Valentina_Tereshkova.jpg
10. Влада Републике Српске. (2020). *Улога и значај предузетништва*, Програм развоја малих и средњих предузећа. Преузето 25.10.2017, са <http://www.vladars.net/srSP/Vlada/Ministarstva/mper/Servisi/Poslovanje/Pages/.aspx>
11. Vlada Republike Srpske. (2019). *Strategija razvoja preduzetništva žena Republike Srpske 2019 – 2023. godine*. Преузето 11.09.2020, са <https://vladars.net/sr-SP-Cyrl/Vlada/Ministarstva/mpp/stratdok/Documents/Strategija%20razvoja%20preduzetnistva%20zena%20Republike%20Srpske%20za%20period%202019-2023.pdf>.
12. Влада Републике Српске. (2019). *Годишњи извјештај за област малих и средњих предузећа у Републици Српској за 2018. годину*. Преузето 12.07.2020, са <http://www.rars-msp.org/public/data/documents/154/Извјештај%20МСП%2018.pdf>
13. Врдољак, И., & Имбрија, И. *Борба за право жена кроз повијест*. [Powerpoint slides]. Преузето 12.07.2019, са http://www.google.co.uk/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=2ahUKEwiftejm8KfkAhVIZ8AKHbGMD-sQFjAAegQIBRAC&url=http%3A%2F%2Fos-malesnica-zg.skole.hr%2Fupload%2Fos-malesnica-zg%2Fimages%2Fstatic3%2F1519%2Ffile%2FISABELA_IMBRIJA_I_IVANA_VRDOLJAK.ppt&usg=AOvVaw0J7rxI9XsjIQaV7eo3mOi
14. Vlada Republike Srpske. (2019). *Strategija razvoja preduzetništva žena Republike Srpske 2019 – 2023. godine*. Преузето 11.09.2020, са <https://vladars.net/sr-SP-Cyrl/Vlada/Ministarstva/mpp/stratdok/Documents/Strategija%20razvoja%20preduzetnistva%20zena%20Republike%20Srpske%20za%20period%202019-2023.pdf>.

15. Влада Републике Србије. (2016). *Национална стратегија за родну равноправност за период од 2016. до 2020. године са акционим планом за период од 2016. до 2018. године*. Преузето 12.01.2021, са <https://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/102844/124487/F281260892/SRB102844%20Srb.pdf>
16. Влада Републике Србије. (2016). *Програм реформи политике запошљавања и социјалне политике у процесу приступања Европској унији*. Преузето 12.01.2021, са <http://www.crnonabelo.com/dokumenta/esrp.pdf>
17. Vlada Republike Hrvatske. (2014). *Strategija razvoja poduzetništva žena u Hrvatskoj 2014-2020*. Преузето 23.09.2020, са <http://www.europski-fondovi.eu/sites/default/files/dokumenti/SRP%C5%BD%20%202014%20-%202020.pdf>
18. Влада Републике Српске. (2011). *Стратегија развоја малих и средњих предузећа и предузетништва у Републици Српској за период 2011-2013. година*. Преузето 22.08.2019, са <http://msptb.net/wp-content/uploads/2014/05/Strategija-razvoja-MSP-i-preduzetnistva-u-RS-2011-2013.pdf>
19. Vujović, M. (2008). *Вино је уносни породични бизнис*, Преузето 29.01.2020, са <http://www.vesti.rs/exit/Vino-je-unosni-porodicni-biznis.html>
20. GEM. (2019). *Global Entrepreneurship Monitor. 2018/2019 Women's Entrepreneurship Report*. Преузето 14.02.2021. године са <https://www.gemconsortium.org/report/gem-20182019-womens-entrepreneurship-report>.
21. DVV International. (21. Septembar 2020). Преузето 21.09.2020, са <http://www.dvv-international.ba/bs/projekti/2017/zensko-preduzetnistvo/>
22. Deloitte. (16. mart 2013). *Žene u poslovnom svijetu Deloitte SheXO Klub*. Преузето 26.04.2019, са https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/ba/Documents/about-deloitte/ba_Zene_u_poslovnom_svijetu.pdf

23. Ђорђевић, И. (2007). *Политика – породични бизнис*. Преузето 17.06.2018, са http://www.novosti.rs/code/navigate.php?Id=11&status=jedna&vest=109489&title_add=Politika%20-%20porodi%C4%8Dni%20biznis
24. EU4Business. (2020). Преузето 21.01.2020, са <https://eu4business.ba/pozivi-zadostavljanje-prijedloga-projekata/>
25. Eurostat. (2020). Преузето 15.11.2020, са https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Employment_statistics/hr#Stope_zaposlenosti_prema_spolu.2C_dobi_i_razini_ste.C4.8Denog_obrazovanja
26. European Commission. (2019). *Equal Pay? Time to close the gap! Fact Sheet Gender Pay Gap 2019*. Преузето 16.10.2020, са https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/factsheet-gender_pay_gap-2019.pdf.
27. European Commission. (2019). *Annual Report on European SMEs 2018/2019. Research & Development and Innovation by SMEs*. Преузето 22.01.2021, са https://ec.europa.eu/growth/smes/sme-strategy/performance-review_en#annual-report
28. European Commission. (2018). *Жене опрезније у покретању бизниса*. Преузето 26.04.2019, са <https://poslovi.infostub.com/vesti/Žene-opreznije-u-pokretanju-biznisa/40478>
29. European Commission. (2010). *Strategy for equality between women and men 2010 – 2015. Actions to implement the Strategy for equality between women and men 2010 – 2015*. Преузето 25.02.2019, са <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:0491:FIN:EN:PDF>
30. European Commission. (2003). *SME definition - User guide and model declaration (ENTERPRISE AND INDUSTRY PUBLICATIONS)*. Преузето 02.05.2019, са http://ec.europa.eu/enterprise/policies/sme/files/sme_definition/sme_user_guide_en.pdf
31. Impuls portal. (2020). *Indira Gandhi: Izvanredan međunarodni lider*. Преузето 12.06.2019, са <https://impulsportal.net/index.php/kolumne/drustvo/4511-indira-gandi-izvanredan-medunarodni-lider>

32. Institut za razvoj mladih KULT. (2020). Preuzeto 22.01.2021, sa <https://mladi.org/v2/bs/projekti/1/jacanje-vjestina-kod-mladih/8102-biznis-je-i-zazene>
33. Инвестиционо-развојна банка Републике Српске. (2018). *Правила пласмана средстава по кредитним линијама и зајмовима*. Преузето 21.01.2020, са http://www.irbrs.org/azuro3/azuro/uploads/868137_Pravila_plasmana_33_18.pdf
34. Jutarnji list. (2019). Preuzeto 15.06.2020, sa <https://www.jutarnji.hr/biznis/karijere/zensko-poduzetnistvo->
35. Yesmagazine. (2010). Preuzeto 15.06.2019, sa <https://www.yesmagazine.org/issues/america-the-remix/elinor-ostrom-wins-nobel-for-common-s-sense>
36. Лексикографски завод Мирослав Крлежа. (2020). *Енциклопедија*. Preuzeto 26.01.2021, sa <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=19203>
37. Lončar, Z. (2015). *Poduzetništvo žena u Republici Hrvatskoj*. Ministarstvo poduzetništva i obrta [Power point prezentacija]. Preuzeto 07.07.2017, sa http://www.femcities.at/data/files2/Conference%202015/FC_2015_Keynote2_ZdenkaLoncar_Croatia.pdf
38. Livemint. (1971). Preuzeto 11.03.2015, sa <https://www.livemint.com/news/india/how-indira-gandhi-and-atal-bihari-vajpayee-led-india-during-1971-bangladesh-war-1551643929931.html>
39. Mastercard. (2020). *The Mastercard Index of Women Entrepreneurs 2020 Report*. Preuzeto 15.12.2020, sa https://mastercardcontentexchange.com/media/1ulpy5at/ma_miwe-report-2020.pdf
40. Mitrović, M. (2017). *Za žensko preduzetništvo neophodni su stimulativni uslovi*. Biznis & Finansije. Preuzeto 31.12.2020. godine sa <https://bif.rs/2017/03/za-zensko-preduzetnistvo-neophodni-su-stimulativni-uslovi/>
41. Министарство за људска права и избјеглице Босне и Херцеговине, Агенција за равноправност сполова Босне и Херцеговине. (04. јануар 2014). *Пекињика декларација и платформа за акцију*. Преузето 21.03.2018, са

<https://arsbih.gov.ba/wp-content/uploads/2014/01/04-PEKINSKA-DEKLARACIJA-kb.pdf>

42. N.V. (21. mart 2017). *Forbsova lista: Najbogatije žene na svetu u 2017. godini*. Bizlife. Preuzeto 13.01.2021, sa <http://www.bizlife.rs/biznis/poslovne-vesti/forbsova-lista-najbogatije-zene-na-svetu-u-2017-godini/>
43. National Business Incubation Association – NBIA. (2017). Preuzeto 20.04.2019, sa <http://www.nbia.org/>
44. NAWBO. (2017). Preuzeto 20.03.2019, sa <http://www.nawbo.org>
45. OECD (2019). *OECD SME and Entrepreneurship Outlook 2019*. Preuzeto 15.06.2020, sa <https://www.oecd.org/industry/smes/SME-Outlook-Highlights-FINAL.pdf>
46. OECD. (2002). *Science, Technology and Industry, Working Papers. Taxation, SMEs and Entrepreneurship*. Preuzeto 12.03.2015, sa <http://www.oecd-ilibrary.org/docserver/download/5lgsjhvj7lmr.pdf?expires=1388947813&id=id&accname=guest&checksum=678618FE505271E90F294F09226A82A2>,
47. OECD. (2002). *INDUSTRY ISSUES TAXATION, SMEs AND ENTREPRENEURSHIP*, Preuzeto 12.03.2015, sa [http://www.oecd.org/officialdocuments/publicdisplaydocumentpdf/?cote=DSTI/DOC\(2002\)9&docLanguage=En](http://www.oecd.org/officialdocuments/publicdisplaydocumentpdf/?cote=DSTI/DOC(2002)9&docLanguage=En)
48. Привредна комора Србије. (19. новембар, 2020). Преузето 21.01.2021, са <https://www.vesti-online.com/digitalno-zensko-projektno-preduzetnistvo-podrska-damama-za-uspesan-biznis/>
49. Portal Biznis.ba. (2020). Preuzeto 04.09.2020, sa <http://biznis.ba/pokrenut-besplatni-program-namijenjen-malim-i-srednim-preduzecima/>
50. Portal Vijesti.ba. (2020). Preuzeto 03.09.2020, sa <https://vijesti.ba/clanak/505772/otvoren-centar-za-izvrsnost-u-poduzetnistvu>

51. Привредна комора Црне Горе (2018). Преузето 23.09.2020, са <http://www.privrednakomora.me/announcements/stanje-i-uslovi-razvoja-zenskog-preduzetnistva>
52. Пеличић, Д., Радуновић, Д., & Бокан, Д. (2015). *Основи методологије научно-истраживачког рада*. Преузето 25.10.2017, са https://www.researchgate.net/publication/315036735_Osnovi_metodologije_naucno-istrzivackog_rada
53. Pirc, I. (2013). *Porodični biznis*, CEO, International Family Business Institute, Преузето 03.10.2018, са http://www.profitmagazin.com/izdanja/broj_5.25.html
54. Politika. (08. april 2013.) *ŽELJEZNA LADY: Margaret Thatcher, prva britanska premijerka - žena koja je promijenila lice Britanije*. Преузето 03.09.2019, са <https://www.politikaplus.com/novost/76216/margaret-thatcher-prva-britanska-premijerka-zena-koja-je-promijenila-lice-britanije>
55. Ruth, A. (30. april 2018). *Tackling Female Entrepreneur Challenges in 2018*. *Forbes*. Преузето 23.09.2020, са <https://www.forbes.com/sites/yec/2018/04/30/tackling-female-entrepreneur-challenges-in-2018/?sh=538ab3ac2304>.
56. Slobodna Dalmacija. (2017). Преузето 15.06.2020, са <https://slobodnadalmacija.hr/novosti/biznis/clanak/id/472408/zensko-poduzetnistvo-u-svijetu>
57. Stojanović, M. (2008.) *Porodični biznis put do uspeha*. Преузето 04.06.2016, са <http://www.naslovi.net/2008-07-09/biznis-novine/porodicni-biznis-put-do-uspeha/736823>
58. „Службени лист СФРЈ – Међународни уговори“. (2012). *Закон о ратификацији конвенције о елиминисању свих облика дискриминације жена*. Број 11/81. Преузето 25.10.2015, са http://ravnopravnost.gov.rs/wp-content/uploads/2012/11/images_files_Konvencija%20o%20eliminisanju%20svih%20oblika%20diskriminacije%20zena%20UN.pdf
59. The World Bank. (2020). Преузето 04.06.2020, са <https://www.enterprisesurveys.org/en/data/exploretopics/gender>

60. The National Federation of Independent Business. (2020). *Small Business Loans*. Preuzeto 22.03.2020, sa <http://www.smallbusinessnotes.com/business-finances/small-business-loans.html>
61. The Nobel Prize. (2009). Preuzeto 04.06.2016, sa <https://www.nobelprize.org/prizes/economic-sciences/2009/ostrom/facts/>
62. USAID. (2019). Preuzeto 21.01.2021, sa <https://www.farmabih.ba/bs/ot-nama/informacije-o-projektu/23>
63. U.S. Small Business Administration (Office of Advocacy). (2012). *Frequently Asked Questions*. Preuzeto 22.03.2012, sa <http://www.sba.gov/sites/default/files/sbfaq.pdf>
64. Forbes. (2018). Preuzeto 16.10.2019, sa <http://www.forbes.com/sites/yec/2018/04/30/tackling-female-entrepreneur-challenges-in-2018>
65. Хрватски повијесни портал. (2018). *Положај жена кроз повијест*. Preuzeto 21.06.2018, sa <http://povijest.net/2018/?p=1481>
66. Forbes. (2018). Preuzeto 16.10.2019, sa <http://www.forbes.com/sites/yec/2018/04/30/tackling-female-entrepreneur-challenges-in-2018>
67. FCEM. (2010). Preuzeto 11.05.2015, sa <http://www.fcem.org>
68. Figar, N. (2008). *Determinante za razvoj porodičnog biznisa*. Preuzeto 21.06.2018, sa http://www.poslovnapolitika.com/index.php?option=com_content&task=view&id=346&Itemid=59
69. CARE International Balkans. (2017). *Ekonomsko osnaživanje žena CARE International. Kako su stvarane ženske zadruge u BiH? Priče o izgradnji, jačanju i izlasku na tržište više od 1000 nezaposlenih žena u BiH*. Preuzeto 15.06.2019, sa <https://care-balkan.org/dok/1509359949.pdf>.

ПОПИС ТАБЕЛА

Табела 1

Структура сектора малих и средњих предузећа и број запослених у малим и средњим предузећима и код предузетника у Републици Српској за 2018. годину

Табела 2

Опште карактеристике жена предузетница

Табела 3

Лични циљеви у стартап иницијативи (распон скале од 1 до 5)

Табела 4

карактеристике успјешних жена менаџера и мушкараца менаџера

Табела 5

Истраживање компаније Mastercard у погледу услова за развој предузетништва жена

Табела 6

Структура малих и средњих предузећа према власништву у 2018. години у Републици Српској

ПОПИС СЛИКА

Слика 1

Марија Склодовска Кири на пољској новчаници

Слика 2

Поштанска марка са ликом Валентине Терешкове, прве жене астронаута

Слика 3

Премијерка Шри Ланке, Сиримаво Бандаранике

Слика 4

Премијерка Индије, Индира Ганди

Слика 5

Елинор Остром, добитница Нобелове награде за економију 2009. године

Слика 6

Мадам Волкер, успјешна америчка жена предузетница афроамеричког поријекла

Слика 7

Операционализација варијабли

Слика 8

Атрактивност локације и угодност пословног простора Стоматолошке амбуланте „Нададент“

Слика 9

Др Нада Томић у својој стоматолошкој ординацији

Слика 10

Континуирано учеиће особља на семинарима и програмима едукације из области стоматологије

Слика 11

Део производног асортимана предузећа „Organiko ВИН“

Слика 12

Мр Милка Тамамовић са градоначелником Бање Луке у еко врту, пројекат урбане пољопривреде „Градске баште“

Слика 13

Мр Милка Тамамовић на свом имању

ПОПИС ДИЈАГРАМА

Дијаграм 1

Анализа родне структуре испитаника

Дијаграм 2

Анализа структуре испитаника према животној доби

Дијаграм 3

Анализа структуре испитаника према степену образовања

Дијаграм 4

Анализа структуре испитаника према друштвеном статусу

Дијаграм 5

Анализа структуре испитаника према дјелатности

Дијаграм 6

Анализа приступа изворима финансирања

Дијаграм 7

Анализа извора почетног капитала

Дијаграм 8

Субвенцирање од стране државе

Дијаграм 9

Анализа утицаја на samozapošljavanje и zapošljavanje чланова породице

Дијаграм 10

Подручје могућег развоја предузетништва жена

Дијаграм 11

Оцјена улоге државе у развоју предузетништва жена

Дијаграм 12

Оцјена фактора утицаја на развој предузетништва жена

Дијаграм 13

Оцјена мјера државе за економско оснаживање жена предузетница

Дијаграм 14

Оцјена примјењеног модела финансирања и развојних програма

Дијаграм 15

Оцјена утицаја пословних удружења на развој предузетништва жена

Дијаграм 16

Анализа утицаја предузетништва жена на родну равноправност

Дијаграм 17

Анализа утицаја родне равноправности на развој предузетништва жена

Дијаграм 18

Оцјена препрека за развој предузетништва жена

Дијаграм 19

Оцјена задовољства предузетничком дјелатношћу

Дијаграм 20

Форма регистрације предузећа

Дијаграм 21

Анализа примарне дјелатности жена предузетница

Дијаграм 22

Анализа година пословања предузећа у власништву жена

Дијаграм 23

Анализа броја запослених

Дијаграм 24

Анализа животне доби жена предузетница

Дијаграм 25

Анализа степена образовања жена предузетница

Дијаграм 26

Анализа брачног статуса жена предузетница

Дијаграм 27

Активност брачног партнера у предузећима у власништву жена

Дијаграм 28

Мотивација за покретање предузетништва жена

Дијаграм 29

Оцјена дјелатности у којој послују жене предузетнице

Дијаграм 30

Оцјена извора финансирања почетног капитала

Дијаграм 31

Оцјена субвенцирања државе почетне предузетничке дјелатности жена

Дијаграм 32

Оцјена дуалне улоге жена предузетница

Дијаграм 33

Оцјена родне равноправности међу половима на послу

Дијаграм 34

Оцјена нивоа комуникације и сарадње жена и мушкараца на послу

Дијаграм 35

Анализа учешћа жена предузетница у едукацијама

Дијаграм 36

Оцјена задовољства жена предузетница едукацијама

Дијаграм 37

Оцјена модела запошљавања радника у предузећима у власништву жена

Дијаграм 38

Оцјена менаџмента људским ресурсима

Дијаграм 39

Анализа учешћа у удружењима жена предузетница

Дијаграм 40

Могућност за проширење дјелатности

Дијаграм 41

Могућност напуштања дјелатности

Дијаграм 42

Лична оцјена жена предузетница успјешности у послу

Дијаграм 43

Анализа постојања потенцијалног насљедника у послу

Дијаграм 44

Оцјена препрека у развоју каријере и успјеха на послу

Дијаграм 45

Амбициозност жена предузетница према сопственој оцјени

Дијаграм 46

Оцјена задовољства послом и финансијске снаге жена предузетница

ПРИЛОГ 1

Упитник за квантитативно истраживање

„РАЗВОЈ ЖЕНСКОГ ПРЕДУЗЕТНИШТВА У ФУНКЦИЈИ РАЗВОЈА ПРИВРЕДЕ У ТРАНЗИЦИОНИМ ЗЕМЉАМА“

ПОВЈЕРЉИВО

Циљ овог упитника јесте да истражи да ли и у којој мјери развој женског предузетништва може утицати на подстицање економског развоја кроз процес самозапошљавања жена и чланова њихових породица.

Упитник је креиран на начин да се може комплетирати у временском интервалу од 10 до 15 минута. Молимо Вас да на наредна питања одговорите искрено, а на примјеру вашег предузећа. Ваши одговори ће бити коришћени у пројекцији резултата овог истраживања, и неће бити доступни трећим лицима, нити ће нарушити приватност вашег предузећа. Овај упитник је саставни дио емпиријског истраживања за израду докторске дисертације на тему: „Развој женског предузетништва у функцији развоја привреде у транзиционим земљама“, под менторством проф. др Саше Петковића.

*За сва питања и сугестије слободно ме контактирајте на сљедећи е-маил:
slavica.basic@yahoo.com*

мр Славица Башић, дипл. ек.

докторанд Економског факултета Универзитета у Бањој Луци

І ИСТРАЖИВАЊЕ ПРЕДУСЛОВА ЗА РАЗВОЈ ПРЕДУЗЕТНИШТВА ЖЕНА У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ

1. Којег сте пола?

(У одговарајуће поље ставите „x“).

а) мушкарац

б) жена

☐
☐

2. Која је ваша животна доб?

(У одговарајуће поље ставите „х“).

- а) 18 - 24
- б) 25 - 34
- в) 35 - 44
- г) 45 - 54
- д) 55 - 65
- ђ) више од 65 година

3. Који је степен вашег образовања?

(У одговарајуће поље ставите „х“).

- а) средња стручна спрема
- б) виша стручна спрема
- в) висока стручна спрема
- г) мастер
- д) магистар наука
- ђ) доктор наука

4. Који је Ваш друштвени статус?

(У одговарајуће поље ставите „х“).

- а) запослен/а
- б) незапослен/а
- в) самостално обављај дјелатност
- г) ученик/студент
- д) остало

5. У којој дјелатности сте запослени?

(У наредној табели ставите „х“ у одговарајуће поље, или допишите назив дјелатности уколико ниједна од понуђених опција не одговара опису дјелатности вашег пословања).

<i>Пољопривреда, шумарство и риболов</i>	
<i>Вађење руда и камена</i>	
<i>Прерађивачка индустрија</i>	
<i>Производња и снабдијевање електричном енергијом, гасом, паром и климатизација</i>	
<i>Снабдијевање водом, канализација, управљање отпадом и дјелатности санације животне средине</i>	
<i>Грађевинарство</i>	
<i>Трговина на велико и мало, поправка моторних возила и мотоцикала</i>	
<i>Саобраћај и складиштење</i>	
<i>Дјелатности пружања смјештаја, припреме и послуживања хране, хотелијерство и угоститељство</i>	
<i>Информације и комуникације</i>	
<i>Финансијске дјелатности и дјелатности осигурања</i>	
<i>Пословање некретнинама</i>	
<i>Стручне, научне и техничке дјелатности</i>	
<i>Административне и помоћне услужне дјелатности</i>	
<i>Јавна управа и одбрана, обавезно социјално осигурање</i>	
<i>Образовање</i>	
<i>Дјелатности здравствене заштите и социјалног рада</i>	
<i>Умјетност, забава и рекреација</i>	
<i>Остале услужне дјелатности</i>	
<i>Дјелатности домаћинства као послодаваца, дјелатности домаћинства који производе различиту роби о обављају различите услуге за сопствену употребу</i>	
<i>Дјелатности екстериторијалних организација и органа</i>	
<i>Остало:</i>	

6. Да ли вам је за обављање вашег посла отежан приступ финансијама?

(У одговарајуће поље ставите „x“).

а) да, отежан

б) дјелимично отежан

в) није отежан

7. Који је био ваш почетни капитал?

(У одговарајуће поље ставите „х“).

- а) властита средства или средства од породице
- б) кредити
- в) донација
- г) комбиновано

8. Да ли је држава преко субвенција помогла почетак бављења вашим послом?

(У одговарајуће поље ставите „х“).

- а) да
- б) не
- в) дјелимично

9. Да ли вам је покретање властитог посла омогућило samozapošljavanje и запошљавање чланова ваше породице?

(У одговарајуће поље ставите „х“).

- а) да
- б) не
- в) дјелимично

10. У којем подручју видите могући развој предузетништва жена у Републици Српској ?

(У одговарајуће поље ставите „х“).

- а) подручје руралног развоја
- б) развој пољопривреде
- в) сеоски и бањски туризам
- г) етнотуризам са акцентом на кућну радиност
- д) икт сектор
- ђ) остали одговори: _____

11. Оцијените улогу државе у развоју предузетништва жена.*(У одговарајуће поље ставите „x“).*

	1	2	3	4	5
<i>Пружа довољну инфраструктурну подршку развоју предузетништва жена</i>					
<i>Држава преко субвенција или других подстицајних мјера помаже почетак бављења дјелатности</i>					
<i>Едукација жена у погледу предузетништва жена</i>					
<i>Пружају подршку само женама на почетку каријере</i>					
<i>Израда програма и стратегије развоја предузетништва жена</i>					
<i>Остало:</i>					

12. Оцијените који фактори утичу на развој предузетништва жена.*(У одговарајуће поље ставите „x“).*

	1	2	3	4	5
<i>Обезбјеђење регулаторног и правног оквира у области предузетништва жена</i>					
<i>Израда програма и стратегије развоја предузетништва жена</i>					
<i>Подстицај државе samozapošljavanju и запošљавању преко развоја предузетништва жена</i>					
<i>Промоција жена иноватора и предузетништва жена</i>					
<i>Економско оснаживање жена</i>					
<i>Доступност образовања и едукације</i>					
<i>Доступност финансијских ресурса женама предузетницама</i>					
<i>Развој информационе мреже преко оснивања удружења, агенција и мрежа жена предузетница</i>					
<i>Доступност пословног простора и тржишта</i>					
<i>Остало:</i>					

13. Оцијените којим мјерама држава може подстаћи економско оснаживање жена са циљем развоја предузетништва жена.*(У одговарајуће поље ставите „x“).*

	1	2	3	4	5
Побољшање услова кредитирања за жене предузетнице					
Поддршка малим предузећима у погледу смањења пореза					
Смањење бирократских процедура за покретање и вођење малог бизниса					
Спровођење програма обуке жена предузетница у области маркетинга, комуникације и управљања					
Обезбеђење гаранција за покретање предузетништва жена					
Развијање програма за развој предузетништва жена					
Остало:					

14. Да ли креирање модела финансирања предузетништва жена и развојних програма државе могу подстаћи развој предузетништва жена са циљем повећања запошљавања и samozapošljavanja жена?

(У одговарајуће поље ставите „х“).

- а) да
б) не
в) дјелимично

15. Да ли би формирање удружења пословних жена допринијело њиховом повезивању са мрежама других пословних жена и омогућило њихов заједнички приступ средствима, информацијама, едукацијама и тржишту?

(У одговарајуће поље ставите „х“).

- а) да
б) не
в) дјелимично

16. Да ли се са развојем предузетништва жена ставља у равноправнији положај са мушкарцем и повећава њихова активност у свијету бизниса као равноправан партнер са мушкарцима?

(У одговарајуће поље ставите „х“).

- а) да
б) не
в) дјелимично

17. Да ли ће равноправно учешће жена у економском животу и на тржишту рада омогућити доступност финансијским средствима, образовању и обукама, доступност тржишту, услугама и информацијама, удружењима и мрежама жена предузетница уз промовисање предузетништва жена?

(У одговарајуће поље ставите „х“).

- а) да
б) не
в) дјелимично

18. Оцијените што вам од следећег представља препреку у развоју каријере и успјеха на послу, те отежава пут ка развоју предузетништва жена.

(У одговарајуће поље ставите „х“).

	1	2	3	4	5
<i>Имала сам мање радног искуства и континуитета у послу због подизања дјеце и кућних обавеза</i>					
<i>Због трудноће и порођаја био ми је отежан рад и напредовање јер сам често одсуствовала са посла</i>					
<i>Често сам одсуствовала са посла због породичних обавеза</i>					
<i>Нисам била у могућности ићи на едукацију и усавршавање због породичних обавеза</i>					
<i>Била сам присиљена да бирам између породице и породичних обавеза и бизниса којег водим</i>					
<i>Недостаје ми подршка породице и окружења како бих ускладила породицу и посао</i>					
<i>Недостатак инфраструктурне подршке и подршке државе</i>					
<i>Суочавала сам се са предрасудама о могућностима жена да буду успјешне вође и лидери</i>					
<i>Наишла сам на осуду околине због тога што сам по њиховом мишљењу превише амбициозна жена јер бих се више требала посветити породици а не каријери</i>					
<i>Као жена суочавала сам се са проблемом јер ме нису</i>					

<i>укључивали у едукацију, неформалне мреже и удружења</i>					
<i>Приликом оцјењивања мог успјеха и резултата рада добивала сам лоше оцјене зато што сам жена</i>					
<i>Нисам довољно чврста и одлучна да би била вођа лидер јер сам рањива и осјећајна зато што сам жена</i>					

Уколико не налазите одговор на питање у понуђеним опцијама наведите своје мишљење:

19. Да ли сте задовољни са послом којим се бавите и да ли можете остварити довољно финансијских средстава за егзистенцију своје породице?

(У одговарајуће поље ставите „х“).

<i>Задовољан/а сам својим послом и могу зарадити довољно за егзистенцију своје породице</i>	
<i>Задовољан/а сам са послом али не могу обезбједити довољно за егзистенцију своје породице</i>	
<i>Нисам задовољан/а са послом јер не могу довољно обезбједити за егзистенцију своје породице</i>	

ХВАЛА ВАМ ШТО СТЕ УЧЕСТВОВАЛИ У ОВОМ ИСТРАЖИВАЊУ И ИЗДВОЈИЛИ СВОЈЕ ВРИЈЕМЕ ДА ПОПУНИТЕ ОВАЈ УПИТНИК.

ПРИЛОГ 2

Упитник за квантитативно истраживање

„РАЗВОЈ ЖЕНСКОГ ПРЕДУЗЕТНИШТВА У ФУНКЦИЈИ РАЗВОЈА ПРИВРЕДЕ У ТРАНЗИЦИОНИМ ЗЕМЉАМА“

ПОВЈЕРЉИВО

Циљ овог упитника јесте да истражи да ли и у којој мјери развој женског предузетништва може утицати на подстицање економског развоја кроз процес самозапошљавања жена и чланова њихових породица.

Упитник је намијењен женама предузетницама (власницама или сувласницама предузећа) и креиран на начин да се може комплетирати у временском интервалу од 10 до 15 минута. Молимо Вас да на наредна питања одговорите искрено, а на примјеру вашег предузећа. Ваши одговори ће бити коришћени у пројекцији резултата овог истраживања, и неће бити доступни трећим лицима, нити ће нарушити приватност вашег предузећа. Овај упитник је саставни дио емпиријског истраживања за израду докторске дисертације на тему: „Развој женског предузетништва у функцији развоја привреде у транзиционим земљама“, под менторством проф. др Саше Петковића.

*За сва питања и сугестије слободно ме контактирајте на сљедећи e-mail:
slavica.basic@yahoo.com*

мр Славица Башић, дипл. ек.

докторанд Економског факултета Универзитета у Бањој Луци

I ОПШТЕ ИНФОРМАЦИЈЕ О ПРЕДУЗЕЋУ

1. Назив вашег предузећа:

_____.

2. Гдје је сједиште вашег предузећа?

_____.

3. Када је основано ваше предузеће? _____.

4. У којој форми је регистровано ваше предузеће? (У наредној табели ставите „х“ у одговарајуће поље, или допишете правну форму вашег бизниса уколико ниједна од понуђених опција не одговара вашем пословању).

<i>Друштво са ограниченом одговорношћу</i>	
<i>Акционарско друштво</i>	
<i>Командитно друштво</i>	
<i>Ортачко друштво</i>	
<i>Самостални предузетник</i>	
Остало:	

5. Која је примарна дјелатност вашег предузећа? (У наредној табели ставите „х“ у одговарајуће поље, или допишете назив дјелатности уколико ниједна од понуђених опција не одговара опису дјелатности вашег пословања).

<i>Информационе и комуникационе технологије (софтвер, хардвер, инжињеринг и друго)</i>	
<i>Трговина на велико и мало</i>	
<i>Финансијско посредовање</i>	
<i>Управљање обновљивим изворима енергије</i>	
<i>Саобраћај и везе</i>	
<i>Пружање услуга из домена високо-технолошких рјешења</i>	
Остало:	

6. Колико година послује ваше предузеће?

(У одговарајуће поље ставите „х“).

- а) 0 – 5 година
б) 6 – 10 година
в) 11- 15 година
г) 16 – 20 година
д) 21 – 25 година
ђ) више од 25 година

7. Колико запослених има ваше предузеће?

(У одговарајуће поље ставите „х“).

- а) до 10 запослених
- б) од 11 до 50
- в) од 51 до 250
- г) преко 250 више

II ОПШТЕ ИНФОРМАЦИЈЕ О ИСПИТАНИКУ

1. Која је ваша животна доб?

(У одговарајуће поље ставите „х“).

- а) 18 - 24
- б) 25 - 34
- в) 35 - 44
- г) 45 - 54
- д) 55 - 65
- ђ) више од 65 година

2. Који је степен вашег образовања?

(У одговарајуће поље ставите „х“).

- а) средња стручна спрема
- б) виша стручна спрема
- в) висока стручна спрема
- г) мастер
- д) магистар наука
- ђ) доктор наука

3. Који је Ваш брачни статус?

(У одговарајуће поље ставите „х“).

- а) удата и немам дјецу
- б) удата и имам дјецу
- в) нисам удата
- г) разведена
- д) самохрана мајка
- ђ) удовица

4. Ако имате партнера, да ли је он активно укључен у рад вашег предузећа?

(У одговарајуће поље ставите „х“).

- а) да, значајно ми помаже у вођењу бизниса
- б) да, као равноправан сувласник идентично је ангажован
- в) да, он доминантно води бизнис, док ја играм „споредну улогу“
- г) не, није активно укључен у вођење бизниса
- д) остали одговори: _____

5. Бизнис сам покренула:

(У одговарајуће поље ставите „х“).

- а) из жеље да реализујем уочену тржишну прилику и да се остварим као предузетница
- б) из нужде јер нисам имала прилику да се запослим
- в) јер сам наслиједила бизнис
- г) други разлози: _____

III ОЦЈЕНА ПОСЛОВАЊА ВАШЕГ ПРЕДУЗЕЋА

1. Која је дјелатност у којој послује ваш бизнис?

(У наредној табели ставите „х“ у одговарајуће поље, или допишите назив дјелатности уколико ниједна од понуђених опција не одговара опису дјелатности вашег пословања).

Пољопривреда, шумарство и риболов	
Вађење руда и камена	
Прерађивачка индустрија	
Производња и снабдијевање електричном енергијом, гасом, паром и климатизација	
Снабдијевање водом, канализација, управљање отпадом и дјелатности санације животне средине	
Грађевинарство	
Трговина на велико и мало, поправка моторних возила и мотоцикала	
Саобраћај и складиштење	
Дјелатности пружања смјештаја, припреме и послуживања хране, хотелијерство и угоститељство	
Информације и комуникације	
Финансијске дјелатности и дјелатности осигурања	
Пословање некретнинама	
Стручне, научне и техничке дјелатности	
Административне и помоћне услужне дјелатности	
Јавна управа и одбрана, обавезно социјално осигурање	
Образовање	
Дјелатности здравствене заштите и социјалног рада	
Умјетност, забава и рекреација	
Остале услужне дјелатности	
Дјелатности домаћинства као послодаваца, дјелатности домаћинства који производе различиту роби о обављају различите услуге за сопствену употребу	
Дјелатности екстериторијалних организација и органа	
Остало:	

2. Који је био ваш почетни капитал?

(У одговарајуће поље ставите „х“).

а) властита средства или средства од породице

б) кредити

в) донација

г) комбиновано

(наведите: _____).

3. Да ли је држава преко субвенција или других подстицајних мјера помогла почетак бављења ваше дјелатности?

(У одговарајуће поље ставите „х“).

а) да

б) не

в) дјелимично

4. Да ли истовремено стижете реализовати породичне обавезе и обавезе на послу?

(У одговарајуће поље ставите „х“).

а) да

б) не

в) дјелимично

5. Да ли осјећате дискриминацију у послу од стране мушкараца зато што сте успјешна жена предузетница?

(У одговарајуће поље ставите „х“).

а) да

б) не

в) понекад

6. Да ли у свом пословању остварујете бољу комуникацију и сарадњу са женама или са мушкарцима?

(У одговарајуће поље ставите „х“).

- а) боља комуникација и сарадња са женама
- б) боља комуникација и сарадња са мушкарцима
- в) једнака сарадња и са женама и са мушкарцима

7. Да ли учествујете у едукацијама жена из области предузетништва жена и да ли сте задовољни?

(У одговарајуће поље ставите „х“).

- а) учествујем и задовољна сам
- б) учествујем и нисам задовољна
- в) учествујем и дјелимично сам задовољна
- г) не учествујем у едукацијама

8. Да ли сте задовољни доступном едукацијом жена у погледу предузетништва жена?

(У одговарајуће поље ставите „х“).

- а) задовољна сам
- б) нисам задовољна
- в) дјелимично сам задовољна
- г) да ли су вам корисне
(наведите:_____).

9. На који начин регрутујете нове запослене?

(У одговарајуће поље ставите „х“).

- а) биро за запошљавање
- б) породична традиција (из породице)
- в) комбиновано
- г) остало (наведите:_____).

10. Да ли у свом предузећу организујете обуке, тренинге (да ли примјењујете менаџмент људским ресурсима)?

(У одговарајуће поље ставите „х“).

а) да

б) не

в) дјелимично

11. Да ли сте укључени у удружења жена предузетница?

(У одговарајуће поље ставите „х“)

а) да

б) не

Уколико нисте укључени, наведите зашто:

12. Да ли размишљате о проширењу Ваше дјелатности?

(У одговарајуће поље ставите „х“).

а) да

б) не

13. Да ли размишљате о напуштању Ваше дјелатности?

(У одговарајуће поље ставите „х“).

а) да

б) не

Ако је одговоран потврдан одговорите зашто:

14. Сматрате ли се успјешном предузетницом?

(У одговарајуће поље ставите „х“).

а) да

б) не

15. Да ли имате потенцијалног насљедника у породици који ће наставити да се бави Вашом дјелатношћу и да ли је то жена?

(У одговарајуће поље ставите „х“).

а) да и јесте жена

б) да, али није жена

в) немам насљедника

16. Оцијените што вам од следећег представља препреку у развоју каријере и успјеха на послу, те отежава пут ка развоју предузетништва жена.

(У одговарајуће поље ставите „х“).

	1	2	3	4	5
<i>Имала сам мање радног искуства и континуитета у послу због подизања дјете и кућних обавеза</i>					
<i>Због трудноће и порођаја био ми је отежан рад и напредовање јер сам често одсуствовала са посла</i>					
<i>Често сам одсуствовала са посла због породичних обавеза</i>					
<i>Недостатак едукације</i>					
<i>Нисам била у могућности ићи на едукацију и усавршавање због породичних обавеза</i>					
<i>Била сам присиљена да бирам између породице и породичних обавеза и бизниса којег водим</i>					
<i>Недостаје ми подршка породице и окружења како бих ускладила породицу и посао</i>					
<i>Недостатак инфраструктурне подршке и финансијске подршке државе</i>					
<i>Суочавала сам се са предрасудама о могућностима жена да буду успјешне вође и лидери</i>					
<i>Наишла сам на осуду околине због тога што сам по њиховом мишљењу превише амбициозна жена јер бих се више требала посветити породици а не каријери</i>					
<i>Као жена суочавала сам се са проблемом јер ме нису укључивали у едукацију, неформалне мреже и</i>					

<i>удружења</i>					
<i>Приликом оцјењивања мог успјеха и резултата рада добивала сам лоше оцјене зато што сам жена</i>					
<i>Нисам довољно чврста и одлучна да би била вођа лидер јер сам рањива и осјећајна зато што сам жена</i>					

Уколико не налазите одговор на питање у понуђеним опцијама наведите своје мишљење:

17. Оцјените себе као жену предузетницу.

(У одговарајуће поље ставите „х“).

	1	2	3	4	5
<i>Мање сам успјешна у вођству од мушкараца због своје природе и обиљежја жене</i>					
<i>Мање сам предана и фокусирана на посао</i>					
<i>Не желим се превише истицати и самопромовисати</i>					
<i>Немам жеље да се такмичим са мушкарцима</i>					
<i>Задовољна сам постигнутим и не желим тежити вишим резултатима</i>					
<i>Желим да напредујем да будем водећи лидер у својој дјелатности којом се бавим</i>					

18. Да ли сте задовољни са послом којим се бавите и да ли можете остварити довољно финансијских средстава за егзистенцију своје породице?

(У одговарајуће поље ставите „х“).

<i>Задовољна сам својим послом и могу зарадити довољно за егзистенцију своје породице</i>	
<i>Задовољна сам са послом али не могу обезбједити довољно за егзистенцију своје породице</i>	
<i>Нисам задовољна са послом јер не могу довољно обезбједити за егзистенцију своје породице</i>	

ХВАЛА ВАМ ШТО СТЕ УЧЕСТВОВАЛИ У ОВОМ ИСТРАЖИВАЊУ И ИЗДВОЈИЛИ СВОЈЕ ВРИЈЕМЕ ДА ПОПУНИТЕ ОВАЈ УПИТНИК.

Б И О Г Р А Ф И Ј А (CURRICULUM VITAE)

Име, имена родитеља, презиме:	Мр Славица (Мира и Милош) Башић
Датум и мјесто рођења:	19.05.1968. године, Бања Лука, Општина Бања Лука
Адреса становања: e-mail: Држављанство:	Др Војислава Ђеде Кеџмановића 2Д Бања Лука, Општина Бања Лука, Република Српска, Босна и Херцеговина slavica.basic@yahoo.com Република Српска, Босна и Херцеговина
Образовање:	• (1983), Основна школа "Холандија" у Слатини • (1987), Економска школа "Ивица Мажар" у Бањој Луци • (1993), Економски факултет Универзитета у Бањој Луци, смијер "Пословна економија", Стечено звање: дипломирани економиста • (2010), Економски факултет Универзитета у Бањој Луци, Постдипломски студиј из области економије, смијер "Предузетништво информатичког друштва" Тема магистарског рада: "Генеза развоја породичног предузетништва у Републици Српској и Босни и Херцеговини" Ментор: Доц. др Јака Вадњал Научно звање: магистар економских наука • (2021), Економски факултет Универзитета у Бањој Луци Докторска дисертација: „Развој женског предузетништва у функцији развоја привреде у транзиционим земљама“ Ментор: Проф. др Саша Петковић
Радни ангажман:	• 1994 - 1998. Општина Лакташи, Служба заједничких послова • 1998 – Секретар ООЦК Лакташи

	Члан управних и надзорних одбора (ЈУ Дом здравља, Лакташи; ЈУ Центар за културу и образовање, Лакташи; ЈУ Туристичка организација, Лакташи; ЈУ Центар за предшколско васпитање и образовање, Лакташи;)
Додатне едукације:	- Семинар из стручне области "Финансијско управљање и политика" у организацији USAID, Бања Лука (сертификат), - Положен стручни испит за рад у органима државне управе и локалне самоуправе (сертификат), - Семинар "Различитости и дијалог" у организацији Норвешког црвеног крста (сертификат), - Завршила Академију за грађане, Мисија ОЕБС-а у Босни и Херцеговини (сертификат), - Учешће на већем броју семинара из области Предузетништва и развоја малих и средњих предузећа у организацији различитих институција, - Радила на организовању и вођењу семинара едукативног и радног карактера из програма младих.
Објављени научни и стручни радови:	(1) Башић, Д., & Башић, С. (2020). Развој личних и породичних вриједности и утицај на демократизацију друштва. <i>Зборник радова: Породица и савремено друштво – изазови и перспективе</i>. Пета међународна научна конференција „Друштвене девијације“, Бања Лука. ISSN 2566-3224, ISBN 978-99976-761-9-1, COBISS.RS-ID 129288193 (2) Башић, Д., & Башић, С. (2015). Модел етичког банкарства и примјена у банкарству Босне и Херцеговине. <i>Зборник радова са Регионалне научно-стручне и бизнис конференције LIMEN 2015</i>“, 10. децембра 2015. (стр. 86-95.), Београд: Удружење економиста и менаџера Балкана, ISBN 978-86-80194-02-8, COBISS.SR-ID 220662540

	(3) Башић, Д. & Башић, С. (2015). Локална самоуправа у Босни и Херцеговини са освртом на Републику Српску. <i>Дефендологија</i>. бр. 36, стр. 33-42. DOI: 10.7251/DEF SR1501003B,UDK 352.07:342.25(497.6) (4) Башић, Д. & Башић, С. (2014). Улога финансијског система у детерминирању привредног развоја. <i>Годишњак Европског дефендологија центра</i>. 3/III (2014), стр. 172-187. ISSN 2233-1891, UDK 336.221.4: 338.242.4 (5) Башић, Д. Зеџ, Б. & Башић, С. (2013). Правни, политички и економски аспекти Устава и уставног уређења Босне и Херцеговине. <i>Зборник радова Прве научне конференције под називом Правно-политички и економски систем БиХ</i>, Интернационални универзитет, Травник, стр. 250-262. (6) Башић, Д. & Башић, С. (2013). Финансирање и значај малог бизниса у подстицању привредне активности. <i>Економски погледи</i>. 2/(2013), Вол. 15, 2/(2013), стр. 89-111. УДК: 33, ISSN 1450-7951, Online ISSN 2334-7570 (стручни рад)
--	---

ЕКОНОМСКИ ФАКУЛТЕТ
Универзитета у Бањој Луци

ПРИМЉЕНО: 28. 4. 2021			
ОРГ. ЈЕД.	БРОЈ	ПРИЛОГ	ВРИЈЕДНОСТ
13/1	498	21	

УНИВЕРЗИТЕТ У БАЊОЈ ЛУЦИ
 ФАКУЛТЕТ: ЕКОНОМСКИ ФАКУЛТЕТ

ИЗВЈЕШТАЈ

о оцјени урађене докторске тезе

ПОДАЦИ О КОМИСИЈИ

На основу члана 141. Закона о високом образовању („Службени гласник Републике Српске“, број: 67/20), члана 54. Статута Универзитета у Бањој Луци и члана 20. Статута Економског факултета, Научно-наставно вијеће Економског факултета на VI електронској сједници одржаној 14.04.2021. године донијело је Одлуку број: 13/3.440-VI-4/21 о именовању Комисије за оцјену урађене докторске дисертације кандидата *мр Славице Башић* под називом: „Развој женског предузетништва у функцији развоја привреде у транзиционим земљама“, у сљедећем саставу:

1. Др Саша Петковић, ванредни професор, Економски факултет Универзитета у Бањој Луци, ужа научна област *Предузетничка економија и Теоријска економија*, председник,
2. Др Саша Вученовић, ванредни професор, Економски факултет Универзитета у Бањој Луци, ужа научна област *Менаџмент*, члан и
3. Др Маја Ивановић Ђукић, редовни професор, Економски факултет Универзитета у Нишу, ужа научна област *Пословно управљање*, члан.

Датум и орган који је именовао комисију. Састав комисије са знаком имена и презимена сваког члана, звање, назив уже научне области за коју је изабран у звање и назив универзитета и факултета у којој је члан комисије запослен.

1. УВОДНИ ДИО ОЦЈЕНЕ ДОКТОРСKE ТЕЗЕ

Тема докторске дисертације под називом „Развој женског предузетништва у

функцији развоја привреде у транзиционим земљама“ кандидата мр Славице Башић прихваћена је од стране Наставно-научног вијећа Економског факултета Универзитета у Бањој Луци дана 27.09.2017. године (Одлука број: 13/3.1540-X-3.3/16, од 13.09.2016. године).

Сенат Универзитета у Бањој Луци је Одлуком број 02/04-3.2839.72/16, од 27.10.2016. године дао сагласност на Извјештај о оцјени услова и подобности теме и кандидата за израду докторске дисертације кандидата мр Славице Башић на Економском факултету, Универзитета у Бањој Луци.

Садржај докторске дисертације изложен је у сљедећим поглављима:

Увод – методолошки приступ истраживању (стр. 12-37)

1. Потенцијали предузетништва жена (стр. 38-88)
2. Механизми подршке предузетништву жена (стр. 89-109)
3. Потенцијали и перспективе развоја предузетништва жена (стр. 110-117)
4. Облици финансирања предузетништва жена (стр. 118-146)
5. Искуства развијених земаља у подстицању развоја предузетништва жена (стр. 147-158)
6. Предузетништво жена у земљама у окружењу (стр. 159-173)
7. Развој предузетништва жена у Републици Српској (стр. 174-186)
8. Методе и резултати истраживања (стр. 187-259)
9. Дискусија (стр. 260-279)

Закључак (стр. 280-291)

Литература (стр. 292-315)

Попис табела (стр. 316-316)

Попис слика (стр. 317-318)

Попис дијаграма (стр. 319-322)

Прилози (стр. 323-340)

Рад је, поред Увода и Закључка, конципиран кроз девет засебних поглавља. Свако од наведених поглавља подијељено је у неколико потпоглавља која су такође нумерички обиљежена.

Иако се у наслову користи термин „женско предузетништво“, у међувремену, током неколико последњих година, у земљама бивше Југославије у академским круговима више се користи термин „предузетништво жена“, који превладава у цијелој дисертацији, док се наслов због процедуралних разлога није мијењао, јер и овако конципиран, није погрешан.

У првом поглављу дисертације, под називом „Потенцијали предузетништва жена“ посебна пажња је посвећена улози жене у породици, друштву и пословном свијету. Објашњене су карактеристике жена предузетница, њихови мотиви за покретање самосталних пословних активности, препреке и проблеми са којим се сусрећу при покретању бизниса, те су сагледане предности и значај предузетништва жена.

У другом поглављу дисертације, под називом „Механизми подршке

предузетништву жена“ разматрани су кључни механизми подршке развоју предузетништва жена као што су институционални системи подршке, оснивање пословних инкубатора, стручно оспособљавање и унапријеђење знања и вјештина жена, кроз промовисање развоја предузетништва жена. Као значајни механизам подршке развоја предузетништва жена обрађен је значај доступности информација за кредитна средства, финансије и тржишта уз дефинисани правни оквир и стратегију развоја предузетништва жена.

У трећем дијелу дисертације, под називом *Потенцијали и перспективе развоја предузетништва жена*, разматрани су фактори који утичу на развој предузетништва жена, анализирајући потенцијали развоја које нам пружа социјално, економско и политичко окружење. Анализирајући статистичке показатеље из окружења, сагледани су ризици који се могу јавити у предузетништву жена. Акценат у раду стављен је и на анализу могућности за унапређење и перспективе развоја предузетништва жена.

У четвртм дијелу дисертације, под називом *Облици финансирања предузетништва жена*, са циљем наглашавања адекватног модела за финансирање предузетништва жена, анализирајући интерни и екстерни облици финансирања пословних активности од најранијих стадија започињања пословања па до фазе убрзаног раста и развоја, као и предложени модели за подршку развоја предузетништва жена. Истражено је који облици финансирања предузетничких активности могу да у датом тренутку пословања послуже као значајни извори финансирања предузетништва жена, те лоциран значај родног одговорног буџетирања за развој предузетништва жена. Наглашени су и предности и недостаци наведених облика финансирања, као и предложени су адекватни модели финансирања почетничких активности предузетништва жена.

У петом дијелу дисертације, под називом *Искуства развијених земаља у подстицању развоја предузетништва жена*, презентована су искуства развијених земаља у којима предузетништво жена представља најдинамичнији сегмент сектора мале привреде. Највећи искорак жена у свијету бизниса десио се почетком седамдесетих година XX вијека у земљама OECD-а, да би нешто касније предузетништво жена попримило глобалне размјере. Предузетништво жена је најприсутније у развијеним привредама, гдје ужива подршку власти кроз различите економске механизме, као што су пореске олакшице и приступ микрокредитним линијама. Представљен је развој предузетништва жена у Сједињеним Америчким Државама гдје је половина америчких предузећа у већинском су власништву жена. Докторандкиња је навела примјере успјешних жена предузетница историсјким приказом, чија су предузећа постала велике компаније које су преузеле водећу улогу на тржиштима на којима послују. У земљама Европске уније велика се пажња поклања развоју малих и средњих предузећа због њиховог великог удјела у привреди и значајног потенцијала за запошљавање. Замах развоја предузетништва жена присутан је почетком деведесетих година прошлог вијека, а на основу извршених анализа показан је растући тренд укључивања жена у привређивање који је присутан у земљама у развоју, а нарочито повећана партиципација жена у руковођењу породичних фирми.

Веома је битно нагласити и значај успостављања европских мрежа предузетништва жена у програмима Европске комисије за конкурентност и иновације а у циљу подизања свијести о предузетништву жена и подстицање жена да започну предузетничку дјелатност и оснују властита предузећа.

У шестом дијелу дисертације, под називом *Предузетништво жена у земљама у окружењу*, извршена је процјена окружења за развој предузетништва жена у Србији, Црној Гори, Хрватској и Словенији. Представљене су стратегије развоја предузетништва жена, учешћа жена и једнаког приступа могућностима привређивања на домаћом и страном тржишту. Анализирано је стање развоја предузетништва жена у земљама у окружењу, те сагледано које су то препреке и потешкоће њиховог развоја (приступ финансијским средствима, информацијама, тржишту), који су то системи подршке и како створити економско оснаживање жена и развијање женских мрежа за узајамну подршку. У циљу системске подршке развоју предузетништва жена, наглашени су програми подршке које проводе владе појединих земаља са аспекта подстицања и развоја предузетништва жена а са циљем унапређења запошљавања, родне равноправности и економског оснаживања жена. Наведени су примјери успјешних жена у окружењу и њихов приступ предузетничкој активности и тржишту. У овом дијелу дисертације, анализирани су услови за развој предузетништва жена, правни оквир, стратегије влада, тренутна економска ситуација, као и укупно стање на тржишту са аспекта предузећа у власништву жена.

У седмом дијелу дисертације, под називом *Развој предузетништва жена у Републици Српској* обрађен је и анализиран досадашњи развој предузетништва жена у Босни и Херцеговини и Републици Српској. Предузетништво жена у Босни и Херцеговини и Републици Српској тек оживљава након послеријатног периода. Новим мјерама Владе по питању образовања, предузетничке културе, јавних служби и веће подршке уласка жена у предузетничка удружења потребно је оснажити и развити предузетништво жена са циљем унапређења запошљавања и samozapošljavanja жена. Иако се у Босни и Херцеговини и Републици Српској све више жена доказује као изузетно добри лидери и менаџери, ипак не указује им се повјерење на водећим менаџерским позицијама. И даље су жене мање плаћене за исте позиције и послове него мушке колеге. Узимајући у обзир све ове чињенице, истражени су предуслови за развој, модели развоја и ограничавајући изразвоја предузетништва жена. Анализирани су могући ризици у развоју предузетништва жена, те сагледане перспективе даљег развоја. Извршена је провјера утицаја развоја предузетништва жена на економски развој и запошљавање у Републици Српској.

Осми дио под називом *Методe и резултати истраживања* представља примјењен методолошки оквир и презентацију резултата емпиријског истраживања.

У деветом дијелу под називом *Дискусија* извршена је дискусија резултата истраживања и поређење са резултатима сличних истраживања, те указано на научни и прагматички допринос докторске дисертације кроз позитивну корелациону везу развоја предузетништва жена и укупног економског развоја и процеса запошљавања. Предложене су препоруке за примјену прилагођених модела у пракси и смјернице за предузимање активности у циљу превазилажења постојећих проблема у области предузетништва жена, те предложени правци даљих истраживања у овој области.

Докторска дисертација је написана ћиричним писмом, фонт Times New Roman, величина 12, на укупно 340 страница компјутерски сложеног и форматираног текста формата А4, прореда 1,5.

Докторска дисертација садржи 6 табела, 13 слика и 46 дијаграма. У изради тезе кориштено је 253 извора литературе.

У складу са чланом 3. Правилника о поступку провјере оригиналности завршних радова студената на II и III циклусу студија Универзитета у Бањој Луци докторска дисертација кандидата мр Славице Башић је прошла провјеру оригиналности докторске дисертације са свега 2% преклапања, од чега 95% је покривено изворима.

а) Истаћи основне податке о докторској тези: обим, број табела, слике, број цитиране литературе и навести поглавља.

2. УВОД И ПРЕГЛЕД ЛИТЕРАТУРЕ

Кључни разлог због којег су истраживања у предметној докторској дисертацији предузета је стицање нових сазнања о интезитету и природи везе између развоја предузетништва жена и економског развоја и запошљавања. У том смислу, кроз овај рад указано је на потребу континуираног идентификовања и анализе фактора побољшања ефикасности предузетништва жена, системску анализу и процјену пословног окружења за развој предузетништва жена у Републици Српској и Босни и Херцеговини. Са аспекта економског развоја, указано је на неопходност активирања женских ресурса у друштву, а из угла социјалне политике, јачања предузетништва жена ради смањења незапослености жена и чланова њихових породица кроз оснивање и рад предузећа у власништву и сувласништву жена.

Основни циљ истраживања усмјерен је на идентификацију фактора унапријеђења развоја предузетништва жена, а са циљем повећања укупног економског раста и развоја привреде и запошљавања.

У прагматичном смислу, посматрана су искуства развијених земаља у подстицању развоја предузетништва жена у којима предузетништво жена представља најдинамичнији сегмант сектора мале привреде. Посматрана су и искуства земаља у окружењу, као и досадашњи развој предузетништва жена у Босни и Херцеговини и Републици Српској.

Претходним истраживањима урађене су анализе и утврђена генерална зависност између идентификованих фактора развоја предузетништва жена, међутим, до сада је урађено недовољно истраживања која би на адекватан начин дефинисала однос између развоја предузетништва жена и развоја привреде у транзиционим земљама. Стога је било важно даљим истраживањима попунити овај јаз у теорији и доћи до нових спознаја о доприносу развоја предузетништва жена запошљавању и економском развоју транзиционих земаља.

У складу са тим, проблем истраживања посљедишно је усмјерен на проблематику предузетништва жена и могућности и ограничења развоја ове области и утицаја на општи економски развој. Дакле, главни научни проблем који је обрађен и истражен у овом раду односи се на проблемско питање: Да ли, и у којој мјери развој предузетништва жена може утицати на подстицање економског развоја кроз процес samozapošljavanja жена и чланова њихових породица?

Развој предузетништва жена доприноси процесу samozapošljavanja и порасту породичних фирми које су у власништву жена. Повећано учешће жена у бизнису које са великим успјехом руководе највећим свјетским компанијама мијењају слику удјела жене у креирању пословног успјеха фирми и увођења нових пословних стратегија и развојних модела свјетских економија.

На основу предмета, проблема и циљева истраживања ове дисертације постављена

је главна и пет помоћних хипотеза.

Главна хипотеза:

Хо: Развој предузетништва жена подстаћи ће бржи економски развој привреде.

Помоћне хипотезе:

X1: Могућ је развој предузетништва жена у условима транзиције, уз подстицајне мјере државе у процесу регулисања законских прописа и дефинисане Стратегије развоја која ће економски оснажити и ојачати успјешност жена, а у циљу мотивације за покретање предузетништва жена.

X2: Развој модела финансирања предузетништва жена и развојних програма омогућиће приступ дугорочним средствима и дугорочну перспективу развоја а у циљу запошљавања, повећања запослености и процеса самозапошљавања жена.

X3: Формирањем удружења пословних жена успоставиће се мрежа међусобног повезивања са мрежама других пословних жена које ће омогућити њихов заједнички приступ средствима, информацијама, едукацијама и тржишту.

X4: Са развојем предузетништва жена, жена се ставља у равноправнији положај са мушкарцем и повећава активност у свијету бизниса као равноправан партнер са мушкарцима.

X5: Слободно и равноправно учешће у економском животу и на тржишту рада омогућиће доступност финансијским средствима, образовању и обукама, доступност тржишту, услугама и информацијама, удружењима и мрежама жена предузетница уз промовисање предузетништва жена, а у циљу његовог унапређења и развоја.

Резултати новијих истраживања и последња научна сазнања о предузетништву жена истичу утицај свих идентификованих фактора на развој ове области. У концептуалном дијелу дисертације, кандидат приказује шири контекст истраживања при чему је фокус истраживања усмјерен на сублимацију најновијих теоријских и емпиријских сазнања релевантних аутора и поређење ставова и запажања са тренутним стањем у овој области у транзиционим економијама.

Кандидаткиња у докторској тези помоћу претходних истраживања анализира и указује на важност развоја предузетништва жена за економски развој и подстицај запошљавању и самозапошљавању жена и чланова њихових породица.

Кандидаткиња се позива на „Глобални извјештај о предузетништву 2017/2018“ (Global Entrepreneurship 2017/2018 Global Report), гдје се наводи да је повећано учешћа жена предузетница у укупној структури нових предузетника у Сједињеним Америчким Државама као и предвиђање Бироа за попис становништва у Сједињеним Америчким Државама да ће се до 2025. године проценат предузетништва жена повећати на преко 55% (Longoria, 2018) управо базирано на ефектима које су имале подстицајне мјере државе кроз процес повољног и адекватног законског регулисања и дефинисаних дугорочних стратешких праваца и акција у области предузетништва жена. Институције Европске уније, европских земаља и Асоцијације европских привредних комора активно се баве предузетништвом жена и рјешавањем глобалног проблема незапослености жена и њиховог положаја у друштву што је евидентно утицало на значајно повећање стопе запослености жена у земљама Европске уније (Eurostat, 2018).

Дерера и сарадници сматрају да влада може да помогне развој кроз регулаторне

оквиру заштите предузетништва жена од високих каматних стопа, обезбјеђујући колатерал женама кроз гаранције и креирање политике која подстиче модел банкарског кредитирања који препознаје производну активност жена у домаћем контексту и као неформални сектор (Derera et al., 2014).

Аргавал (Agrawal, 2018) у свом истраживању, класификујући ограничења за развој предузетништва жена у оквиру економских питања, наводи да је мањак почетног капитала и немогућност приступа кредитним средствима за оснивање фирми врло значајно ограничење за развој предузетништва жена јер банкарске и друге финансијске институције често сумњају у способност жена предузетница у погледу преузимања ризика и њиховог предузетничког умијећа и стручности. У свом истраживању истиче значај развоја предузетништва жена за општи економски развој и запошљавање и залаже се за развојне програме економског оснаживања жена.

Леич и сарадници (Leitch et al., 2018) указују на потребу рјешавања проблема родне неједнакости и искључености код финансирања предузетништва жена кроз мултидисциплинарност, односно укључивање у рјешавању проблема више актера, практичара и креатора политика из различитих области и домена предузетништва како би се изнашла што боља и праведнија рјешења.

Сетини и сарадници (Setini et al., 2020) су кроз своје истраживање улоге социјалног капитала у развоју креативне индустрије жена предузетница проучавањем улоге размјене информација и иновација дошли до закључка да социјални капитал има позитиван утицај на пословање жена предузетница кроз филтрирање информација добивених из различитих информација у пословању, које ће жене предузетнице у коначници искористити за стварање различитих иновација како би задовољиле потражњу на тржишту, не само у сектору производа, већ и у маркетиншком сектору преко ажурирања маркетиншких вјештина путем друштвених медија.

Дези-Беновски и сарадници (Dézsi-Benyovszki et al., 2016) се слажу са мишљењем Де Вита и сарадника (De Vita et al., 2014) да предузетништво жена представља важан мотор економског раста за земље у развоју, али истичу да у литератури недостаје фактора који утичу на то да жена уђе у предузетништво у случају ових земаља.

Аргавал (Agrawal, 2018) је у свом истраживању потврдио везу између учешћа жена предузетница у економском животу и промоције, унапређења и развоја предузетништва жена, те доказао да недостатак формалног образовања и активног учествовања жена предузетница у економским токовима доводи до недостатка и слабљења њихових вјештина лидерства и управљања, недоступности неопходним информацијама и лошег пословног умрежавања жена предузетница, што је резултирало менаџерском неефикасношћу и лошој репутацији жена у сфери лидерства.

Ашакра и Радовић-Марковић (2018) у свом истраживању акцентирају значај учешћа жена у области предузетништва са аспекта њиховог економског оснаживања и истичу у том смислу велику улогу коју имају формалне и неформалне образовне установе које својим наставним програмима треба да омогуће женама у земљама у развоју да развију своје предузетничке вјештине. Женама треба пружити једнаке могућности да покажу своје вјештине и способности, а то би се могло ефикасно побољшати када се адекватно образују. Важно је да предузетнице, да би унаприједиле своје пословање, морају бити упознате са различитим технологијама које би побољшале њихово пословање, а

овдје је улога образовања кључна (Achakra & Radović-Marković, 2018).

Истражујући предузетништво жена у Србији, Нићин и сараднице (Nićin et al., 2018) су се осврнуле на проблем „дуалне каријере“ жене и проблем „стакленог плафона“ као могућег ограничења у развоју жена као успјешних предузетница.

Према истраживању OECD-а предузетништво малих и средњих предузећа су основни покретачи економског и социјалног благостања. Представљајући 99% свих предузећа, генеришући око 60% запослености и укупно између 50% и 60% додане вриједности на подручју OECD-а, мала и средња предузећа су кључна за постизање одрживог и инклузивног економског раста. Они су кључни за осигурање да се наше економије и друштва прилагоде главним трансформацијама, као што су дигитализација, глобализација, старење и притисци околине (OECD, 2019).

Петковић и Берберовић (Петковић & Берберовић, 2013, р. 90) указују на неколико начина покретања бизниса у форми новоформираног предузећа: Стартап бизнис или новоформирана предузећа која крећу од нуле; купљена предузећа у процесу приватизације државног капитала при чему је могуће spin of (издвајање, одвајање) приватизацијом купити само дио привредног система или цијело предузеће; аквизиције и мерцери; франшизни послови гдје се купује разрађени бизнис принципом „кључ у браву“. Жене се за предузетништво одређују у различитим приликама и различитој животној доби, а један од значајних елемената је и мотив укључивања у бизнис. Петковић и Милановић (2017, р. 59) наводе да је „најједноставније почети бизнис у дјелатности за коју посједујете одређену квалификацију - струку, искуство и жељу да се бавите дјелатношћу, али сигурно уз услов да то одговара потребама тржишта уз оцјену, да ће се у тој дјелатности постићи одговарајућа профитабилност“.

Аутори Петковић и Берберовић указују и на могућности настављања породичног бизниса ради покретања пословне активности при том истичући чињеницу да „постоји снажна корелација између оних који одлуче да постану предузетници и њихових родитеља који су се самозапослили“ и „да постоје значајне претпоставке да ће индивидуе чији родитељи воде породичне бизнисе, а које су се школовале из области економије, за неколико година са већом вјероватноћом преузети фирме чији власници нису њихови родитељи, него предузетници који нису имали родитеље који воде бизнисе“ (Петковић & Берберовић, 2013, р. 90). Дакле, мотивисаност за предузетништво може да се покрене и на основу посматрања успјеха у бизнису породице у непосредном окружењу.

Истраживања на које се кандидат позивао у раду су указала на значај предузетничке дјелатности жена у погледу достизања равноправности полова и јачања капацитета жена за покретање предузетничког подухвата, а који резултирају отварањем нових предузећа, нових радних мјеста (Ivanković et al., 2016). Предузетништво жена представља важан мотор економског раста за земље у развоју (De Vita et al., 2014), али у литератури недостаје фактора који утичу на то да жена уђе у предузетништво у случају земаља у развоју (Dézsi-Benyovszki et al., 2016).

Кандидаткиња у дисертацији закључује да је за подстицање предузетништва жена и развој повољног окружења, кључно економско оснаживање и охрабривање предузетница на комуникативност, самопоуздање и спремност на ризик уз стварање и јачање удружења жена. Међутим, имајући у виду да се економско оснаживање жена предузетница најчешће односи на давања бесповратних средстава за

започињање пословања, намјенских кредита и других подстицајних средстава и субвенција, уочен је проблем „додатне финансијске рањивости жена након истека субвенционисаног периода“ (Пантовић et al., 2017, p. 8).

Кандидаткиња је у дисертацији анализирала и значај институционалног оквира за развој предузетништва жена у транзиционим земљама чиме су се у свом истраживању бавиле Јаковљева и сараднице (Iakovleva et al., 2013) констатујући да је „институционални оквир који садржи законе, прописе, државне програме и финансијску подршку од пресудног значаја за истраживање макро/мезо окружења жена предузетница“ (p. 339). Ослањајући се на институционалну теорију, акцентирају значај модел „5М“ који су разрадили Бруш и сарадници (Brush et al., 2009) са циљем креирања новог институционалног оквира који уважава и принцип родне равноправности. Бруш и сарадници (Brush et al., 2009) су предложили побољшање „3М“ модела који је укључивао „тржиште“, „новац“ и „менаџмент“ креираног од Бејтса и сарадника (Bates et al., 2007), са два нова концепта - „мајчинство“ и „макро/мезо окружење“.

У дисертацији је анализиран утицај знања, вјештина, иновативности и примјене савремених информационих технологија у развоју предузетништва жена. Кандидаткиња се позива на истраживања Петковића (2021) који закључује да економије засноване на природним ресурсима и продуктивности нису доминантне у доба четврте индустријске револуције, већ да су најјаче свјетске економије засноване на знању и иновативности. Доба аутоматизације захтијева развој не само дигиталних, већ и социјалних и емоционалних вјештина као што су развој креативности, иновативности, комуникације, преговања и вјештине доношења одлука, што се развија кроз предузетничко образовање. (Петковић, 2021, p. 376)

Савремена научна истраживања такође истичу значај савремене генеалогije у подстицају и развоју предузетништва (Радовић Марковић, 2018). Истраживачке вјештине, компетенције истраживача и професионализам као кључна поља генеалогije, у условима када се модерна економија ослања на потребу доброг информисања и примјене најбољих међународних савремених предузетничких искустава, представљају кључне предуслове који кроз дигитализацију јавних и генеалошких записа омогућују власницима малих и средњих предузећа да континуирано стичу сва неопходна знања и испитују конкуренцију широм свијета. Према истраживању Радовић Марковић (2018), предузећа које предузетници воде из својих домова релативно су нова, врло стабилна, са просјечном старошћу предузећа око шест година. Истраживање је такође показало да радници који раде код куће користе рачунаре и модерне технологије више него у другим врстама предузећа како би обављали своје свакодневне задатке, што им даје могућност одабира предузећа према свом животном стилу и олакшава вођење пословања (Радовић Марковић, 2018). Сетини и сарадници (Satini et al., 2020) су истраживали улогу социјалног капитала у развоју креативне индустрије жена предузетница проучавањем улоге размјене информација и иновација.

Да би покренуле и водиле посао у Босни и Херцеговини, жене се сусрећу са сличним препрекама као и мушкарци. То значи да морају имати почетни капитал, правну помоћ, техничко знање и знање пословног управљања (Палалић et al., 2020). У свом истраживању Пилав-Велић и Мангафић (2016) утврдили су да су два главна проблема са којима се жене предузетнице сусрећу, а то су приступ финансијској имовини и знању. Ови проблеми се огледају у неповољним условима кредитирања, недостатку адекватних знања и вјештина (нпр. како направити пословни план),

начину вођења пословне администрације, недостатку компетентног особља (тј. недостатку људских ресурса одређених профила), потешкоћама у проналажењу тржишта за њихове производе или услуге и недостатку знања о регулаторном оквиру (тј. како регистровати компанију, како се бавити пореским обавезама итд.) (Палалић et al., 2020, p. 20, цитирано у Петковић, 2021, p. 94).

Петковић ризике дијели на интерне и екстерне, наводећи да су "интерни извори ризика: лош менаџмент, недостатак идеја и иновација, лоша пословна концепција, неефикасно коришћење ресурса, избор погрешног тржишта, лош маркетинг, лоша промоција, лоши канали продаје, лоша локација, неадекватна структура запослених и слаб асортиман производа или услуга" (Петковић, 2021, p. 250).

У развијеним земљама предузетништво је засновано на приликама, односно жељи да се искористи прилика (Longoria, 2018). Одређена истраживања потврђују да учешће жена у економским активностима има значајну улогу у расту и развоју многих економија широм свијета.

Према истраживању компаније Mastercard из 2017. године, Сједињене Америчке Државе, Нови Зеланд и Канада имају најбоље услове у погледу подршке предузећима у власништву жена, високог квалитета управљања и једноставности пословања. Као кључни стимуланс за развој предузетништва жена у овим земљама се наводи развијеност и приступ друштвеним мрежама преко којих имају могућност исказивања свог индивидуалног предузетничког потенцијала, предузетничких циљева и убрзавања инклузивног раста и развоја. Акцентира се и значај институционалне подршке у преброђавању културолошких и организационих проблема и оснаживања жена лидера.

Ашакра и Радовић Марковић (Achakra & Radović-Marković, 2018) наводе да је један веома важан изазов за жене предузетнице у земљама у развоју питање сигурности и заштите жена, посебно оних које послују у неформалној економији. Већина жена предузетница у економијама у развоју мотивисане су да започну свој посао из нужде, што одражава недостатак алтернатива за запошљавање или незадовољство постојећим запослењем.

Ауторке (Achakra & Radović-Marković, 2018) истичу значај предузетништва за оснаживање жена и велику улогу коју имају формалне и неформалне образовне установе које својим наставним програмима треба да омогуће женама у земљама у развоју да развију своје предузетничке вјештине. Експанзија учешћа жена у свијету бизниса је олакшана бољим образовањем жена и већим бројем жена са универзитетским образовањем, те различитим економским механизмима као што су пореске олакшице и лакши приступ микрокредитним линијама, отклањање административних баријера, као и пословно удруживање и повезивање жена.

Смањењем незапослености жена, мала и средња предузећа која посједују жене могу помоћи у борби против трговине женама, што представља велику забринутост и велики друштвени изазов у многим транзиционим економијама. И на крају, власнице женског бизниса могу бити узор младим генерацијама, показујући нове и сигурне могућности за женско запошљавање (Longoria, 2018, p. 76).

Теоријско и емпијско истраживање докторске дисертације, извршено је у складу са дефинисаним циљевима истраживања и дало је очекивани научни и прагматични допринос уз проширење постојећих теоријских и практичних сазнања из области предузетништва жена у транзиционим земљама. Кроз резултате истраживања и примјере добре праксе на домаћим просторима и у свјетским оквирима указано је

на предности и допринос предузетништва жена економском развоју земље, запошљавању и питању родне равноправности, те указано је на актуелне проблеме у погледу пратеће инфраструктуре, финансирања, едукације, удруживања и развојних програма, односно ограничења и слабости досадашњих праваца развоја ове веома значајне области.

Допринос ове дисертације се првенствено огледа у изучавању теоретског и практичног значаја и улоге предузетништва жена у Републици Српској, али и на глобалном нивоу, посебно узимајући у обзир да ова тема није довољно и свеобухватно изучавана. Кроз овај рад систематично су описани кључни постулати, основни принципи и карактеристике предузетништва жена као потенцијала са аспекта доприноса развоја привреде у транзиционим земљама. Такође, систематизоване су све најважније, научно доказане и емпиријски потврђене користи од развоја предузетништва жена за општи економски развој и запошљавање. Објашњена је и узрочно-последична зависност развоја предузетништва жена и развоја привреде и запошљавања.

Кључним научним доприносом докторске тезе се може сматрати извршена детаљна анализа најновијих теоријских и емпиријских истраживања из области предузетништва жена са примјером успјешних жена предузетница и операционализација механизма предузетништва жена кроз појам, мотивационе факторе, фазе развоја, проблематику финансирања, инфраструктурну подршку, те пратеће трендове са освртом на социолошки, психолошки и економски аспект улоге жене у тржишној економији.

На основу прегледа литературе и резултата истраживања у пракси Републике Српске, земаља у окружењу и у свјетским оквирима, научно је доказана и успостављена позитивна корелациона веза између процеса развоја предузетништва жена и процеса отварања нових радних мјеста, елиминисања проблема незапослености и рјешавања проблема социјалних неједнакости, посебно неповољног положаја жена, односно процеса општег економског развоја. Тестирањем на репрезентативном узорку у Републици Српској, објашњена је узрочно-последична веза развоја предузетништва жена и раста запослености и бруто домаћег производа.

Добијени резултати емпиријским истраживањем указују и на одређене недостатке досадашњих стратегијских подухвата и предузетих мјера за стимулацију и подршку развоју предузетништва жена у Републици Српској у функцији развоја привреде и запошљавања, па су у раду врло систематично и концизно дате одређене смјернице за даља побољшања у овој области у прагматичном смислу, односно приједлози за даља истраживања у научном смислу.

У практичном смислу, допринос извршеног истраживања се огледа у идентификацији основних проблема и препрека развоја предузетништва жена у Босни и Херцеговини и Републици Српској и предложених одговарајућих смјерница и мјера за њихово превазилажење.

Теоријски и практични налази и искуства који су кроз истраживање обухваћени и приказани, имају значајне позитивне импликације и доприносе на економску теорију и праксу, како у домаћим условима тако и шире.

а) Укратко истаћи разлог због којих су истраживања предузета и циљ истраживања;

б) На основу прегледа литературе сажето приказати резултате претходних истраживања у вези проблема који је истраживан;

- в) Навести допринос тезе у рјешавању изучаване проблематике;
 г) У прегледу литературе треба водити рачуна да обухвата најновија и најзначајнија сазнања из те области код нас и у свијету.

3. МАТЕРИЈАЛ И МЕТОД РАДА

За квантитативно и квалитативно истраживање у докторској дисертацији кориштена је веома богата статистичка грађа. Примјену су нашле базе података Агенције Сједињених Америчких Држава за међународни развој (USAID) и Шведске агенције за међународни развој и сарадњу (Sida), Завода за статистику Црне Горе, Хрватске, Србије и Словеније, Агенције за статистику Босне и Херцеговине, Републичког завода за статистику Републике Српске, АПИФ-а, OECD-а, UNDP-а, Eurostat-а, Свјетске банке и остале истраживачу доступне базе података из истраживане области.

Емпиријско истраживање за потребе потврђивања постављених хипотеза спроведено је у Републици Српској у периоду од маја 2016. године до маја 2020. године, али су у неким анализама кориштени и подаци који се односе на 2021. годину. Временски период који је обухваћен довољно је дуг за анализирање и оцјену трендова и анализе која је била у фокусу теме докторске дисертације. Није дошло до промјене у односу на план истраживања који је дат приликом пријаве докторске тезе.

Кандидаткиња у дисертацији користи комбинацију података који су неопходни за провођење анализе и извођење закључака. У првом реду, кориштени су подаци о стању и глобалним трендовима у области предузетништва жена у свијету и домаћој пракси. Након тога, анализирани су подаци добијени анкетним упитником, SWOT анализом, студијом случаја и анализом финансијских показатеља из области предузетништва жена у Републици Српској. Емпиријско истраживање је спроведено на узорку предузећа чији су власници жене или која су вођена од стране жена, односно гдје су жене предузетнице у сувласничком статусу.

На бази прикупљених података у датотекама, истраживања одређене литературе и осталих релевантних извора извршена је статистичка обрада добијених података, њихова анализа и извођење одређених закључака.

Примјеном одређених научних метода и инструмената истраживања обезбјеђен је увид у дефинисану проблематику која је предмет овог истраживања и омогућена је провјера постављених хипотеза. У току израде докторске дисертације извршено је прикупљање, анализа и статистичка обрада прикупљених релевантних података и информација кориштењем и комбинацијом више научних метода за прикупљање, обраду и анализирање података.

За потребе истраживања на задану тему приступљено је прикупљању података из секундарних и примарних извора. Примарним и секундарним изворима података који су кориштени у изради дисертације се сматра сва доступна релевантна литература везана за истраживачку тему укључујући преглед литературе кроз такозвана деск истраживања (научни чланци, научне и стручне студије и истраживања, научне књиге и остале доступне релевантне публикације).

Методом анализе и синтезе вршена је анализа и рашчлањивање секундарних и примарних података како би се добила јасна слика о дефинисаном предмету истраживања, те њихова синтеза ради дефинисања модела истраживања и ради

интерпретације резултата истраживања, те извођења закључака. Методом анализе проучавани су сви доступни релевантни писани извори који су објављени и чији су аутори у великом броју препознати успјешни научници и истраживачи из области предузетништва жена. Методом дедукције и индукције, након анализе појединачних резултата истраживања, извршено је довођење зависне и независних варијабли у међусобну везу, те након извршених додатних анализа резултата истраживања изведено је низ неопходних закључака. Методом дескрипције и компарације, на основу поређења описаних појава, догађаја и чињеница изведени су одређени закључци у погледу лоцирања одређених сличности и разлика и дефинисања уочених узрочно-последичних веза. Помоћу методе класификације и компаративне методе, узети су у разматрање важећи законски прописи, стратегије, програми, правилници и упутства везани за јачање подршке предузетништву жена.

Релевантни подаци за предвиђено емпиријско истраживање прикупљани су путем структурираних упитника, интервјуа и анализом објављених доступних података садржаних у одговарајућим извјештајима из домаћих и страних извора. Одабир репрезентативног узорка је спроведен методом случајног узорка преко онлајн упитника. У зависности од броја прикупљених упитника са територије Републике Српске као дефинисаног подручја истраживања, у анализи прикупљених података кориштена је дескриптивна статистика.

За потребе анализе података неопходних за добивање квалитетне основе за извођење одговарајућих закључака истраживања, а на основу постављених научних и прагматичних циљева, анализирани су и поједине истраживачке публикације и информације појединих развојних агенција, министарстава и влада која су вршила истраживања потенцијала жена у предузетништву. Пројектована научна методологија истраживања омогућила је интеграцију података добијених примјеном различитих истраживачких техника које су примјењене са циљем процјене окружења за развој предузетништва жена у Републици Српској и Босни и Херцеговини чији потенцијал представља важан извор укупног економског раста.

Процјена окружења за развој предузетништва жена је вршена на следећим областима и то: политици управљања и координације, регулаторна и правна питања, промоцији предузетништва жена, доступност образовању и обуци, доступност кредитима и финансијским услугама, доступност информацијама, доступност удружењима и мрежама жена предузетница, доступност пословним просторијама, доступност тржишту и стање истраживања о предузетништву жена. Истраживањем је формирана свеобухватна база података класификована кроз одређене дијаграме и прегледе, који представљају значајну синтезу података прикупљених из спроведеног анкетирања испитаника, више писаних, штампаних и електронских извора и директних контаката са женама предузетницама. Такође, извршена је процјена законских оквира за развој предузетништва жена у Републици Српској, као и постојећих институционалних механизма подршке, стратешких докумената, постојећих видова помоћи женама предузетницама попут кредитних линија и едукација. Из низа доступних релевантних примарних и секундарних извора извршен је преглед званичних података и истраживања који се односе на економску ситуацију, стање на тржишту рада када је у питању домен предузетништва жена.

На основу прикупљених података о улози жене у предузетништву анализирана је структура броја запослених, укупног прихода и добити као и остварен удио потенцијала жена у предузетништву. Обрађени подаци су анализирани и

интерпретирани у правцу доказивања постављених хипотеза, уважавајући уочена ограничења предметног истраживања.

На основу добијених и сагледаних резултата емпиријског истраживања у високо развијеним земљама и земљама Европске уније и стања у Републици Српској предложене су одређене мјере за побољшање пословања и стратешко планирање развоја предузетништва жена у Републици Српској и могућа рјешења за унапређење капацитета локалних заједница у погледу обезбјеђења повољнијих услова за раст и развој предузетништва жена а са циљем доприноса економском развоју, повећању запослености и samozapošljavanja, те ширењу домаћег и иностраног тржишта са производно-услужног и радног аспекта.

Литература која је кориштена у истраживању је релевантна и уредно је референцирана, према важећим научним стандардима (APA стандарди).

Приликом израде докторске дисертације кандидат се досљедно придржавао примјене научних метода и поштовао је начела објективности, поузданости, систематичности, прецизности и уопштености. Примјењене методе су адекватне, довољно тачне и савремене, а спроведено истраживање је непристрасно и независно. Испитивани параметри дају довољно елемената за поуздано истраживање, статистичка обрада података је адекватна, а добивени резултати истраживања су јасно приказани.

- а) објаснити материјал који је обрађиван, критеријуме који су узети у обзир за избор материјала;
- б) дати кратак увид у примјењени метод рада при чему је важно оцјенити сљедеће:
- в) да ли су примјењене методе адекватне, довољно тачне и савремене, имајући у виду достигнућа на том пољу у свјетским нивоима;
- г) да ли је дошло до промјене у односу на план истраживања који је дат приликом пријаве докторске тезе, ако јесте зашто;
- д) да ли испитивани параметри дају довољно елемената или је требало испитивати још неке, за поуздано истраживање;
- е) да ли је статистичка обрада података адекватна;
- ж) да ли су добивени резултати јасно приказани;

4. РЕЗУЛТАТИ И НАУЧНИ ДОПРИНОС ИСТРАЖИВАЊА

Предузетништво жена је област која заузима значајну пажњу истраживача у цијелом свијету. Узрок томе је најчешће увијек актуелно питање родне равноправности и снажна потреба да се кроз све сфере друштвеног и привредног живота успостави одређени баланс између положаја жена и мушкараца у погледу њихових права, потенцијала и доприноса укупном развоју друштва. Са друге стране, енормни раст сиромаштва у свијету и појава великих економских и финансијских криза широких размјера, еколошка и климатска питања, наводе на потребу изналажења нових економских капацитета и рјешења који би допринијели задржавању и даљем општем економском расту, те повећању стопе запослености. Несумњиво, један од препознатљивих недовољно искориштених капацитета за успјешно превазилажење ових стања је развој и промоција предузетништва жена.

Главна и помоћне хипотезе у овом раду постављене су са циљем да се докаже да развој предузетништва жена може утицати на подстицање економског развоја кроз процес samozapošljavanja жена и чланова њихових породица.

Подстицајним мјерама државе у развоју предузетништва жена су се бавили Уфук и Озген (2001) који су на основу извршеног истраживања дошли до закључка да развој

предузетништва жена и побољшање положаја жене у друштву зависи и од подстицајних мјера државе у смислу предузимања активности ради: побољшања услова и укупног броја кредитирања за жене предузетнице, смањења каматних стопа, подршке малим предузећима у погледу смањења пореза, смањења бирократске структуре за покретање и вођење малог бизниса, спровођења програма обуке за жене предузетнице укључујући маркетинг, комуникацију и управљање. Цијенећи препознатљив допринос жена предузетница економском развоју земље и повећању укупне запослености, све земље окружења (Републике Хрватска, Република Србија, Република Словенија и друге) развиле су подстицајне и мотивирајуће стратегије развоја предузетништва жена, уз адекватну финансијску подршку преко властитих извора и европских фондова.

Резултатимаведеног емпиријског истраживања у Републици Српској кандидаткиња је потврдила да држава кроз садашње спроведене мјере и подстицаје недовољно мотивише развој предузетништва жена. Усвојена Стратегија развоја предузетништва жена Републике Српске за период 2019–2023. године, акциони планови и програми, као и пружање подршке женама, будућим предузетницама, на почетку њихове каријере нису довољно мотивишући за јаче подстицање предузетништва жена. Подршка кроз стварање подстицајне предузетничке инфраструктуре за развој предузетништва жена, субвенцисање или друге подстицајне мјере за почетак бављења предузетничком дјелатношћу и подршка кроз едукативне програме за жене предузетнице је заступљена, али не у довољној мјери да би била мотиватор за развој предузетништва жена у Републици Српској.

Дерера и сарадници (Derera et al., 2014) и Морди и сарадници (Mordi et al., 2010) у својим истраживањима су акцентирали проблем приступа финансијама и значају овог фактора за развој предузетништва жена наводећи да се у свом предузетничком подухвату жене предузетнице посебно сусрећу са тешкоћама у приступу финансијским средствима за почетак пословања па почетни капитал најчешће обезбјеђују из властитих средстава као што су новац од претходног запослења, породичне уштеде, финансијске донације од породице и пријатеља. Међутим, властите инвестиције често нису довољан финансијски извор за почетак предузетничке дјелатности, па је неопходан приступ банкарском кредитирању које је често, због недостатка колатерала и оствареног учинка, отежано што може да представља ограничавајући фактор развоју предузетништва жена и његовом доприносу повећању запослености и samozapošljavanju жена.

Бушел (Bushell, 2008) у свом истраживању истиче потребу да се развију и промовишу програми који би циљано били усмјерени на жене које показују потенцијал за предузетничке активности и који би укључивали оне жене којима је потребно економско оснаживање.

Европска комисија је препознала значај развојних стратегија и програма за развој предузетништва жена јер омогућују да се кроз развојне европске фондове реализује промоција и економска равноправност жена и мушкараца (дио Стратегије Европа 2020) (European Commission, 2010).

Хавијер и сарадници (Xavier et al., 2012) својим истраживањем указују на предности умрежавања жена кроз разне облике удружења и пословних мрежа у смислу да жене предузетнице кроз радионице, програме обуке, менторства и курсеве самонапредовања унапређују своје управљачке и финансијске вјештине. Бахмани и сарадници (Bahmani et al., 2008) такође у свом истраживању истичу значај промоције мрежа жена предузетница јер омогућава да се на ефикасан начин трансферишу

знања и информације како ријешити одређене проблеме и како се носити са одређеним околностима.

Интерес за жене и предузетништво жена као истраживачке теме је проистекао из интереса за њихова права који је достигао значајан ниво солидарности кроз ширење подручја активности и истраживања у погледу феминистичких анализа социјалне конструкције положаја жена у друштву и истраживања субјективне природе културне доминације мушкараца“ (Green & Cohen, 1995). Према резултатима истраживања проведеног у Турској, Уфук и Озген (Ufuk & Özgen, 2014) наводе да повећање учешћа жена у предузетништву утиче негативно на њихову улогу у породичном животу (супруга, мајка, домаћица), али позитивно у друштвеној, економској и индивидуалној сфери. Код доношења породичних одлука, углавном је евидентан сукоб између улоге жене предузетника и улоге жене домаћице. Овим питањем се бави и Конвенција Уједињених нација о елиминисању свих облика дискриминације жена усвојена 1979. године и конвенције Међународне организације рада број 100, 111, 156 и 183.

Нова развојна агенда Уједињених нација за одрживи развој између седамнаест општих циљева издваја два основна циља која се тичу права жена:

Циљ 5. Постићи родну равноправност и оснажити све жене и девојчице, који обухвата више подциљева од окончања дискриминације, једнаког учествовања жена у свим сферама живота, до елиминисања насиља над женама;

Циљ 8. Промовисати дугорочан, одржив и инклузиван економски развој, пуно и продуктивно запослење и пристојан посао за све, чији подциљеви предвиђају постизање економског раста, стварање пристојних послова, постизање пуне и продуктивне запослености за жене и мушкарце (Пантовић et al., 2017, p. 5).

Почетком овог вијека уочен је значајан раст број жена професионалаца и менаџера задњих деценија и учешћа образованих жена у професионалним занимањима са високим зарадама, те да је њихово учешће у позитивној корелацији са зарадама у тим занимањима (Black и Juhn, 2000). Такође, студија „Положај жена у земљама Балкана“ која је обухватила Албанију, Босну и Херцеговину, Бугарску, Хрватску, Грчку, Македонију, Румунију, Србију, Црну Гору и Турску је према резултатима истраживања положаја жена у сфери образовања и економије дошла до закључка да постоји интензивна укљученост жена у образовање, на свим нивоима, укључујући терцијарни ниво на којем, у неким земљама, жене већ представљају већину студената (Благојевић, 2002).

Према извјештајима за 2015. годину жене су чиниле 34,4% предузетника у Европи, али на врху менаџмента је чак било 70% предузетница које воде мала предузећа (European Commission, 2015). Овај тренд је настављен и у наредним годинама (Eurostat, 2018). Према „Глобалном извјештају о предузетништву 2017/2018“ (Global Entrepreneurship 2017/2018 Global Report), жене чине 40% нових предузетника у Сједињеним Америчким Државама, а анализа Бироа за попис становништва у Сједињеним Америчким Државама предвиђа да ће се до 2025. године проценат предузетништва жена повећати на преко 55% (Longoria, 2018).

Симбиоза ефеката економског оснаживања жена предузетница кроз креирање адекватних регулаторних оквира за остварење права и заштите жена предузетница у Републици Српској, развојних стратегија и матрице подстицајних мјера на републичком и локалном нивоу, ефеката креирања адекватног модела финансирања предузетништва жена са циљем повећања стопе њиховог запошљавања и

самозапошљавања, те ефеката спровођења едукације и обуке жена из области предузетништва и њиховог умрежавања на локалном, регионалном и међународном нивоу допринијела је у посматраном периоду развоју предузетништва жена и утицала на бржи економски развој.

Готови сви истраживани библиографски извори доказују спону између развоја предузетништва жена и економског развоја земље. Уфук и Озген (Ufuk & Özgen, 2014) су недвосмислено у свом истраживању сагласни да учешће жена у економском животу значајно доприноси развоју земље и побољшава квалитет живота породица. Владе земаља интензивно развијају политике и програме за унапређење и промоцију стартап предузећа јер инфраструктурна подршка подстиче иновације и развој пословања што представља сврсисходно национално улагање у будући привредни просперитет (Ahl et al., 2014).

Галиндо и Риберио (Galindo & Ribeiro, 2012) у свом истраживању апострофирају научну расправу Адама Смита о значају и улози жене у друштву и економији у којој истиче да је суштинска улога жена у друштву стварање повољног окружења и адекватне социјалне климе за дјецу и пружање адекватне припреме за њихову будућност и даљи развој. Потврду утицаја развоја предузетништва жена на економски раст земље у свом истраживању даје и Тодоровић и сарадници закључујући да и „поред свих препрека у својој жељи за финансијским осигурањем породице и тежњи за доказивањем властитих способности, предузетништво жена је препознатљив извор економског раста, родне равноправности, демократизације и развоја друштва, очувања мира и смањења сиромаштва (Тодоровић et al., 2016, р. 203)“. Истраживање Велша и сарадника (Welsh et al., 2014) је несумњиво показало да јапанске предузетнице играју важну улогу у економском расту Јапана, иако се број жена предузетница смањује што би могло бити посљедица свјетске рецесије, националног економског назадовања са којим се Јапан суочава од 1980., као и задњих природних катастрофа.

Усвојеном „Стратегијом развоја предузетништва жена Републике Српске за период 2019–2023. године“ Министарство привреде и предузетништва препознато је значајно мјесто жена у привреди, али је констатовано да и даље постоје одређене препреке или предрасуде када су у питању жене које су власнице предузећа или жене које управљају предузећем.

Поред Министарства, Привредна комора Републике Српске и њене подручне привредне коморе као заступници интереса свих предузетника, између осталих и жена предузетница даје велики значај подршци развоју предузетништва жена. У Подручној привредној комори Бања Лука је 2010. године формиран први Савјет за предузетништво жена за подручје Бање Луке, а 2014. године Савјет за предузетништво жена Привредне коморе Републике Српске, као и савјети за развој предузетништва жена у подручним коморама Бијељина, Источно Сарајево, Требиње и Добој. Чланице Савјета су жене предузетнице, руководиоци предузећа и представнице институција које у свом програму имају пројекте намијењене развоју предузетништва жена. Такође, институционалну подршку предузетништву жена у Републици Српској у оквиру својих надлежности даје и Републичка агенција за развој малих и средњих предузећа, односно данас позната под називом Развојна агенција Републике Српске.

Важно је напоменути и улогу Гендер центра Републике Српске у развоју предузетништва жена као институције која је надлежна не само за равноправност

жена у друштву, већ и равноправност предузетница.

Кандидаткиња је резултатима истраживања и тестирањем фактора утицаја на развој предузетништва жена и допринос предузетништва жена економском развоју кроз процес провјере помоћних хипотеза, дошала до закључка да је позитивна веза евидентна и да развој предузетништва жена подстиче бржи економски развој привреде, али уз обезбјеђење одређених услова институционалне, економске, правне и политичке природе на здравим основама.

Један од неопходних услова је да посттранзиционе државе одређеним законским и подзаконским актима и прописима додатно регулишу ову област на начин да се предузетништво жена додатно мотивише и постане атрактивно на путу запошљавања и самозапошљавања жена и чланова њихових породица.

Кандидаткиња у раду закључује да дефинисани стратегијски правци у Стратегији развоја предузетништва жена требају да прате кретања и нове трендове у развоју предузетништва жена и могу бити продуктивни само уколико су покривени економски оправданим и изводљивим акционим плановима и програмима који се имплементирају према дефинисаним законским прописима и стратегијским правцима развоја базираним на здравим, неселективним предузетничким основама.

Резултати истраживања су показали да структурисање адекватног модела финансијске и инфраструктурне подршке предузетништву жена и креирање стимулативних развојних програма у овој области може омогућити женама предузетницама приступ дугорочним средствима и дугорочну перспективу развоја њихових предузећа, повећати запосленост и одржати процес самозапошљавања жена и чланова њихових породица.

Кандидаткиња доказује да формирање удружења пословних жена у Републици Српској доприноси њиховом повезивању са мрежама других пословних жена и омогућује њихов заједнички приступ средствима, информацијама, едукацијама и тржишту. Проблем примјене неформалног модела селекције код укључивања жена предузетница у пословне мреже и удружења, програме едукације и обуке из области предузетништва, те програме финансијске подршке и прустапа информацијама и тржишту је означен као кључни и забрињавајући ограничавајући фактор за развој предузетништва жена у Републици Српској.

Када је у питању родна равноправност, кандидаткиња је кроз спроведено емпиријско истраживање на подручју Републике Српске показао да у пословном свијету углавном не постоји родна дискриминација, те да се развојем и подршком предузетништву жена доприноси родној равноправности. Жене углавном остварују добру комуникацију и сарадњу са мушкарцима, а углавном имају и подршку својих супружника у вођењу властитог бизниса, што представља значајан мотивирајући фактор за развој предузетништва жена.

Жене у Републици Српској углавном имају подршку окружења и породице у бављењу властитом предузетничком дјелатношћу, али је неопходно додатно изградити инфраструктурну подршку и подршку државе кроз стимулативне развојне програме. Женама предузетницама је омогућено укључивање у едукативне програме, неформалне мреже и домаћа и међународна стручна удружења уз промовисање предузетништва жена, али и даље се лоцира проблем селективног одабира жена базираних на критерију припадности одређеним страначким структурама.

Потреба стимулативних развојних и финансијских програма за област

предузетништва жена исказана је кроз закључак емпијског истраживања да чак 50% испитаних не размишља о проширењу своје предузетничке дјелатности, али да 97,5% испитаних не намјерава напустити своју предузетничку дјелатност и да се сматрају успјешном предузетницом. Евидентно је да се ради о области која је веома значајна, а недовољно искориштена и мотивисана са аспекта доприноса економском развоју земље и запошљавању.

Теоријско и емпијско истраживање докторске дисертације, извршено је у складу са дефинисаним циљевима истраживања и дало је очекивани научни и прагматични допринос уз проширење постојећих теоријских и практичних сазнања из области предузетништва жена у земљама у транзицији. Кроз резултате истраживања и примјере добре праксе на домаћим просторима и у свјетским оквирима указано је на предности и допринос предузетништва жена економском развоју земље, запошљавању и питању родне равноправности, те указано је на актуелне проблеме у погледу пратеће инфраструктуре, финансирања, едукације, удруживања и развојних програма, односно ограничења и слабости досадашњих праваца развоја ове веома значајне области.

Истраживање на тему предузетништва жена у земљама у транзицији са аспекта утицаја на општи економски развој, а у условима оскудности домаћих извора литературе, представљао је са једне стране за истраживача изазов, а са друге надахнуће учињеним. Примјеном научних метода, у теоријско-респективном дијелу дисертације, извршена је детаљна анализа теоријских и емпијских истраживања из области предузетништва жена са примјером успјешних жена предузетница. Као што је наглашено, кључним научним доприносом се може сматрати операционализација механизма предузетништва жена кроз појам, фазе развоја и период економских реформи и могућих праваца његовог даљег развоја у транзиционим земљама, као и теоријска разрада мотивационих фактора, предности и недостатака, проблематике финансирања, пратећих трендова, са освртом на социолошки, психолошки и економски аспект улоге жене у тржишној економији.

На основу истраживања релевантне теоријске грађе и резултата истраживања у пракси земаља у окружењу и у свјетским оквирима, научно је доказана и успостављена позитивна веза између процеса развоја предузетништва жена и процеса отварања нових радних мјеста, елиминисања проблема незапослености и рјешавања проблема социјалних неједнакости, посебно неповољног положаја жена, односно процеса општег економског развоја. Провјером хипотеза на репрезентативном узорку у Републици Српској, објашњена је узрочно-последична веза развоја предузетништва жена и раста запослености и бруто домаћег производа.

У дисертацији је наглашен значај квалитета дефинисане стратегије развоја предузетништва жена као стратешког документа и иницијативе за успостављање одговарајуће подстицајне законске регулативе за предузетништво жена и предузетништво уопште, односно документа који треба да подржи жену предузетницу и обезбједи јој лакши приступ финансијама, едукационим програмима, информацијама, пословним мрежама и тржишту.

Истраживањем је указано на вриједност процјене и развоја економског, правног и друштвеног окружења и развоја предузетничке инфраструктуре (пословни инкубатори, иновациони центри, технолошки паркови, кластери, мреже анђела финансијера, фондови ризичног капитала и други) за подстицај економски оправданог, рационалног и друштвено прихватљивог предузетништва жена, промовисања и јачања родне равноправности и улоге жене у предузетништву и

њихов допринос општем економском развоју.

На основу претходних сазнања, налаза теоријског и емпиријског истраживања, кроз перцепцију снага и слабости, шанси и изазова успјешних жена предузетница на путу њиховог развоја, у докторској тези предвиђени су будући трендови развоја предузетништва жена. Сврха предвиђања је да се утврди како предложени нови аспекти и смјернице кроз дефинисану стратегију развоја дјелују и у ком правцу усмјеравају развој предузетништва жена ка свом циљу, а то су већа запосленост и samozапосленост, раст БДП-а, смањење сиромаштва и бржи економски развој.

На основу резултата емпиријског истраживања, кандидаткиња закључује да у Републици Српској постоје капацитети за развој предузетништва жена и недовољна искориштеност у погледу утицаја на економски раст и запошљавање у земљи. Даља перспектива развоја предузетништва жена и доприноса економског развоју у Републици Српској се види у области сеоског и бањског туризма, затим развоју пољоприведе, етнотуризма са акцентом на домаћу радиност и подручју руралног развоја. Неминовно је оснажити предузетништво жена и кроз дугорочно очување културних и традиционалних вриједности наших народа кроз заштиту и очување старих и умјетничких заната и наслеђа, а што је могуће и кроз развој предузетништва жена.

Резултати истраживања су указали на важност прерастања предузећа у власништу жена у породична предузећа, што је препознато као веома значајан економски потенцијал за развој предузетништва жена на дужи временски период (30% испитаних жена предузетница су наслиједиле бизнис, а 60% има будућег наследника у послу).

Према томе, развој предузетништва жена подстаћи ће бржи економски развој, запошљавање и samozапосљавање. Позитивна корелација развоја предузетништва жена и бржег економског развоја привреде је могућа, али уз обезбјеђење одговарајућих услова институционалне, економске, правне и политичке природе на здравим основама.

Земље у транзицији одређеним законским и подзаконским актима и прописима треба додатно да регулишу ову област на начин да се предузетништво жена додатно мотивише и постане атрактивно на путу запошљавања и samozапосљавања жена и чланова њихових породица.

Теоријски и емпиријски резултати истраживања у докторској дисертацији указали су на потребу даљег стратегијског дјеловања и нужног побољшања у погледу креирања адекватног модела финансирања ове области на дугорочним, стабилним основама.

Опстанак и дугорочан развој предузетништва жена на нашим просторима неће бити могућ без дугорочне континуиране финансијске подршке женама предузетницама уз могућности трансфера ризика. Неопходно је креирати адекватан модел финансирања предузетништва жена уз могућност трансфера ризика кроз развијене инструменте финансирања и институционалну подршку друштва преко разних инструмената гаранција и гарантних фондова.

Дефинисани стратешки правци у Стратегији развоја предузетништва жена требају да прате кретања и нове трендове у развоју предузетништва жена и могу бити продуктивни само уколико су покривени економски оправданим и изводљивим акционим плановима и програмима који се имплементирају према дефинисаним законским прописима и стратегијским правцима развоја базираним на здравим,

неселективним предузетничким основама.

Креирање стратегија развоја предузетништва жена треба да буде базирано на анализи кључних аспеката развоја као што су дугорочно праћење различитих аспеката демографске структуре, миграционих кретања, пословне и породичне активности жена, питања узрочно-последичне повезаности опстанка предузећа у власништву жена и питања породичног наслеђа и постојања насљедника у породици, односно питања неопходности очувања традиције, културних вриједности и руралног развоја као фактора очувања и даљег развоја породичног, односно предузетништва жена.

Потребно је више пажње посветити анализи тренутног стања у области предузетништва жена и подручјима који у будућности могу бити окосница развоја ове области. Исто тако, треба да постоји могућност ревидирања дефинисаних стратешких циљева на бази уочених слабости, пријетњи и шанси за унапређење ове области, као и уочљивост и издвојеност предузетничких ентитета жена предузетница у базичним службеним, истраживачима доступним, класификацијама и евиденцијама ресорних министарстава, завода за статистику и пореских управа, евиденцијама републичких, регионалних и локалних заједница.

Неопходна су и даља побољшања у погледу доступних едукационих програма за жене предузетнице који требају бити базирани на најновијим теоријским и практичним сазнањима, али и уз ангажовање стручних и квалитетних кадрова из ове области. Пракса селективног неформалног одабира учесника у програмима едукације и чланова пословних и струковних удружења жена предузетница, као базе за јачање информатичке, финансијске, тржишне и инфраструктурне подлоге за предузетничку дјелатност жена, дестимулишу жене које имају или виде своју шансу за запошљавање и пословну активност у предузетништву жена на дугорочним основама.

Прегледом даљих истраживања, акцентирано је питање потребе за свеобухватном анализом и адаптацијом образовне инфраструктуре као подршке развоју предузетништва жена. Констатовано је да тренутно конципиран образовни систем недовољно прати потребу очувања старих заната и традиционалних дјелатности наших народа који су везани за ово географско подручје, већ искључиво је оријентисан према дјелатностима која су атрактивна са аспекта тражње. Дугорочно, уколико се ова пракса настави може доћи до гашења старих, умјетничких и географски препознатљивих заната и традиционалне и етно препознатљивости народа наших простора.

Теоријским и емпиријским истраживањем докторска дисертација својим резултатима представља научни и прагматични допринос кроз проширење постојећих теоријских и практичних сазнања из области предузетништва жена. Кроз резултате истраживања и примјере добре праксе на домаћим просторима и у свјетским оквирима указано је на постојање позитивне корелационе везе између развоја предузетништва жена и економског развоја, запошљавања и питања родне равноправности. Указано је на актуелне проблеме у погледу пратеће инфраструктуре, финансирања, едукације, формирања пословних мрежа и удружења жена предузетница и пратећих развојних програма, односно указано је на ограничења и слабости досадашњих праваца развоја предузетништва жена.

Кључним научним доприносом може се сматрати, поред операционализације механизма предузетништва жена кроз појам, фазе развоја и утицај окружења и

других интерних и екстерних фактора развоја, дефинисање могућих праваца његовог даљег развоја у транзиционим земљама, као и теоријска разрада мотивационих фактора, предности и недостатака, проблематике финансирања, пратећих трендова, са освртом на социолошки, психолошки и економски аспект улоге жене у тржишној економији.

У дисертацији је наглашен значај дефинисаних стратешких праваца развоја предузетништва жена и одговарајућих подстицајних мјера друштва који треба да подржи и мотивише предузетништво жена кроз лакши приступ финансијама, едукационим програмима, информацијама, пословним мрежама и тржишту. Истраживањем је указано на вриједност адекватне процјене и развоја економског, правног и друштвеног окружења и развоја предузетничке инфраструктуре за подстицај економски оправданог, рационалног и друштвено прихватљивог предузетништва жена, промовисања и јачања родне равноправности и улоге жене у предузетништву и њихов допринос општем економском развоју.

Кључни научни допринос ове дисертације теоријској мисли представља јасно дефинисана потреба досљедне примјене објективних критерија за оцјену успјешности жена у предузетништву, у доступности и распоdjели финансијских средстава, информација, доступности едукационим програмима и у погледу чланства у професионалним пословним домаћим и међународним удружењима и мрежама.

Поред научног, теоријско и емпиријско истраживање докторске дисертације дало је и извјестан прагматични, односно практични допринос који се односи на одређене директне и индиректне користи које ће од резултата овог истраживања имати јавност, државна управа и јавни сектор, привреда и академска заједница у цјелини.

Идентификовани су основни проблеми развоја предузетништва жена у Босни и Херцеговини и Републици Српској и дате одговарајуће смијернице и предложене мјере у погледу конципирања стратешких циљева и дугорочних развојних програма из области предузетништва жена.

Циљ истраживача је и превасходно био да се кроз резултате истраживања до којих се овом дисертацијом дошло, као и дате приједлоге за даља истраживања, одржи даље интересовање и иницирају расправе академске и стручне јавности на тему предузетништва жена.

Економским оснаживањем и усмјеравањем веће пажње области предузетништва жена доприноси се мотивисању жена за оснивање нових и унапређење и проширење пословања постојећих предузећа у власништву жена, те омогућава и олакшава даље повезивање и сарадња жена предузетница са партнерским мрежама у земљи и иностранству и на тај начин олакшавају предузетнички подухвати покренути од стране жена. Посебно је значајно сугерисање надлежним нивоима власти и институцијама у земљи о потреби планирања посебних буџетских средстава за финансијску подршку развоју предузетничких идеја жена и предузетништва жена и стварања иновативних могућности за подстицај женског предузетништва преко фондова за женско и социјално предузетништво, као и потреби олакшања покретања женског предузетништва кроз смањење или укидање одређених пореских оптерећења и административних такси за регистрацију предузетничке дјелатности у оквиру предузетништва жена, традиционалних старих и умјетничких заната и домаће радиности, географски традиционално препознатљиве дјелатности и у руралним срединама.

Развојем и економским оснаживањем предузетништва жена ствара се позитивно

пословно окружење за будуће инвеститоре, бржи економски развој, смањење сиромаштва и незапослености, постизање родне равноправности, односно кључни предуслови за успјешну интеграцију наше земље у институције Европске уније.

Кључни научни допринос ове дисертације теоријској мисли односи се на јасно прецизиран оригинални оквир о потреби досљедне примјене објективних критерија за оцјену успјешности жена у предузетништву, оквир објективних критерија у доступности и расподјели финансијских средстава, информација, доступности едукационим програмима и у погледу чланства у професионалним пословним домаћим и међународним удружењима и мрежама. Дакле, осим позитивних помака у усвајању стратешких докумената о развоју предузетништва жена, успостављање система мониторинга (надгледања) и евалуације (оцјене) ефективности примјене усвојених мјера систематске подршке развоја предузетништва жена на локалном и ентитетском нивоу, биће корак даље у будућем развоју предузетништва жена.

Укључивањем жена као недовољно искоришћеног економског капацитета у свијет предузетништва на објективним, равноправним и праведним основама јача се њена улога у процесима доношења одлука, постиже већа ефикасност и квалитет пословања, те успостављају бољи и квалитетнији партнерски односи, а истовремено његује родна равноправност.

Теоријско и емпиријско истраживање докторске дисертације дало је поред значајног научног доприноса и извјестан практични допринос који се односи на одређене директне и индиректне користи које ће од резултата овог истраживања имати јавност, државна управа и јавни сектор, привреда и академска заједница у цјелини.

Као што смо навели, у практичном смислу, значај овог истраживања се огледа у идентификацији основних проблема и препрека развоја предузетништва жена у Босни и Херцеговини и Републици Српској и предложених одговарајућих смијерница и мјера за њихово превазилажење. Допринос овог емпиријског истраживања јесте и у томе што се питању развоја предузетништва жена до сада није приступало на овакав начин, посебно у домену критичког осврта на проблематику стратегијског планирања и дефинисања смијерница за конципирање стратегијских циљева и дугорочних развојних програма као кључне водиле развоја и лоцирања значаја предузетништва жена у укупном привредном развоју Босне и Херцеговине и Републике Српске.

Теоријски и емпиријски резултати истраживања у докторској дисертацији су дали кључне одговоре на постављена проблемска питања и оправдали потребу развоја области предузетништва жена у правцу доприноса економском развоју и запошљавању. Указано је на потребу даљег стратегијског дјеловања и нужног побољшања у погледу креирања адекватног модела финансирања ове области на дугорочним, стабилним основама. Добивени резултати су правилно, логично и јасно тумачени и кандидат је, упоређујући са резултатима других аутора, испољавао довољно критичности.

Резултатима истраживања докторске тезе су идентификовани проблеми у овој области, дате смијернице за њихово рјешавање и даље побољшање, а кроз предложене даље правце истраживања, односно нове истраживачке задатке отворен пут за изналажење нових адекватних теоријских и практичних рјешења која ће додатно елиминисати указане пријетње и ограничења развоја и допринијети даљој стимулацији и развоју предузетништва жена.

Кандидаткиња у докторској тези акцентира нове истраживачке задатке конципиране

на основу нових сазнања до којих се истраживањем дошло као што су питање континуиране анализе и истраживања адекватности модела финансирања предузетништва жена у савременим условима; могућности трансфера ризика кроз развијене инструменте финансирања и институционалну подршку друштва преко разних инструмената гаранција и гарантних фондова; анализа фактора који утичу на развој предузетништва жена кроз пословна удруживања и концентрације у оквиру концепта задругарства, јавно-приватног партнерства и других облика концентрације са женама предузетницама; потреба за свеобухватном анализом и адаптацијом образовне инфраструктуре као подршке развоју предузетништва жена; анализа узрочно-последичне везе очувања традиције и културних вриједности друштва и утицаја на развој предузетништва жена; анализа предности и ограничења прерастања предузећа у власништу жена у породична предузећа.

- а) Укратко навести резултате до којих је кандидат дошао;
- б) Оцијенити да ли су добивени резултати правилно, логично и јасно тумачени, упоређујући са резултатима других аутора и да ли је кандидат при томе испољавао довољно критичности;
- в) Посебно је важно истаћи до којих нових сазнања се дошло у истраживању, који је њихов теоријски и практични допринос, као и који нови истраживачки задаци се на основу њих могу утврдити или назирати.

5. ЗАКЉУЧАК И ПРИЈЕДЛОГ

Научна вриједност докторске дисертације под називом „Развој женског предузетништва у функцији развоја привреде у транзиционим земљама“ кандидата *мр Славице Башић* огледа се у томе што у досадашњим истраживањима проблематика доприноса развоја предузетништва жена развоју привреде у транзиционим земљама није истражена са научног, односно емпиријског аспекта на начин на који је у овој докторској дисертацији третирана, што додатно појачава њену важност и научни допринос.

Кандидаткиња је широко обрадила тематику најважнијих елемената предузетништва жена, почевши од улоге жене у породици, друштву и пословном свијету, карактеристика жена предузетница и њихових мотива за покретање самосталних пословних активности, фактора утицаја на развој предузетништва жена, проблема са којим се сусрећу при покретању бизниса, кључних механизма подршке и фактора развоја предузетништва жена, до искуства развијених земаља и земљама у окружењу у подстицању развоја предузетништва жена и досадашњег развоја предузетништва жена у Босни и Херцеговини и Републици Српској. Овакав приступ анализирању истраживане области предузетништва жена са аспекта утицаја на развој привреде и запошљавање може се сматрати јединственим.

Истраживање је засновано на анализи података из релевантних статистичких база, одређене литературе и осталих релевантних извора из области предузетништва жена и примјени статистичких научних метода и инструмената истраживања и закључивања. Примјењене методе су адекватне, довољно тачне и савремене, а спроведено истраживање је непристрасно и независно.

Испитивани параметри дају довољно елемената за поуздано истраживање, статистичка обрада података је адекватна, а добивени резултати истраживања су јасно приказани.

Литература која је кориштена у истраживању је релевантна и уредно је

референцирана, према важећим научним стандардима, примјеном АРА стандарда, 7. издање.

Теоријско и емпиријско истраживање у докторској тези извршено је у складу са дефинисаним циљевима истраживања и дало је очекивани научни и прагматични допринос уз проширење постојећих теоријских и практичних сазнања из области предузетништва жена у транзиционим земљама.

Кроз резултате истраживања и примјере добре праксе на домаћим просторима и у свјетским оквирима указано је на предности и допринос предузетништва жена економском развоју земље, запошљавању и питању родне равноправности, те актуелне проблеме у погледу пратеће инфраструктуре, финансирања, едукације, удруживања и развојних програма, односно ограничења и слабости досадашњих праваца развоја ове веома значајне области.

На основу истраживања релевантне теоријске грађе и резултата истраживања у пракси Републике Српске, земаља у окружењу и у свјетским оквирима, научно је доказана и успостављена позитивна корелациона веза између процеса развоја предузетништва жена и процеса отварања нових радних мјеста, елиминисања проблема незапослености и рјешавања проблема социјалних неједнакости, посебно неповољног положаја жена, односно процеса општег економског развоја.

Кључним научним доприносом може се сматрати, поред операционализације механизма и фактора утицаја предузетништва жена, дефинисање могућих праваца његовог даљег развоја у транзиционим земљама, као и теоријска разрада мотивационих фактора, предности и недостатака, проблематике финансирања, пратећих трендова, са освртом на социолошки, психолошки и економски аспект улоге жене у тржишној економији.

Теоријски и емпиријски резултати истраживања у докторској дисертацији дали су кључне одговоре на постављена проблемска питања и оправдали потребу развоја области предузетништва жена у правцу доприноса економском развоју и запошљавању. Добивени резултати су правилно, логично и јасно тумачени и кандидат је, упоређујући са резултатима других аутора, испољавао довољно критичности. Кандидат је извршио сва неопходна истраживања у вези истраживане теме примјеном одговарајућих научних метода, довео добивене резултате у везу са постављеним хипотезама и извођењем доказа их потврдио.

Резултатима истраживања докторске тезе идентификовани су проблеми у овој области, дате су смјернице за њихово рјешавање и даље побољшање, а кроз предложене даље правце истраживања, односно нове истраживачке задатке отворен је пут за изналажење нових адекватних теоријских и практичних рјешења која ће додатно допринијети даљој стимулацији и развоју предузетништва жена.

Несумњиво, својим истраживањем одабране теме, кандидаткиња је дошала до одређених научних и прагматичних резултата истраживања која представљају веома богату истраживачку подлогу за нова научна истраживања из предметне области и тиме учинио ову докторску дисертацију интересантном за будуће истраживаче и корисном за практичаре.

Комисија је јединствена у мишљењу да је кандидаткиња мр Славица Башић успјешно извршила истраживање у складу са одобреном темом докторске дисертације.

Докторска дисертација кандидаткиње мр Славице Башић је у складу са чланом 3.

Правилника о поступку провјере оригиналности завршних радова студената на II и III циклусу студија Универзитета у Бањој Луци прошла провјеру оригиналности докторске дисертације са свега 2% преклапања (од чега 95% је покривено изворима), те се, уважавајући постигнут научни и практични допринос, може сматрати оригиналним научним дјелом самостално урађеним уз примјену адекватних научних метода истраживања.

С обзиром на наведено, Комисија даје позитивну оцјену докторске дисертације *мр Славице Башић* под називом: „Развој женског предузетништва у функцији развоја привреде у транзиционим земљама“ и сматра да овај рад задовољава све критерије успешно урађене докторске дисертације, па из тог разлога

П р е д л а ж е

Наставно-научном вијећу Економског факултета Универзитета у Бањој Луци и Сенату Универзитета у Бањој Луци да прихвати позитивну оцјену докторске дисертације кандидата *мр Славице Башић* под називом: „Развој женског предузетништва у функцији развоја привреде у транзиционим земљама“, одобри њену јавну одбрану и одреди комисију у вези са истом.

- а) Навести најзначајније чињенице што тези даје научну вриједност, ако исте постоје дати позитивну вриједност самој тези;
- б) Ако је приједлог негативан, треба дати опширније образложење и документовано указати на учињене пропусте, односно недостатке написане докторске тезе.

ПОТПИС ЧЛАНОВА КОМИСИЈЕ

Бања Лука, Ниш, 28.04.2021. године

1. Др Саша Петковић, ванредни професор, Економски факултет Универзитета у Бањој Луци, ужа научна област *Предузетничка економија и Теоријска економија*, председник

2. Др Саша Вученовић, ванредни професор, Економски факултет Универзитета у Бањој Луци, ужа научна област *Менаџмент*, члан

3. Др Маја Ивановић Ђукић, редовни професор, Економски факултет Универзитета у Нишу, ужа научна област *Пословно управљање*, члан

УНИВЕРЗИТЕТУ У БАЊОЈ ЛУЦИ
ПОДАЦИ О АУТОРУ ОДБРАЊЕНЕ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

Име и презиме аутора дисертације

Мр Славица Башић

Датум, мјесто и држава рођења аутора

19.05.1968. године, Бања Лука, Република Српска, Босна и Херцеговина

Назив завршеног факултета/Академије аутора и година дипломирања

Економски факултет Универзитета у Бањој Луци, 1993. године

Датум одбране мастер / магистарског рада аутора

18.10.2010. године

Наслов мастер / магистарског рада аутора

"Генеза развоја породичног предузетништва у Републици Српској и Босни и Херцеговини"

Академска титула коју је аутор стекао одбраном мастер/магистарског рада

Магистар економских наука

Академска титула коју је аутор стекао одбраном докторске дисертације

Доктор економских наука

Назив факултета/Академије на коме је докторска дисертација одбрањена

Економски факултет Универзитета у Бањој Луци

Назив докторске дисертације и датум одбране

"Развој женског предузетништва у функцији развоја привреде у транзиционим земљама"

Научна област дисертације према CERIF шифрарнику

S 180

Имена ментора и чланова комисије за одбрану докторске дисертације

Др Саша Петковић, ванредни професор, Економски факултет Универзитета у Бањој Луци,
ужа научна област Предузетничка економија и Теоријска економија, ментор,

Др Саша Вученовић, ванредни професор, Економски факултет Универзитета у Бањој Луци,
ужа научна област Менаџмент,

Др Маја Ивановић Ђукић, редовни професор, Економски факултет Универзитета у Нишу,
ужа научна област Пословно управљање.

Декан

У Бањој Луци, дана 19.05.2021. године

Изјава 1

ИЗЈАВА О АУТОРСТВУ

Изјављујем
да је докторска дисертација

Наслов рада РАЗВОЈ ЖЕНСКОГ ПРЕДУЗЕТНИШТВА У ФУНКЦИЈИ РАЗВОЈА
ПРИВРЕДЕ У ТРАНЗИЦИОНИМ ЗЕМЉАМА

Наслов рада на енглеском језику DEVELOPMENT OF WOMEN'S ENTREPRENEURSHIP IN
THE FUNCTION OF ECONOMIC DEVELOPMENT IN TRANSITION COUNTRIES

- ☒ резултат сопственог истраживачког рада,
- ☒ да докторска дисертација, у цјелини или у дијеловима, није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- ☒ да су резултати коректно наведени и
- ☒ да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

У Бањој Луци, дана 19.05.2021. године

Потпис докторанта

Славница Башић

Изјава 2

Изјава којом се овлашћује Универзитет у Бањој Луци да докторску дисертацију учини јавно доступном

Овлашћујем Универзитет у Бањој Луци да моју докторску дисертацију под насловом
РАЗВОЈ ЖЕНСКОГ ПРЕДУЗЕТНИШТВА У ФУНКЦИЈИ РАЗВОЈА ПРИВРЕДЕ У
ТРАНСИЦИОНИМ ЗЕМЉАМА

која је моје ауторско дјело, учини јавно доступном.

Докторску дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату
погодном за трајно архивирање.

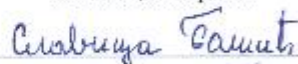
Моју докторску дисертацију похрањену у дигитални репозиторијум Универзитета у
Бањој Луци могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце
Креативне заједнице (*Creative Commons*) за коју сам се одлучио/ла.

- ☒ Ауторство
- ☐ Ауторство – некомерцијално
- ☐ Ауторство – некомерцијално – без прераде
- ☐ Ауторство – некомерцијално – дијелити под истим условима
- ☐ Ауторство – без прераде
- ☐ Ауторство – дијелити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци
даг је на полеђини листа).

У Бањој Луци, дана 19.05.2021. године

Потпис докторанта

Изјава 3

**Изјава о идентичности штампане и електронске верзије
докторске дисертације**

Име и презиме аутора Мр Славица Башић

Наслов рада РАЗВОЈ ЖЕНСКОГ ПРЕДУЗЕТНИШТВА У ФУНКЦИЈИ
РАЗВОЈА ПРИВРЕДЕ У ТРАНЗИЦИОНИМ ЗЕМЉАМА

Ментор Проф. др Саша Петковић

Изјављујем да је штампана верзија моје докторске дисертације идентична електронској верзији коју сам предао/ла за дигитални репозиторијум Универзитета у Бањој Луци.

У Бањој Луци, дана 19.05.2021. године

Потпис докторанта

Славица Башић